

Ա. Դ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

ՍԿԻԶԲԸ ԵՎ ՇՈՒՇԻԻ

Ա.ԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

323-107 925

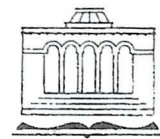
2-52

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АЛМАТЫ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
И ЭТНОГРАФИИ
АЛМАТЫ

ИСТОРИЯ А.А.

А.А. А.А.

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АЛМАТЫ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
И ЭТНОГРАФИИ
АЛМАТЫ



НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АЛМАТЫ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
И ЭТНОГРАФИИ
АЛМАТЫ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

М. А. АРУТЮНЯН

НАЧАЛО АРЦАХСКОЙ ВОЙНЫ И ОСВОБОЖДЕНИЕ ШУШИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО НАН «ГИТУЙОН» РА
ЕРЕВАН 2000

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏԱՌԻԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶԲԸ ԵՎ ՇՈՒՇԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

ՀՀ ՊԱՍ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2000

ՂՏՅ 941(479.25)
ՊՄԴ 63.3(23)
Հ 422

*Տղազրվում է Հայաստանի Հանրապետության
Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
դասնության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Պատասխանատու խմբագիր՝
դասնական գիտությունների դոկտոր Գ.Մ. ԳԵՂԱՍՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել՝
դասնական գիտությունների դոկտոր Վ. Մ. ԱՎԱՆԵՍՅԱՆԸ եւ
դասնական գիտությունների թեկնածու Վ. Ռ. ԲԱԼԱՅԱՆԸ

Հարությունյան Մ.Ա.

Հ 422. Արցախյան լուսավորչական սկիզբը եւ Շուշիի ազատագրումը:
Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, 176 էջ, 52 լուսանկար, 2 ներդիր

*Նդիշտակ ունենալով գիտական հարթության վրա բարձրացնել Արցախյան
շարժման ու լուսավորչական դասնության ուսումնասիրությունը, հեղինակը իննու-
թյան առարկա է դարձրել Արցախյան ազատագրության հետեւանալով սկսված զինված
հակամարտության նախնական փուլը, 1991-92թթ. առավել կարեւոր իրադարձու-
թյունները՝ մինչեւ Լաչինի մարդասիրական միջանցքի բացումը:*

*Սենագրությունում, իրադարձությունների լայն համայնադասկերի վրա, հա-
մակողմանի վերլուծության է ենթարկվում դարավերջի փառավոր հաղթանակնե-
րից մեկը՝ Շուշիի ազատագրումը, ներկայացվում նախօրեին Արցախում տիրած
նազանադաճական իրադրությունը, լուսաբանվում է ռազմագործողության ըն-
թացքը, տրվում արդյունքներն ու դասնական նշանակությունը:*

*Նախատեսված է ընթերցող լայն շրջանների, ինչպէս նաեւ Արցախյան ազա-
տագրչական դասնությանը հետաքրքրողների եւ մասնագետների համար:*

Հ 0503020913 չհայտարարված
703(02)-2000

ՊՄԴ 63.3 (23)

ISBN 5-8080-0463-2

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2000

ԽՈՍՔ ԸՆԹԵՐՅՈՂԻՆ

Ազգային ազատագրական պայքարի նոր՝ Արցախյան փուլը նշա-
նավորվեց բաղադրական ու ռազմական մի շարք հաղթանակներով, որոնք
արժանի են մնալուն ճեղքադեցնելու հայոց բազմադարյա դասնության
ոսկե մասշնուն:

Դեռեւս լուսավորչական օրերին ստեղծվել ու ներկայումս էլ ստեղծվում
են բազմադարյան գործեր, որոնք իրենց որակական ու բովանդակային տար-
բեր մակարդակներով հանդերձ, նյութ են դառնալու դասնագիտական ու-
սումնասիրությունների համար: Սակայն, համուն ճշմարտության լույս է
արձանագրել, որ վերահսկողությունից դուրս մնացած ու ինքնահոսի
մասնավոր գրադարձության գործը լայն աստիճան է բացել անբարե-
խիղճ եւ լուսավորչական մի շարք հեղինակների համար, ինչի արդյունքում
այսօր, մեր աչքի առաջ աղավաղվում են ոչ հեռու անցյալի իրադարձու-
թյուններն ու դեպքերը: Թեւեւ դրանով են լուսավորվում Արցախյան
շարժման եւ լուսավորչական դասնությունը գիտական հարթության վրա
բարձրացնելու հրատարակչությունն ու անհրաժեշտությունը: Դա մի բարդ
խնդիր է, որի լուծումը ժամանակ ու ֆրանչիզան աշխատանք է դառնում:
Հիմնական դժվարությունը կայանում է նրանում, որ ժամանակին հավուր
դասնական հոգ չի տարվել համադասարանական փաստաթղթերի, հարեզների
դասնականման, դեպքերն արձանագրելու եւ տղազրված նյութերը արխիվ-
ներում ժողովելու մասին: Այս առումով անհասների նախաձեռնություն-
ները բավարար լինել չեն կարող: Հասկալու անհասկանալի է դեպքերի
մասնակիցների ու ակամաստների անտարբերությունը: Տղազրվող նյու-
թերը մեծամասամբ անարձագանք են մնում եւ աղաղակող անճշտություն-
ներն անգամ անարգել ստանում են «բաղադրական»: Հաճախ ծայ-
րահեղության է հասնում դեպքերին անճշտված մոտեցում ցուցաբերե-
լը, այսինքն՝ հաշտությունը կամ ձախողումը մեկ անհատի անվան հետ
կապելը: Այս «անճշտված» ու «զգացմունքային» շրջանում երիցս
դժվար է բոլորի համար հավասարադաս լինել օբյեկտիվ ու ընդունելի:
Դեպքերի մասնակիցները երբեմն իրենց անունները չգտնելով այս կամ այն
գործում, իսկույն «խոսանում» են այն, անհետնելով կատարված աշխա-
տանքն ու ամենայն դրականը:

Ինչ խոսք, հնարավոր չէ միանգամից սղառել ամբողջ նյութը, անդհարադառնալ բոլորին եւ յուրաքանչյուր մանրամասնության, ինչդեռ մանր վերհանել ճեմարտությունը: Դրան կարելի է ձգել ու հասնել համասեղ ջանքերով, համընդհանուր շահագրգռվածություն ու լուսաստիքանալություն դրսևորելով: Վերջին հավելով, որոշումների ու բանավեճերի արդյունքում է երևակվում իսկությունը:

Սույն ուսումնասիրությունը իր բնույթով ու նպատակադրումներով առաջինը լինելով, չի կարող զերծ լինել թերություններից: Դեռես սարիներ առաջ առաջարկությունների ու ճշգրտումների ակնկալությամբ խնդրո առարկա թեմայով ժամայակ հողվածներ ենք տղագրել տարբերական մամուլում: Արձագանքներ, զարաբախաբար, այնքան էլ շատ ու էական չէին: Չեռնարկելով այս գրի հրատարակումը, հույս ունենք, որ կլինեն շահագրգիռ քննարկումներ, լրացումներ, առաջարկություններ ու դիտարկություններ, ինչը մեծադեպ կօգնի շակել վերհանված թերությունները, հեշտաբար եւ ոչ հեռու անցյալի ճեմարիտ արտացոլմանն ու վերաիմաստավորմանը:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

18-րդ դարի սկզբներին լեռնական ցեղերի չղադարող ասպատակություններին դիմագրավելու համար Հայաստանի լեռնային եւ բնականից անառիկ վայրերում, այդ թվում նաեւ Արցախում, ստեղծվեցին ինքնապաշտպանության հանգրվաններ՝ սղնախներ: Այդ ժամանակ էլ հենց վերստին ուշադրության առնվեց Շուշիի անմատչելի դիրքը եւ Ավան հարյուրապետը այստեղ բերդ կառուցեց¹: [1]*

Շրջակա տարածքի վրա գերիշխող դիրքի շնորհիվ աշխարհագրական ու ռազմավարական առումներով կարելիոր նշանակություն ստացած Շուշին մոտակա գավառների բնակիչների կողմից օգտագործվել է ինքնապաշտպանության նպատակով եւ վերածվել ազգային ազատագրական պայքարի ամրակուռ կենտրոնի: Բերդաքաղաքի պարիսպների տակ տարբեր ժամանակաշրջաններում ջարդվել են այլազան նվաճողներ: Նրան տիրելու համար պայքարը, որոշակի ընդհատումներով, տեւել է մի քանի դար: Պատահաբար չէ ասված՝ տիրել Շուշիի բերդին, նշանակում է տիրապետել ամբողջ Արցախին²:

Դեռ ավելին, ինչպես իրավացիորեն նկատել է անվանի պատմաբան Լեոն, «Շուշու ահարկու ամրությունների առաջ բացվում էին տիրապետության անհուն հորիզոններ - հարավում՝ մինչեւ Նախիջեւան, արեւմուտքում՝ մինչեւ Սեւանի լիճը, հյուսիսում՝ մինչեւ Գանձակ եւ արեւելքում՝ մինչեւ այն տեղը, ուր Կուրն ու Արաքսը խառնվում են իրար³»:

Նման մի բան տեղի ունեցավ 18-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ լեռներում հիմնված այդ բերդը դարձավ Փանահ խանի անխորտա-

¹ А. Г. Иоаннисян, Историческое введение к сборнику документов "Армяно-русские отношения в первой трети 18-ого в.", т. 2, ч. 1. Ереван, 1964, с. XLI.

*Բառակապի փակագծերում նվաճած համարներն են Ճանրագրություններ բաժնում:

² В. Потто, Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества (Мелик Вани и Аконг-Юзбашу Атабековы). Тифлис, 1902, с. 4

³ Լեո, Հայոց դասմարտուն, 3-րդ հատ., գիրք 2-րդ: Երեւան, 1973, էջ 267

կելի գեները՝ մի մեծ իշխանապետություն՝ Խամսայի մեկիությունները նվաճելու համար:

Պատմությունը կրկնվեց 1918-1920 թվականներին, երբ Շուշին առանց դիմադրության հանձնվեց նախ տաճկական, ապա եւ՝ մուսավաթական զորքերին, ինչը, վերջին հաշվով, հանգեցրեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնիշխանության կորստին եւ 70-ամյա գերության:

1988-1992 թթ. Շուշիի սպառնալուծությունը ադրբեջանցիները հավակնում էին այն ծառայեցնել Շարժումը ճնշելու նպատակին, սակայն հայ ազատամարտիկները կանխեցին նրանց եւ, վնասազերծելով թշնամական մահասփյուռ կրակակետերը, հինավուրց բերդաքաղաքը վերջնականապես վերադարձրին հայ ժողովրդին...

Դրանից, այսինքն՝ 1992թ. մայիսի 9-ից հետո Արցախյան շարժումը թեւակոխեց որակական նոր փուլ, վճռական բեկում մտցվեց ղարաբաղա-ադրբեջանական պատերազմում, իրական դարձավ ԼՂ ճանրապետության անկախությունը:

Շուշիի ազատագրումը պատմական անհրաժեշտություն էր, մի հերոսամարտ, որ կոչված էր հաստատելու այս հողի վրա ապրելու՝ հայության անկապտելի իրավունքը, նրա ոգու հաղթանակը, ծեւավորվող ազգային զինված կազմավորումների առաքելությունն ու զորությունը: Ու դրանից հետո, ռազմավարական տեսակետից թեւեւ ավելի դժվարին ու լայնածավալ ճակատամարտեր են շահվել, բայց եւ այնպես, Շուշիի ազատագրումը շարունակում է մնալ հայոց նորագույն պատմության ու հայ ռազմարվեստի փայլուն, իր բնույթով եզակի դրվագներից մեկը:

Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությունն առանձին ուսումնասիրության առարկա չի եղել: Այն դիտարկելով հայ ազգային ազատագրական պայքարի եւ, մասնավորապես, նրա նոր՝ Արցախյան փուլի համատեքստում, անհրաժեշտ է բազմակողմանիորեն վերլուծել եւ տալ գնահատական, վերաիմաստավորել ու դարձնել պատմության սեփականությունը:

Սույն գիրքն անառարկելի վկայությունն է Շուշի բերդաքաղաքը ազատագրելու համար հայ զինվորների մղած դժվարին ու արյունահեղ մարտերի: Ընթերցողն անշուշտ կըմբռնի ու կհասկանա հատկապես սկզբնական շրջանում տարածում գտած այն տեսակետի անհեթեթությունը, որ իբր Շուշին հեշտությամբ, «գրեթե առանց արյունահեղության» է ազատագրվել¹: Անտեղյակ մարդկանց ու քաղա-

¹ «Республика Армения», № 182, 1992г., г. У. Բաղդասարյան, Դիմակայություն (նուագրություններ): Երևան, 1998, էջ 110, 114, 119 եւ այլն:

քական շարժառիթներով առաջնորդվողների այդ վարկածը համահունչ է Ադրբեջանի քարոզչական մեքենայի այն բարբառաբաններին, որ իբր Շուշիի անկումը դավաճանության արդյունք էր [2]: Թեեւ այդ երկու վարկածի ելակետը եւ շարժառիթը տարբեր են, սակայն երկու դեպքում էլ միտված են հայ գեներալ փառավոր հաղթանակի, հայ ռազմարվեստի եզակի փայլատակման նսեմացմանը, ինչը, սակայն, անհնար է եւ, իհարկե, անթույլատրելի:

Ուստի ընթերցողի դատին հանձնվող այս ուսումնասիրությունը նպատակ ունի բացահայտել մերօրյա զորահրամանատարների ռազմական տաղանդը, հայ զինվորականության հերոսությունն ու անձնավիրությունը, ներկայացնել Շուշիի ռազմագործողությանը նախորդած ու հաջորդած կարեւորագույն իրադարձությունները եւ տալ հայոց հինավուրց քաղաքի ազատագրման պատմական նշանակությունը:

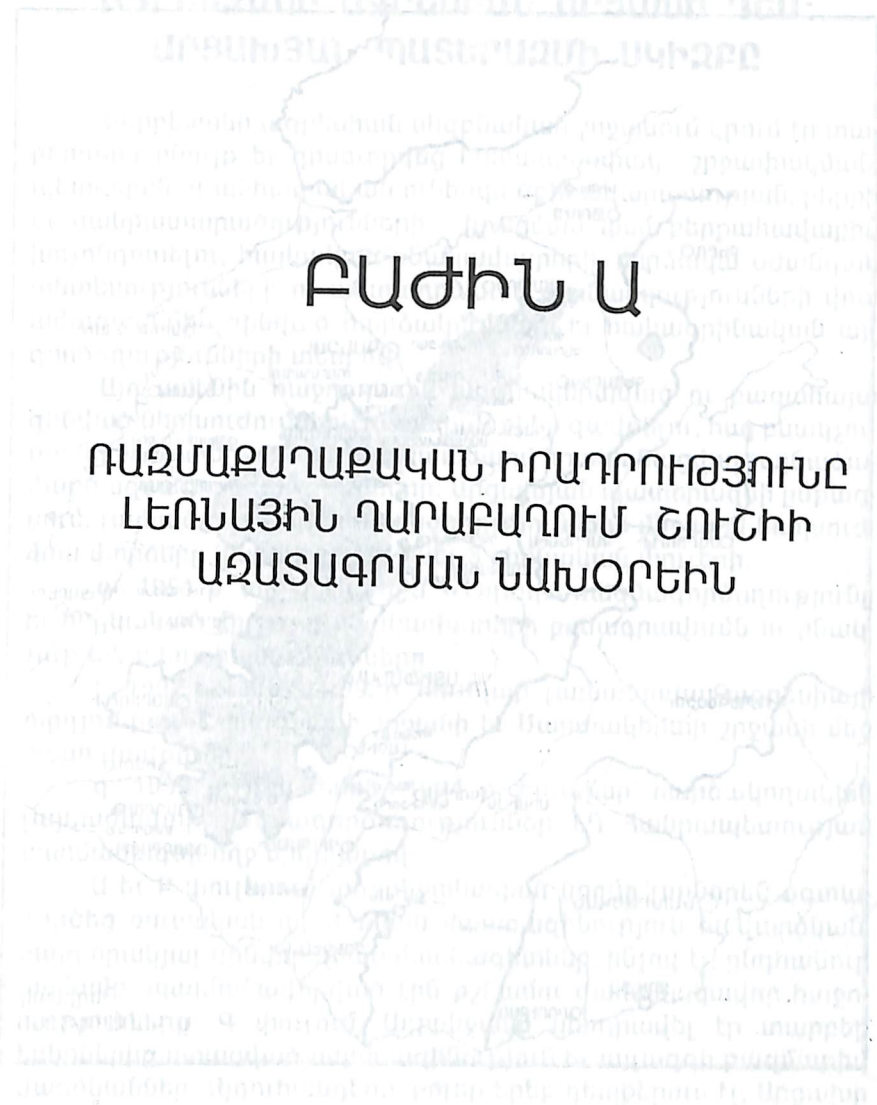
Առանձնապես կարեւորելով Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությունը, տողերիս հեղինակը փորձել է մանրամասնորեն վերլուծել այն, ներկայացնելով նրա նախադրյալներն ու անհրաժեշտությունը, նախապատրաստման փուլերը, ընթացքը, պատմական նշանակությունը եւ չուսումնասիրված այլ հիմնախնդիրներ: Լաչինի ռազմագործողությունը դիտարկվել է որպես Շուշիի ռազմագործողության տրամաբանական շարունակություն եւ Հայաստանի հետ ցամաքային կապի վերականգնման, շրջափակման ճեղքման անհրաժեշտության ու կենսական պահանջի արգասիք: Հեղինակը, սակայն, անընդունելի է համարում Շուշիի ու Լաչինի ռազմագործողությունները միավորելու եւ որպես մեկ ռազմագործողություն ներկայացնելու փորձերը[3], քանի որ Շուշիի ռազմագործողության նպատակները եւ խնդիրներն արմատապես տարբերվում էին Լաչինի ռազմագործողության խնդիրներից ու նպատակներից: Մյուս կողմից, «Շուշիի առումը» մարտական հրամանի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս միանշանակ պնդել, որ Լաչինի ազատագրման խնդիր, անգամ պայմանական(թեական), չի դրվել¹ ու այդ ժամանակ չէր էլ կարող դրվել: Վճռման համար այն ԻՊՈՒ-ին առաջադրվեց Շուշիի ռազմագործողության հա-

¹ ՊԲԿԱ, «Взятие Шуса: боевой приказ». План операции РАЗДАН. Карта обр. 1973г., М 1:100000, г. У. Բաղդասարյան, Դիմակայություն, էջ 111, 119, 121

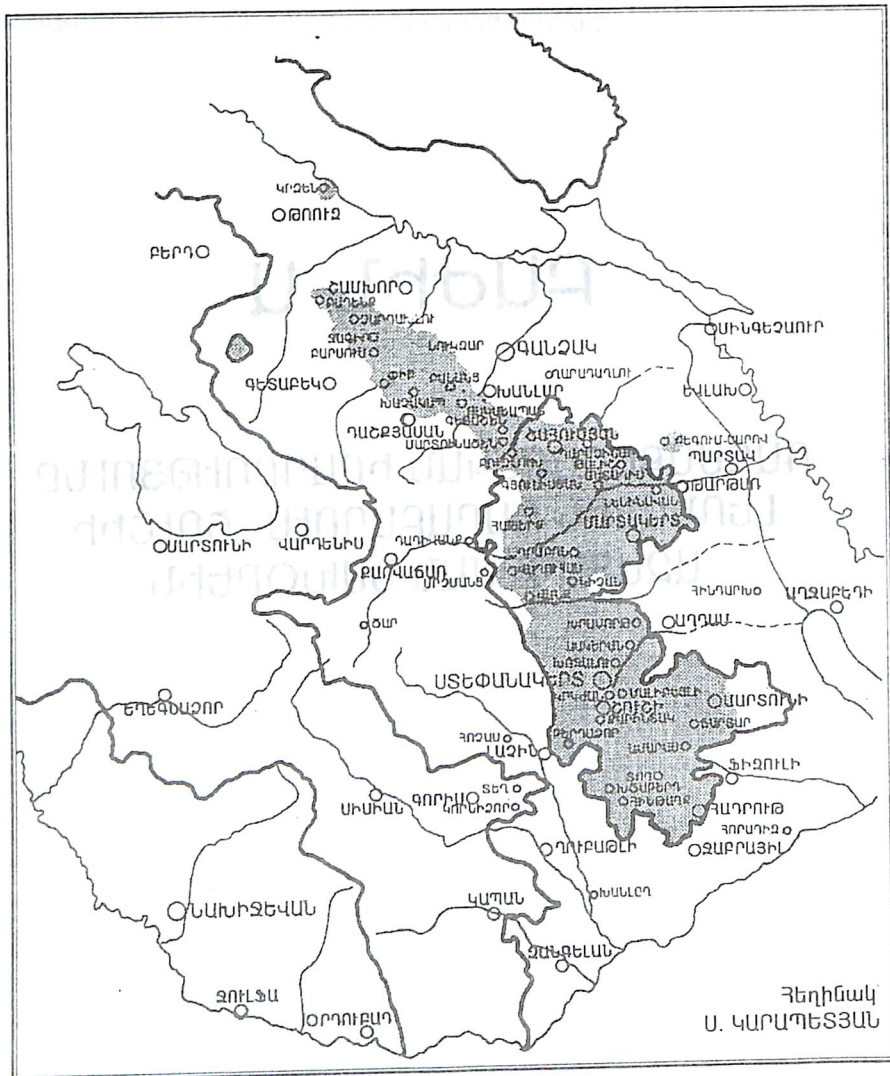
այդ արժեքավոր պատմական սկզբնաղբյուրին տիրացել է զարտուղի ճանապարհով եւ համառորեն հրաժարվում է այն վերադարձնել ՊԲ արխիվին: Դժբախտաբար, այսպիսի օրինակները շատ են: Լավ է դեռ, որ ոմանք գոնե հնարավորություն են տալիս ծանոթանալ իրենց տներում պահվող եզակի փաստաթղթերին ու ռազմական քարտեզներին...

ԲԱԺԻՆ Ա

ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ ՇՈՒՇԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՆԱԽՕՐԵԻՆ



**ԼՂԻՄ-Ի ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԱՐՑԱՆԻ ՀԱՅԱՐԱԿ
ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ 1988 Թ. ՍԿԶԲԻՆ**



ՂԱՌԻՍ ԱՌԱՋԻՆ

**ԱՂԻՐԵՋԱՆԻ ԱԳՐԵՍԻԱՆ ԱՐՑԱՆԻ ԴԵՄ:
ԱՐՑԱՆՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶԲԸ**

Աղբյուրների ագրեսիան սկզբնական շրջանում կրում էր տարերային բնույթ եւ դրսեւորվեց համապարփակ շրջափակման, պետական ու անհատական ունեցվածքի ավարառության, բերքի եւ ցանքատարածությունների փչացման կամ բերքահավաքին խոչընդոտելու, հայկական բնակավայրերի, մերձակա օժանդակ տնտեսությունների ու արտադրական ձեռնարկությունների վրա ավազակային զինված հարձակումների եւ հակաօրինական այլ գործողությունների տեսքով:

Այդ ամենին հաջորդեցին կազմակերպված ու բացահայտ զինված ներխուժումներն ու տարածքներ զավթելու, հայ բնակչությանը բռնատեղահանելու նպատակով իրականացվող լայնածավալ ռազմագործողությունները: Արցախյան պատերազմի ընթացքում, լայնածավալ ռազմագործողությունների միջոցով ներխուժման փորձերը կարելի է բաժանել 3 հիմնական փուլերի.

ա. 1991 թ. ապրիլ-հունիս՝ «Օղակ» ռազմագործողությունը եւ հայկական մի շարք բնակավայրերի բռնագրավումն ու բնակչության տեղահանությունները:

բ. 1992 թ. հունիս-1993թ. հունվար՝ լայնածավալ ագրեսիայի արդյունքում Շահումյանի շրջանի եւ Մարտակերտի շրջանի մեծ մասի զավթումը:

գ. 1993 թ. դեկտեմբեր-1994 թ. հունվար՝ հարձակողական լայնածավալ ռազմագործողություններ ԼՂ Հանրապետության սահմանագծի ողջ երկայնքով:

Ա եւ Բ փուլերում աղբյուրանական կողմը լայնորեն օգտագործեց ռուսական արդիական սպառազինություն եւ վարձկան, բայց որակյալ զինվորական մասնագետներ, ինչով էլ, ընդհանուր առմամբ, պայմանավորված էին թշնամու ժամանակավոր հաջողությունները: Գ փուլում, Աղբյուրանը ներգրավել էր տարբեր երկրներից ստացված սպառազինություն եւ այլազգի բազմաթիվ վարձկաններ: Այդուհանդերձ, բոլոր երեք դեպքերում էլ, Արցախը

պաշտպանող զինված կազմավորումները ոչ միայն կասեցրին հակառակորդի առաջխաղացումը, այլեւ, հակահարձակման անցնելով, ջախջախիչ պարտության մատնեցին նրա ընտիր զորամասերին եւ տիրեցին ռազմավարական առումով կարեւոր ու նպաստավոր բնագծերի:

Հայտնի է, որ Արցախյան շարժման անմիջապես հետեւեց ԼՂԻՄ-ի շրջափակումը: Արցախահայությանը ծնկի բերելու նպատակով, Շարժման թշնամիները դիմեցին տնտեսական շրջափակման ամենատարբեր ձեւերի, ինչպես, ասենք, արտաքին աշխարհից, նամանավանդ՝ Հայաստանից ԼՂԻՄ-ի մեկուսացմանը, ժողովրդատնտեսական բեռների, սննդամթերքների, վառելանյութերի, մի խոսքով՝ առաջին անհրաժեշտության իրերի ներկրման կամ տեղափոխման արգելակմանը եւ այլն: Այդ իսկ նպատակով դադարեցվեց երկաթուղային շարժակազմերի եւ բեռնատար ավտոմեքենաների մուտքը ԼՂԻՄ: Շրջափակվեցին հենց իսկ ինքնավար մարզի ներքին ավտոճանապարհները, ինչը մի առանձին դժվարություն չէր ներկայացնում, քանզի ժամանակին խորհրդային ռազմավարները հաղորդակցության ճանապարհների ու մայրուղիների կարեւոր հատվածների հարեւանությամբ ադրբեջանական բնակավայրեր էին հիմնել: Արդյունքում Ստեփանակերտ-Ասկերան ուղեհատվածը հայտնվել էր խոջալու ավանի, Ստեփանակերտ-Մարտունի՝ Մալիբեկլու եւ Խոջավենդ գյուղերի, Ստեփանակերտ-Մարտակերտը՝ Սոխավենդի վերահսկողության տակ: Ներշրջանային հաղորդակցությունը կաթվածահար անող նման գյուղեր էին Ղարադաղլուն եւ Վերին Վեյսալուն՝ Մարտունու շրջանում, հնամենի Տող գյուղի ադրբեջանական թաղամասը՝ Հադրութի, Իմերեթ-Քերվենդը՝ Մարտակերտի շրջաններում: Ուստի, բնավ պատահական չէր, երբ «տնտեսական բոլկոտի» ու շրջափակման նախաձեռնումից հետո այդ գյուղերը մտան իրենց դերի մեջ, ուժեղացվեցին ադրբեջանական միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատներով (ՄՀՆՁ)[4], որոնք խնդիր ունեին կաթվածահար անել ԼՂԻՄ-ի հաղորդակցության ողջ համակարգը եւ տրանսպորտի աշխատանքը, ինչպես նաեւ ահաբեկել հայ բնակչությանը: Խորհրդային իշխանությունների հովանավորությունը վայելող ավագակախները պարբերական հարձակումներով, կողոպտում էին հայկական գյուղերի բանջարանոցներն ու հացահատիկային ցանքատարածությունները, խորհրտնտեսությունների ու կոլտնտեսությունների ունեցվածքը, քշում-տանում հանրային ու

անհատական անասունները: Դրանից բացի, առեւանգվում էին հողվորները, կոլտնտեսային դաշտերում աշխատող գյուղացիները, նախրապանները: Գնդակոծությունների եւ իրդեհման սպառնալիքի տակ փորձում էին խափանել բերքահավաքը կամ վար ու ցանքը, հաճախ իրի էին մատնում հասուն արտերը, փչացնում ցանքսերն ու բերքը, դրանով իսկ մարդկանց զրկելով ապրուստի միջոցներից՝ բնակչության մեծամասնությանը սովի մատնելու չար դիտավորությամբ[5]...

Հակահայկական գաղափարաքաղաքական ու քարոզչական պատերազմն Ադրբեջանում մշտական երեւոյթ էր դեռեւս մինչեւ Արցախյան շարժումը, իսկ 1988-ից ի վեր այն դարձավ ավելի սանձարձակ ու թունոտ: Հայերին բնաջնջելու, հողն արյամբ նվաճելու եւ այլ մոլեռանդ կոչերով հագեցված քարոզչությունը դավադրաբան էր ադրբեջանական ամբոխին ու դրդում հաշվեհարդար տեսնել անգն հայերի հետ: Իբրեւ դրա անմիջական հետեւանք, Ադրբեջանում ծայր առան բռնարարները եւ արյունահեղությունը:

Սոււմգայիթի, Գանձակի [6], Բաքվի բազմահազարանոց հայ բնակչության ջարդերը եւ տեղահանությունները, կազմելով ուժի ու ահաբեկչության միջոցով Արցախի հիմնահարցը լուծելու խորհրդային պետության ղեկավարության քաղաքական գծի բաղկացուցիչ մասը, իբրեւ դաս ազգային մյուս փոքրամասնություններին, պատերազմական գործողությունների եւս մի դրսեւորում էին եւ ուղղված էին նախ եւ առաջ Արցախի ու արցախցիներում էին եւ ուղղված էին նախ եւ առաջ Արցախի ու արցախցիներին դեմ, քանի որ այդ քաղաքների հայ բնակչության մեծամասնությունն արցախյան ծագում ուներ կամ հենց ծնվել էր Արցախում: Ուրեմն, արդեն իսկ Սոււմգայիթում ու Բաքվում Ադրբեջանը պատերազմում էր Արցախի ու արցախցիների դեմ:

Ադրբեջանի ագրեսիայի առաջին օբյեկտներ դարձան Հյուսիսային Արցախի բնակավայրերը [7]: Դեռեւս մինչեւ սոււմգայիթյան ջարդերը 1987թ. վերջերին Ադր. ԽՍՀ ՆԳՆ ստորաբաժանումները ջարդեր ու ավազակություններ էին իրագործել ԽՍՀՄ մարշալներ Հ. Բադրամյանի եւ Հ. Բաբաջանյանի ծննդավայր Չարդախլու գյուղում, հայաթափելով այն¹: Դա եղավ Հյուսիսային Արցախի հայության բացահայտ բռնատեղահանության նախերգան-

¹ *Տե՛ս Արթեմ Միսաել, Проблема Северного Нагорного Карабаха. "Армянский Вестник", № 2, 1998г., стр. 33, Կիմ Ղահրամանյան, Հյուսիսային Արցախ (դաժնության բնական վերածություն): Պատմագիտության դոկտորի գիտական ասիճանի հայցման անենախոսության սերմալի: Երեւան, 2000, էջ*

քը եւ իր ավարտին հասցվեց հակամարտության զինված փուլի սկզբնավորման ընթացքում:

Նախապատրաստական այդ ձեռնարկումները, ներառյալ նաեւ 1988 թվականի փետրվարից մինչեւ 1991 թ. ապրիլն ընկած ժամանակամիջոցում ադրբեջանական ավազակախմբերի, ՄՅՆԶ-ի եւ ԽՍՀՄ Ձինված ուժերի (ՁՈՒ), Ներքին գործերի (ՆԶ) ստորաբաժանումների՝ համատեղ անցկացված պատժիչ գործողությունները, անձնագրային ռեժիմի պահպանման քողի տակ իրականացված ձերբակալությունները, բռնությունները եւ սպանությունները, ի վերջո, արցախահայությանը կանգնեցրին զինված ինքնապաշտպանության դիմելու միակ ճիշտ ուղու վրա: Իսկ 1991թ. ապրիլ-մայիսյան դեպքերը, սկզբնավորելով դարաբաղադրեջանական պատերազմը, այլեւս այլընտրանքի տեղ չթողեցին...



Ֆետաշենի ենթաբնակավայրի գյուղերի սխեմատիկ քարտեզ
Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ֆետաշեն: Երևան, 1992 թ.

ՎՈՒՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

«ՕՂԱԿ» ՌԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հաշվի առնելով «Օղակ» ռազմագործողության կարեւորությունը, աննախադեպությունը եւ, միաժամանակ, նրա համապատասխանությունը ագրեսիայի դասական ձեւերին ու եղանակներին, նպատակահարմար գտանք հնարավորինս բազմակողմանի քննության ենթարկել այն:

Գետաշենում եւ նրա շրջակա գյուղերում հայերն ապրում էին հնուց ի վեր: Խանլարի շրջանի Ղուշի-Արմավիր, Ազատ եւ Կամո գյուղերի բնակիչները, չդադարող զինված հարձակումներից, տեղական իշխանությունների, ներքին գործերի հրամանատարների ճնշումից նեղվելով, ստիպված էին 1989-1990թթ. ձմռանը թողնել իրենց բնակության վաղնջական վայրերը: Տները գյուղացիներից զնվեցին շրջափակված գործկոմի կողմից եւ անմիջապես էլ բաժանվեցին ադրբեջանցի վերաբնակներին: Շուրջ 3000 բնակիչ ունեցող Գետաշենը եւ 315 բնակիչ ունեցող Մարտունաշենը կտրականապես մերժեցին տեղահանվելու մասին շրջանի իշխանությունների բազմաթիվ առաջարկները: Մերձակա ադրբեջանական գյուղերի կողմից շրջափակվելով, իրարից 1 կմ հեռավորություն ունեցող հայկական այդ երկու գյուղերն առնվեցին հրազենի, ականանետի ու կարկտահար թնդանոթի մշտական կրակի տակ: Իրավիճակը ծայրահեղ սրվեց 1991թ. ապրիլի 20-ին, երբ ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին գործերի ստորաբաժանումը թողեց Գետաշենը: Ադրբեջանի կողմից կաշառված խորհրդային զորքերը, ադրբեջանական ՄՅՆԶ-ի համագործակցությամբ, փորձեցին Գետաշեն ներխուժել դեռեւս ապրիլի 23-ին: Սակայն, ծորակում չընթացած տանկը, ակամա փակելով շարասյան ծանապարհը, ձախողեց հակառակորդի նկրտումների իրականացումը:

Տխրահոչակ «Կոլցո» («Օղակ») ռազմագործողությունը սկսվեց 1991թ. ապրիլի 30-ին: Վաղ առավոտյան, խորհրդային զինծառայողները զրահավորապահներով անարգել մտան Գետաշեն, բացատրեցին, որ զենքի առգրավման գործողությունն պիտի իրա-

կանացվի: Սակայն, հայտնի դարձավ, որ գյուղ են ներխուժել նաեւ Ադրբեջանի ՆԳՆ ՄՅՆՁ աշխատակիցները եւ բռնություններ, կամայականություններ, կողոպուտ ու ձերբակալություններ են կատարում: Գյուղի պաշտպանները զրկվեցին ադրբեջանցի ջարդարարներին դիմադրելու հնարավորությունից, որովհետեւ խորհրդային բանակի զինծառայողները ոչ միայն արդեն գրավել էին գյուղը, այլեւ ահաբեկում էին բնակիչներին¹: Դրությունը չփրկեց նաեւ Թաթուլ Կրայեյանի սխրանքը, որը նռնակը պայթեցնելու սպառնալիքի տակ պատանդ վերցնելով գնդապետ Մաշկովին եւ զրահապատ փոխադրիչում գտնվող եւս 14 զինծառայողների, պահանջներ կայացրեց գյուղից դուրս բերել ՄՅՆՁ-ն:

Մարտունաշենի պաշտպանները, չերկնչելով հակառակորդի գերակշռող ուժերից, ընդունեցին մարտը: Գյուղի միակ ճանապարհով առաջացող զրահատեխնիկայի շարասյունը կանգ առավ առաջին զրահապատ փոխադրիչը խփվելուց հետո: Ջգալով զրահատեխնիկայով գյուղ ներխուժելու վտանգավորությունը, հակառակորդի տանկերը հեռվից, ուղիղ նշանառությամբ, խփում էին տներին: Սիւսիսանակ, հարձակման անցավ հակառակորդի հետեւակը: Առջեւից ընթացող ՄՅՆՁ-այինները, ծամփեզրով բերում էին գյուղի ծեր ուսուցչին, որ այդ ստոր մեթոդով հոգեբանորեն ազդեն հայ մարտիկների վրա: Սակայն, հնչեցին կրակահերթերը, գետին տապալելով տասնյակ ՄՅՆՁ-այիններ²:

Խորհրդային տանկերը, հասնելով գյուղի հյուսիսային մասը, շարունակեցին նշանառու կրակ տեղալ տների վրա: Գյուղի պաշտպանների մի մասը ճակատամարտ էր տալիս, իսկ մյուս մասը բնակչությանը նախապատրաստում էր էվակուացիայի: Մարտը վարող Սիմոն Աչիկոյոյանը, ձեղնահարկում դիրքավորված, անվրէպ կրակով ապահովում էր մարտընկերների նահանջը: Սոսկ տանկից արձակված արկն ի գործու եղավ լռեցնել անվեհեր մարտիկի երգն ու գնդացիրը...

Մայիսի 1-ի հետմիջօրեին Գետաշենին մոտեցան տասնյակ տանկեր, իսկ բարձրախոսներով հայտարարվեց գրոհի սկզբի մասին, որից հետո անհապաղ ազատվեցին գերված զինվորները եւ

¹ Библиотека центра русско-армянских инициатив, Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов. апрель-июнь 1991 года, составила Седя Вермишева. Ереван, 1995, с. 8-10, 61

² «Ազրալ» քաղաքի, 20 փետրուար, 1998, էջ 57

վերադարձվեցին առգրավված զենքերը: Ի պատասխան, ազատ արձակվեց նախօրեին ձերբակալված հայերից 27 մարդ՝ սաստիկ ծեծված ու մարմնական վնասվածքներով: Պատանդների փոխանակությունից հետո էլ գյուղը մշտապես գնդակոծվում էր ավտոմատներից, գնդացիրներից ու տանկերից:

Մայիսի 4-7-ը ռազմական ուղղաթիռներով բռնի տեղահանվեցին ծերերը, կանայք ու երեխաները, իսկ 8-ին ավտոբուսներով տղամարդիկ:

Գետաշենի իրադարձությունները եւ Մարտունաշենի հերոսական դիմադրությունը կաշկանդեցին ՄՅՆՁ-ին եւ խորհրդային բանակին, ստիպելով նրանց հրամանատարությանը՝ հետաձգել Շահումյանի վրա ծրագրված հարձակումը:

Այս իրադարձությունների մասին գրող հեղինակները, հիմնականում, խորամուխ չեն լինում Գետաշենի ողբերգության պատճառների մեջ, դրանց վերհանումը թողնելով ապագա պատմաբաններին¹: Ողբերգության պատճառները վերհանելու յուրահատուկ մի փորձ է ձեռնարկել դեպքերի մասնակից ու ակամատես Վահան Յովհաննիսյանը: «Հայկական ղեկավարութեան քաղաքական սխալների արդիւնքն էր, որը խորհրդային ղեկավարութեանը դատարկ յոխորտանք էր հակադրել,- գրում է նա իր հուշերում,- դատապարտութեան գիտակցումն էր, որ կաթուածահար էր արել ոչ միայն Գետաշենի, այլեւ Բերդաձորի եւ հարեւան Հադրութի շրջանի գյուղերի բնակչութեանը, որոնք ենթարկուել էին տեղահանման»: Չառարկելով Հայաստանի ղեկավար այրերի ավելորդ շտապողականության ու Կրեմլի դեմ բացահայտ առձականաման ելնելու աննպատակահարմարության մասին հեղինակի ակնարկին, բնավ չենք կարող համաձայնվել նրա հաջորդ դատողություններին. «Բայց մի կողմ թողնենք մեծ քաղաքականութիւնը,- շարունակում է նա,- ներքին հիմնախնդիրներ նույնպէս կային: Գետաշենը կարող էր պայքարի նախապատրաստուել միայն տեղացի ժողովրդական առաջնորդ ունենալով: Գետաշենի ողբերգութիւնը, սակայն, յատկապէս այն էր, որ այդ գիւղն այդպէս էլ չառաջադրեց Դիմադրութեան իր առաջնորդին: Սակայն չի նշանակում, թէ Գետաշենն ընդհանրապէս մարտիկներ չուներ: Ո՛չ, նրանք կային: Սակայն նրանք քիչ էին: Չկար պաշտպանուելու համաժողովրդական պատրաստակամութիւն: Դիմադրութեան ոգի չկար:

¹ Տե՛ս օրինակ, Հ. Գևորգյան, Պետն: Երևան, 1994, էջ 21, Ս. Նանսպուլյան, Արժիվները բարձունքներ են սեղնում, գիրք Գ.Երևան, 1993, էջ 112

Եւ այդ պատճառով գիւղը դատապարտուած էր: Այդ պատճառները շատ խորն են՝ թաղուած առեւտրական հին գիւղի պատմութեան, մանր խանութպանների հոգեբանութեան մեջ, Գետաշենի եւ հարեւան հայկական գիւղերի փոխարաբերութիւններում: Հիմա ձեռնպահ եմ մնում Գետաշենի պարտութեան պատճառները մանրագին վերլուծելուց, որպէսզի չփորփրեմ գետաշենցիների թարմ վերքերը. բայց չէ՞ որ ամէն ինչ աւելի պարզ է. Գետաշենն ընկաւ, քանզի այնտեղ պատրաստ էին յանձնուել առանց դիմադրութեան, ու հակառակորդը գիտէր այդ մասին»¹:

Առանձնակի չծանրանալով հեղինակի մտքերի վրա, հարկ ենք համարում ուշադրություն հրավիրել առկա հատկանշական միակողմանիության եւ «արդարանալու» կամ «մեղքը» ուրիշի վրայ փաթաթելու հնավանդ մտայնության վրա: Անհիմն ու անհամոզիչ են հատկապէս դիմադրության ոգու բացակայության կամ առանց դիմադրության հանձնվելու պատրաստակամության մասին պնդումները: Հայտնի է գյուղական դպրոցի ներքնահարկում անցկացված ձեպախորհրդակցությունում գյուղը պաշտպանելու մասին վճռի կայացման փաստը²: Հայտնի են նաեւ 1990 թ. հունվարի 12-14-ին Մանաշիդ, Ազատ եւ Գետաշեն բնակավայրերի հերոսամարտերը, որոնց միջոցով Հյուսիսային Արցախի պաշտպանները, այդ թվում բազմաթիվ գետաշենցիներ, դիմակայեցին գերակշռող թշնամուն, ջախջախեցին նրա սպառնալից հրոսակների ու կասեցրին նրանց ագրեսիան: Այդ փառավոր հաղթանակը լեռնաշխարհի հայության հավաքական ուժի եւ ազատատենչ ոգու արգասիքն էր³: Հյուսիսային Արցախի պատմության հիմնախնդիրներով զբաղվող Կիմ Ղահրամանյանն իր դոկտորական ատենախոսության մեջ ցույց է տվել, թե ինչ անձնուրաց կռիվներ են մղվել Գետաշենի ենթաշրջանի ու Շահումյանի շրջանի սահմանային գյուղերում⁴, ուր մեծ էր նաեւ գետաշենցիների ավանդը: Գետաշենում 200-ից ավելի մարդ ընդունակ էր զենք վերցնել, սակայն մարտական զենքերը, դժբախտաբար, շատ քիչ էին: Ուրեմն՝ խոսքը պետք է գնա ոչ թե դիմադրական ոգու բացակայության, այլ անկազմակերպվածության, մարտական գործողություններին բնակ-

¹ Հախան Յովհաննիսեան, *Արցախյան ազատագրական դաշխարի հիմնարար ժամանակները*: «Ազդակ» բացառիկ, 20 փետրուար, 1998, էջ 56-57

² Նվարդ Սողոմոնյան, 1991. «Կոլցո» (Մարդոտություն), Ա մաս: Մեֆանակեթ, էջ 8

³ Տես «Մշակի դողանքներ», ԼՂՀ Հանուն մեր քաղաքային թերթ, թիվ 1, 1994 թ.:

⁴ Կիմ Ղահրամանյան, նեփ. գործը, էջ 35

չությանը հոգեբանորեն չնախապատրաստելու եւ կազմակերպական այլ «մանրութեան», մանավանդ՝ գյուղի ինքնապաշտպանության ղեկավարների ճակատագրական թերացումների մասին: Պատերազմը ռոմանտիկա չի համդրութուն, հետեւաբար՝ անիրատեսական է մտածել անգամ, թե իր աչքի առաջ փուլ եկող տունը, մահացու վտանգի, օրհասի մատնված ընտանիքը չպետք է կաշկանդեին գետաշենցուն՝ որսորդական հրացանով խոյանալ տանկերի ու ռազմական ուղղաթիռների վրա: Դա ամրվագն դոքսիշտություն կլիներ... Եթե հաշվի առնենք նաեւ խորհրդային բանակի անպարտելիության եւ ռուս զինվորի անձեռնմխելիության հոգեբանական արգելքը, որի հաղթահարման մասին, 1991 թ. կտրվածքով, խոսելն անիմաստ է, պատկերը, թերեւս, կամբողջանա...

Հիմնական պատճառն, ըստ իս, պետք է որոնել ֆիդայականության, այսինքն՝ պայքարի ձեւերի, մեթոդների ու եղանակների ընտրության մեջ: Ինչ խոսք, կամավորական մարտիկների անձնվիրությունն ու հայրենասիրությունը կասկածներ չեն հարուցում, նրանց հուսահատ ընդվզումն ու սխրանքը երբեք չի կարելի նսեմացնել: Սակայն, տվյալ պարագայում, մարտը գյուղում ընդունելը ճիշտ ու նպատակահարմար չէր: Մանավանդ, եթե հաշվի ենք առնում թշնամու ռազմական, տեխնիկական, թվական առումներով գերակշռող վիթխարի ուժը: Ինքնապաշտպանական ջոկատների համար նախընտրելին գյուղից դուրս, փոքր խմբերով, համառ կամ էլ կարճատեւ մարտեր մղելն էր: Անհրաժեշտ էր հակառակորդին դիմավորել մինչեւ նրա գյուղ հասնելը կամ էլ նրան ձգելով դեպի լեռներն ու անտառները՝ մարտ տալ փոքրաթիվ ուժերի համար արդեն նպաստավոր պայմաններում:

Այս պարագայում հաջողության հասնելու հեռանկար էլ կար, հնարավորություն էլ, քանզի հակառակորդը լեռներում ու անտառներում իր ամբողջ զինանոցը կիրառել չէր կարող եւ գործնականում անհնար էր հարվածի գլխավոր ուղղությունում մեծ ուժեր ու միջոցներ կենտրոնացնելը, հետեւաբար՝ նա պետք է ստիպված լիներ կռվել կամ գործել փոքրիկ խմբերով ու առանց տանկերի: Ինքնապաշտպանական ջոկատները տեղանքին ավելի քաջածանոթ էին, ուստի, մանւրեւնու առումով, նույնիսկ, առավելություն կարող էին ստանալ, ինչպէս դա եղավ, ասենք, չեչենական 1996 թ. պատերազմաշրջանում: Ապրիլի 23-ի դեպքը, երբ ճանապարհին շրջված տանկն ակամա ձախողել էր հակառակորդի առաջխաղացումը եւ, ընդհանրապէս, ծրագրված ռազմագործողության իրա-

կանացումը, պետք է որ հուշեր մերօրյա ֆիդայիներին՝ ճանապարհի ա՛յդ կամ մի այլ հատվածում տանկերի առաջխաղացումը խափանելու, խոչընդոտելու գործողություն իրականացնել: Թշնամուն կանխելու համար պետք է տիրապետել իրավիճակին, հետախուզությամբ ու այլ աղբյուրներից իմանալ նրա ծրագրերի ու տեղաշարժերի մասին, ըստ այդմ էլ՝ պլանավորել, թե հակահարվածը որտեղ ու երբ հասցնել: Չպետք է անտեսել նաեւ ուշադրություն շեղող կամ մանևրային գործողություններով հակառակորդին կանխելու, նրան մոլորեցնելու եւ թյուրիմացության մեջ զգեցնելու հնարավորությունը: Ամեն պարագայում, իրեն չարդարացրեց ռազմագործողության նախօրեին գյուղերում մնալու եւ բնակավայրում մարտն ընդունելու մարտավարությունը: Հենց այդ վրիպումն էլ վարպետորեն օգտագործեցին ադրբեջանցիները եւ խորհրդառուսական բանակը ուղղեցին հայ «գրոհայիներին» վրա...

Մենք շատ հեռու ենք այն պարզունակ մտքից, թե հայ «ֆիդայիները», եթե ժամանակին թողնեին գյուղը, ապա բռնատեղահանություն չէր լինելու, կամ հնարավոր կլինեիր կանխել ողբերգությունը: Մեզ համար նախընտրելին հնարավոր բոլոր միջոցների ու հնարների վերհանման ուղին է, որոնք այս կամ այն կերպ կարող էին նպաստել Կրեմլի ու Բաքվի դիվային ծրագրերի խափանմանը, ստեղծված ծանր պայմաններում արագ կողմնորոշվելուն եւ ճիշտ վճիռ կայացնելուն:

Ուզենք թե չե՝ «ֆիդայիները» օրենքից դուրս էին եւ խորհրդային «իրավապահները» իրենց զենքերն ուղղելու էին հենց նրանց վրա: Նման իրավիճակում պետք էր փորձել միլիցիայի ջոկատ ստեղծել ՆԳ շրջանային բաժնին կից, իսկ լավագույն դեպքում՝ եւ նրա կազմում: Կարելի էր զինված տղաներին քողարկել ժողովրդական աշխարհագորայիների (դրուժինիկների) կարգավիճակով, կամ նրանց ձեւակերպել որպես քաղաքաշտպանության շտաբի անդամներ: Այս պարագայում, համենայն դեպս, օրինականության քողի տակ կարելի էր ինչ-ինչ հարցեր լուծել, թեեւ չի բացառվում, որ հատուկ ծրագրված «Օղակ» գործողությունն, այնուամենայնիվ, իրականացվելու էր եւ անխտիր զինաթափվելու էին թե միլիցիոներ, թե աշխարհագորային, թե քաղաքաշտպանության աշխատակից, մամալանդ, որ ունենք Ոսկեպարում հայ միլիցիոներների գնդակահարման փաստը: Ուրեմն՝ խնդիրը բացահայտ առձակատման չեղնելու եւ առկա պայմանների ու իրա-

վիճակի ճիշտ օգտագործման մեջ է... Իսկ գերակշիռ ուժերի դեմ պայքարի միակ արդարացված միջոցը փոքր խմբերով պարտիզանական պատերազմն է, մամալանդ՝ Լեռնային շրջաններում...

Այսպիսով, Գետաշենի ու Մարտունաշենի անկման հիմնական պատճառներից էին ԽՍՀՄ քաղաքական իշխանության ճգնաժամը, Հայաստանի նորընտիր իշխանությունների շտապողականությունը եւ բացահայտ ու վաղաժամ առձակատման դիմելը, իսկ դրան հակառակ՝ Ադրբեջանի կողմից այդ հակասությունների օգտագործումը եւ կենտրոնի հետ հանցավոր համագործակցության մեջ մտնելը, ինչի հետեւանքն էր նաեւ «Օղակ» ռազմագործողությունը՝ իբրեւ «ըմբոստ» հայերին պատժելու մի միջոց...

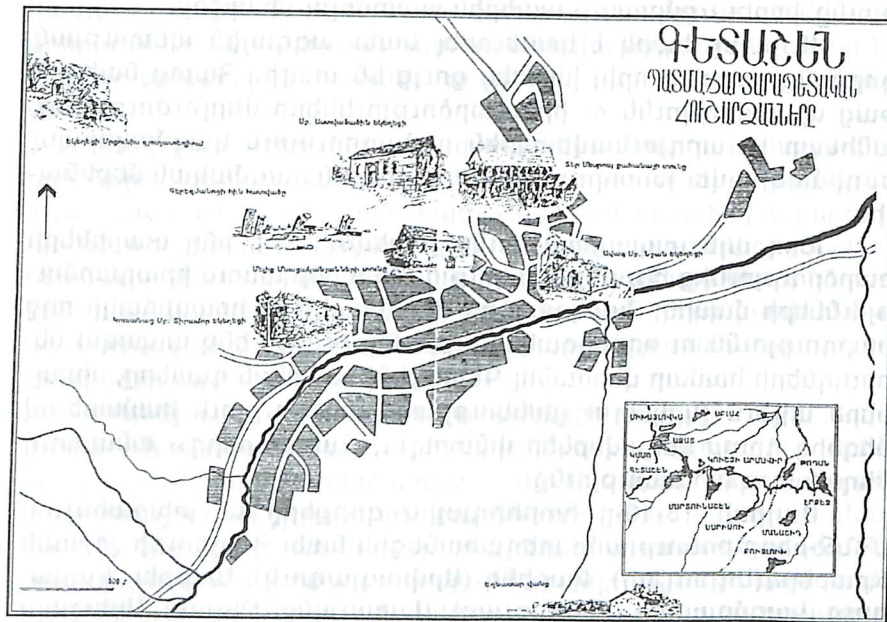
Անշուշտ, հարկ է կարելորել նաեւ ազգային պետության գործոնը, առանց որի, ինչպես ցույց են տալիս Հայոց նախընթաց պատմությունն ու իրադարձությունների վերլուծությունը, անհնար էր արդյունավետորեն դիմադրություն կազմակերպել եւ դիմագրավել խորհրդային կայսրության ռազմական մեքենային:

Թող այն տպավորությունը չստեղծվի, թե ինը տարիների բարձրությունից հեշտ դատողություններ ենք անում իրադարձությունների մասին: Հասկանալով ժամանակի եւ իրավիճակի ողջ բարդությունն ու ողբերգականությունը, ուզում ենք ապագա սերունդների համար վերհանել Գետաշենի անկման դասերը, սխալներն այլեւս չկրկնելու ցանկությամբ, մոլորություն համարելով մեզմից դուրս մեղավորներ փնտրելու, «աշխարհից» անպտուղ նեղանալու մտայնությունը:

Մայիսի 13-16-ը խորհրդային զորքերը եւ տխրահռչակ ՄՅՆՁ-ները բռնությամբ տեղահանեցին նաեւ Հադրութի շրջանի Ջրաբերդ(Աղբուլաղ), Քարինգ(Արփազյադուկ), Առաքել, Բանագուր, Կարմրաքար(Բինյաթլար), Սարալանջ(Ջիլան), Արեւշատ(Դոլանլար), Քարագլուխ, Մյուլքուդարա, Պետրոսաշեն, Սպիտակաշեն, Ծամծոր, Ցոր, Խանձածոր գյուղերի բնակիչներին (1350 մարդ): Իսկ մայիսի 18-ին բռնատեղահանվեցին Շուշիի շրջանի Մեծ-շեն, Եղծահող, Կիրով գյուղերի 550 բնակիչները: Տեղահանությունից 2-3 օր առաջ, որպես կանոն, գյուղերը շրջափակվում էին ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի կամ խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների կողմից, իսկ ՄՅՆՁ-այիները խուժում էին գյուղ եւ խուզարկություններ, կողոպուտ, բռնություն-

ներ կատարելով, պահանջում գյուղացիներից՝ թողնել բնակության վայրը¹...

Իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հենց «Օդակ» ռազմագործողությունը տարածաշրջանում կտրուկ սրեց իրավիճակը, շեշտակի մեծացրեց լարվածությունը եւ դարաբաղյան հակամարտությունը փոխակերպեց ռազմական առձակատման, ապա եւ՝ պատերազմի...



Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Գետաշեն: Երևան, 1992 թ.

¹ Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов., с. 11,17,

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՋՈԿԱՏՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Աղյուսակների մի շարք քաղաքներում կազմակերպված հայ բնակչության ջարդերից ու տեղահանություններից, ԼՂԻՄ բնակավայրերի վրա ավազակային հարձակումներից հետո, ինքնապաշտպանության նպատակով սկսեցին ձեւավորվել զինված ջոկատներ ու մարտական շարժումակ խմբեր[8]: Այդ գործընթացը տարերայնորեն սկիզբ առավ նախ սահմանամերձ կամ ադրբեջանական գյուղերի հետ սահմանակից բնակավայրերում: Որսորդական հրացաններով ու ինքնաշեն զենքերով զինված խանդավառ ու նախաձեռնող մարդիկ, համախմբվելով, կամավոր ստանձնում էին գյուղի պաշտպանությունը, այդ իսկ նպատակով տանելով զիշերային հեղթապահություն, հսկում հանրային ունեցվածքը, ապահովում բերքահավաքի, գյուղատնտեսական մյուս աշխատանքների, ճանապարհների ու ջրամբարների անվտանգությունը, մանավանդ, եթե դրանք դուրս էին մնում ԽՍՀՄ ՆԳՆ պահակախմբերի ուշադրությունից: Ինքնապաշտպանական ջոկատների ձեւավորման նախնական փուլում, որպես կանոն, միավորվում էին ազգակցական, ընկերական, դրացիական ու վստահություններշնչող այլ կապերով մերձեցած մարդիկ: Դա թելադրված էր ընդհատակում գործելու, գաղտնիության պահպանման եւ ՆԳՆ ներքին զորքերի հետապնդումներից խույս տալու անհրաժեշտությունից:

Ըստ նշանակության ու լուծելիք խնդիրների, կարելի է առանձնացնել ինքնապաշտպանական ջոկատների մի քանի տեսակ.

ա) Սահմանամերձ ու վտանգված բնակավայրերի բնակիչներից կազմված տեղայնական խմբեր, որ խնդիր ունեին պաշտպանել իրենց տունն ու ընտանիքը, ժողովրդատնտեսական կարելու օբյեկտները, հանրային ունեցվածքը, ապահովել գյուղատնտեսական աշխատանքների ու անասնապահության նպատակով անվտանգությունը: Այս կարգի խմբերը, մեծամասամբ,

մարտական չէին, նրանց անդամները միայն դեպքից դեպք էին իրենց դերի մեջ մտնում, ավելի շատ զբաղվելով առօրյա հոգսերով ու խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքով:

բ) Հիմնականում քաղաքաբնակներից ստեղծվում էին այնպիսի զինված խմբեր ու ջոկատներ, որ կամ օգնության էին հասնում վտանգված բնակավայրերի պաշտպաններին, կամ էլ կատարում էին զանազան մարտական առաջադրանքներ:

գ) Կային նաեւ հատուկ պատրաստություն անցած կամ զինվորական համապատասխան փորձ ունեցող եւ տարբեր վայրերից ժամանած հայ կամավորականների մարտունակ ջոկատներ, որ, ըստ անհրաժեշտության, գործում էին առավել վտանգված շրջաններում, հատկապես՝ Յուսիսային Արցախում, Հադրութի ծայրամասային, Շուշիի շրջանի հայկական գյուղերում եւ այլուր: Ի դեպ, ինչքան մեծ էր վտանգը եւ հաճախակի՝ հակառակորդի հարձակումները, այնքան կազմակերպված ու մարտական էր տվյալ վայրի ինքնապաշտպանական ջոկատը:

Այսպիսով, նախկին ԽՍՀՄ ղեկավար մարմինների թողնվածությամբ, Ադրբեջանական ԽՍՀ կողմից իրականացվող բռնությունների, կողոպուտի ու տեղահանությունների քաղաքականությունը, խորհրդային ներքին զորքերի ու ադրբեջանական ՄՆՋ-ի կամայականությունները ԼՂԻՄ-ում, տնտեսական շրջափակումը եւ նախապատրաստվող ագրեսիայի ահագնացող վտանգը արցախահայությանը կանգնեցրին զինված ինքնապաշտպանության դիմելու, ապա եւ՝ ինքնապաշտպանության ուժեր ստեղծելու անհրաժեշտության առաջ: Սակայն զինված կազմավորումներ ունենալու համար անհրաժեշտ էին զենք, զինամթերք, համապատասխան նյութատեխնիկական հենք, հարկ էր լուծել բազմաթիվ կազմակերպական-նախապատրաստական խնդիրներ, ինչը խորհրդային զորքերի ու ադրբեջանական ՄՆՋ-ի համապարփակ օղակման եւ դաժան վերահսկողության պայմաններում տեսականորեն անհնար էր: Այդուհանդերձ, հայ ժողովրդի լավագույն զավակների ջանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ խոր ընդհատակում ձեռնարկել զենքի ու զինամթերքի հայթայթումը, կամավորական ջոկատների ստեղծումը եւ ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպումն ու ղեկավարումը:

Խոջալուի եւ Կրկժանի 1988թ. սեպտեմբերի 18-ի ընդհարումներից, Շուշիի հայության տեղահանությունից հետո, երբ վտանգն անմիջականորեն սպառնում էր մարզկենտրոնին, այս-

տեղ եւս սկսեցին կազմակերպվել զինված ջոկատներ: Ինքնապաշտպանության գործի, ժողովրդի մարտունակ մասի զինման եւ արագ հակազդման ջոկատների ստեղծումը հիմնականում իրականացնում էին ընդհատակյա կազմակերպությունները, հատկապես՝ ՀՀ Դաշնակցությունը¹: Ադրբեջանական ավազակախմբերն արդեն արժանի հակահարված էին ստանում: Ադրբեջանի ղեկավարությունը, որ ձգտում էր հայաթափել նաեւ ԼՂ ինքնավար մարզը, մեկնեւ սարսափեց կազմակերպվող ժողովրդից եւ Կրեմլի միջոցով ավելի սաստկացրեց խաղաղ բնակչության ահաբեկումները, հալածանքներն ու հետապնդումները:

Այսպիսով, նաեւ կենտրոնական իշխանությունների անվերապահ աջակցությունը, ինչն իր արտահայտությունը գտավ ԽՍՀՄ ղեկավար Մ. Գորբաչովի 1990թ. հուլիսի 25-ի հրամանագրում, որով ԽՍՀՄ ՆԳ նախարարին իրավունք էր վերապահվում օրենսդրությամբ չնախատեսված սպառնալից կազմավորումները ցրելու, առկա զենքն ու զինամթերքը առգրավելու համար օգտագործել ներքին զորքեր, իսկ առանձին գործողություններում թույլատրվում էր նաեւ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ստորաբաժանումների մասնակցությունը²: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, այդ հրամանագիրը կիրառվեց իր օջախն ու տունը պաշտպանող հայ բնակչության նկատմամբ: Բնականաբար, Ադրբեջանական ԽՍՀ իրավասության տակ գտնվող տարածքներում «օրենսդրությամբ նախատեսված» հայկական զինված կազմավորումներ ստեղծելն այլեւս անհնար էր, իսկ ժողովրդի ինքնապաշտպանության փորձերն օրենքից դուրս էին դիտվում:

Այդուհանդերձ, գաղտնի գործող փոքրաթիվ կամավորականները, ոգեւորված ֆիդայական շարժման գաղափարներով, բազմաթիվ մանր ու մեծ ընդհարումներում սխրագործությունների ու անձնվիրության հրաշալի օրինակներ էին տալիս: Սակայն «Օղակ» ռազմագործողությունը եւ Հայաստանի սահմաններում իրադրության կտրուկ բարդացումը ցույց տվեցին, որ ինքնապաշտպանության գործն ինքնահոսի մատնելը կարող է ծակատագրական լինել: Խանդավառությունը, նախաձեռնողականությունը, նվիրումը բավարար չէին ժողովրդի պաշտպանության

¹ Տե՛ս ՀՀ Դաշնակցությունը եւ արցախյան դաժնագործությունը (1988-1998): «Ազդակ» քաղաքիկ, 20 փետրուար, 1998, էջ 7-8

² Նվառդ Սողոմոնյան, նւժ. գիրք, էջ 27-28:

գործը հիմնավորապես կազմակերպելու համար: Պետական, համազգային վերաբերմունք ու ջանքեր էին անհրաժեշտ: Այս առումով կարելուք բայլ էր 1991թ. մայիսի 4-ին Պաշտպանության կոմիտեի ստեղծումը, որն իբրեւ համակարգող, կազմակերպող ու ղեկավարող համազգային մարմին, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության ոլորտում ծառացած բազմաթիվ ու տարաբնույթ, հաճախ բարդ խնդիրների լուծմանը: Կոմիտեի առաջնահերթ խնդիրներից էին նաեւ Շահումյանի շրջանի պաշտպանության կազմակերպման, այնտեղ Շահեն Մեղրյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող կամավորական ջոկատների ղեկավարման աշխատանքներին օժանդակելը, ինչպես նաեւ վտանգված սահմանային շրջանների անվտանգության ապահովումը¹:

1991թ. սկզբներին Ադրբեջանը ազգային բանակ էր կազմավորում, բռնագրավելով իր տարածքում տեղակայված խորհրդային զորամասերի գեներ ու զինամթերքը: Տարվա ընթացքում միութենական լրատվամիջոցները բազմաթիվ հաղորդումներով անդրադառնում ու ծանուցում էին Գանձակի ու Քյուրդամիրի, Բաքվի ու Ապշերոնի խորհրդային զորանոցների ու զինապահեստների կողոպուտների մասին²:

Ադրբեջանական բանակի ստեղծումը եւ նախապես նրա ահռելի զինավառության ապահովումը մատնում էին հարեւան պետության եռանդագին նախապատրաստությունները պատերազմին, որը սանձազերծվեց տխրահռչակ «Օղակ» ռազմագործողությամբ ու հետագա զարգացումներն ունեցավ 1991թ. ամառային պատերազմաշրջանում...

ՉԼՈՒՄ ԶՈՐՐՈՐ

1991 Թ. ԱՄԱՌԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՇՐՋԱՆԸ

1991 թ. հունիսի սկզբներին իրավիճակն Արցախում շարունակում էր մնալ լարված: Հաղրութի շրջանի գյուղերի վրա չդադարող հարձակումներին վերստին գումարվեցին ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի սադրանքները: Հաղրութի զինվորական պարետը հունիսի 2-ին պահանջում էր շրջանի վտանգված գյուղերից հեռացնել բնակչությանը: Ի հեճուկս նրան, մոտ 100 ընտանիք վերադարձավ Քարինգ, Առաքել, Խծաբերդ, Ցոր, Սպիտակաշեն եւ Բանազուր գյուղերը: Չէին դադարում նաեւ հարձակումները Շահումյանի, Մարտունու շրջանների ու Ստեփանակերտի վրա¹:

1991 թ. հունիսի առաջին օրերին ԼՂԻՄ գործկոմի շենքում հավաքվեցին ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի գործկոմի մի խումբ անդամներ ու մարզի ղեկավար աշխատողներ եւ պայմանավորվեցին համախմբել բոլոր ուժերն ու միջոցները մարզի խաղաղ բնակչության անվտանգության խնդիրը լուծելու համար²: Մարզի կոմունիստ ղեկավարներից մեկը՝ Հենրիխ Պողոսյանը ազդարարում էր, որ «ծնվում են մոր քաղաքական ուժեր, որոնք քննադատաբար են գնահատում ԼՂԻՄ-ի ղեկավարության նախկին քաղաքականությունը եւ գտնում են, որ հիմա էլ դեռ ուշ չէ բռնել կառուցողական քաղաքական երկխոսության, Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ կենտրոնական մարմինների բոլոր որոշումների, մասնավորապես՝ 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշման[9] պաշտպանության ուղին: Այս հայտնի փաստաթղթում կան ռացիոնալ հատիկներ, եւ դրանց հիման վրա, կենտրոնի միջնորդությամբ, ինչպես ինքնավար մարզի ու Ադրբեջանի, այնպես էլ, ըստ երեւույթին, Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ երկխոսության ծավալումը եւ հարաբերությունների նորմալացումը կհամապատասխանեին երկու ժողովուրդների շահերին»³: Հ. Պողոսյանն առանձնակի ուշադրություն էր հրավիրում մարզի օրինական իշխանու-

¹ Տես «Հայ գինյոր», ՀՀ ՊՆ դաշտնաբերք, թիվ 19, 1999թ.,

² Բ. Ուրութբյան, Արցախի դաշնությունը, էջ 335

¹ Բ. Ուրութբյան, նույն. գիրք, էջ 240

² Վ. Բ. Հարությունյան, նույն. գիրք, էջ 25-26

³ Բ. Ուրութբյան, նույն. գիրք, էջ 238

թյան՝ մարզխորհրդի գործկոմի վրա, ցույց տալով, որ վերին իշխանությունների կողմից նրա անտեսումը հակաօրինական է, եւ պետք է հենց կենտրոնում գործող սահմանադրական մարմիններին ստիպել, որ վերականգնեն մարզխորհուրդն՝ իր գործադիր կոմիտեով եւ մյուս կառույցներով:

Մարզգործկոմում հավաքված ձեռնարկությունների ու կազմակերպությունների՝ Ստեփանակերտում ու շրջաններում հայտնի աշխատողներն ու ղեկավարները քննարկեցին մարզում ստեղծված աղետալի իրավիճակը: Քննարկումների արդյունքում ակտիվը հանգեց այն եզրակացությանը, որ ստեղծված պայմաններում անհրաժեշտ է ձեռնարկել կազմակերպական շտապ միջոցներ եւ ամրապնդել մարզի ղեկավարության դիրքերը: 1991 թ. հունիսի 11-ին ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի գործկոմի ընդլայնված նիստը նախագահի պարտականությունները դրեց նրա առաջին տեղակալ Լեոնարդ Պետրոսյանի վրա, որը գործկոմի անդամների հետ ձեռնամուխ եղավ ռազմական ու տնտեսական ծանր քաոսից մարզը դուրս բերելու միջոցառումների մշակմանն ու կազմակերպմանը¹: Մարզի ղեկավար աշխատողների խորհրդակցությունը որոշեց նաեւ բանակցություններ սկսել Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմկոմիտեի հետ՝ մարզի վիճակը տանելի դարձնելու համար: Սակայն դա խափանվեց Վ. Պոլյանիչկոյի կողմից[10]:

Չէին դադարում նաեւ մարտական գործողությունները: Յունիսի 5-ին Խծաբերդն ու Յին Թաղերը գնդակոծվեցին ԽՍՀ ՋՈՒ ուղղաթիռներից: Ձինվորական պարետը շարունակ առաջարկում էր բնակչությունը տեղափոխել անվտանգ վայրեր, ինչի համար խոստանում էր տրամադրել բեռնատար մեքենաներ: Սակայն Յին Թաղերի բնակիչները վճռել էին մնալ ու դիմադրել: Իսկ Խանձաձորում, Առաքելում ու Արեւշատում նստած էին ադրբեջանցի ՄՅՆՁ-այինները: Յունիսի 6-ին ՄՅՆՁ-այինների հարձակումը Յադրուքի շրջանի Խծաբերդ եւ Յին Թաղեր գյուղերի վրա հնարավոր եղավ կասեցնել մասամբ: Ինքնապաշտպանական ջոկատների դեռեւս անփորձ մարտիկները ստիպված էին կանանց ու երեխաներին հեռացնել Խծաբերդից, ուր շրջանի պարետը նպատակ ուներ ստեղծել պահակակետ: Խաղաղ բնակչության «հոգսից» ազատված Խծաբերդի մարտիկները լավ ջարդ տվեցին ադրբեջանցի զինյալներին...

¹ Վ.Բ. Հարությունյան, նւյ. գիրք, էջ 26

Յունիսի 7-ին ադրբեջանական ՄՅՆՁ-ները եւ Ֆիզուլու շրջանից օգնության եկած ավազակախմբերը, պաշարելով Խծաբերդն ու Յին Թաղերը, բնակիչներին առաջարկեցին հեռանալ: Սակայն նրանք հերոսաբար պաշտպանվում էին ժամ առ ժամ աժող թշնամական ուժերի հարձակումներից: Յադրուքի զինվորական պարետը չէր հրաժարվում հոգեբանական ծնշումներից եւ շարունակ առաջարկում էր գաղթեցնել բնակչությանը, պատճառաբանելով, թե, իբր, Ջաբրայիլի ու Լաչինի կողմերից նոր, խոշոր հարձակում է սպասվում:

Իսկ կենտրոնի, այսպես կոչված, դիտորդների հանձնաժողովը (նախագահ՝ Վ. Ֆոտեւ, պատգամավորներ Օ. Վոստրոուխով, Վ. Կիրիլով, Գ. Նախագահի խորհրդական Մ. Սոկոլով), մեղմ ասած՝ ինքն իրեն անգործության էր մատնել¹: Այս փաստերը վկայում են Մոսկվայի ու Բաքվի կողմից համատեղ իրականացվող տեղահանությունների, հայ բնակչության ահաբեկումների քաղաքականության մասին: Իսկ դատարկված հայկական գյուղերն անմիջապես բնակեցվում էին ադրբեջանցիներով՝ մարզի ազգագրական կազմը փոխելու հեռագնա նպատակով: Այսպես, Բաքվի թերթերից մեկում փաստեր են բերվում այն մասին, որ Բերդաձորի ենթաշրջանի հայկական եղծահող, Ղարաղլաղ եւ Կիրով գյուղերում, վերջին օրերի ընթացքում բնակեցվել են, համապատասխանաբար՝ 32, 49, 51, իսկ Յադրուքի շրջանի Արեւշատ, Առաքել եւ Բանագուր գյուղերում՝ 245 ադրբեջանական ընտանիքներ, Գետաշենում՝ 3000 ադրբեջանցիներ²: Լեռնային Ղարաբաղի բնակավայրերը հայաթափելուց հետո դրանք ադրբեջանցիներով բնակեցնելու, այդ միջոցով իր տիրապետությունը երկրամասում հաստատելու՝ Ադրբեջանի փորձերն ու նկրտումները ձախողման էին դատապարտված, քանզի ամբողջ ժողովուրդը կանգնեց իր հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում, իսկ համախմբված ժողովուրդն անպարտելի է...

Մինչդեռ, շարունակվում էր ծանր կացությունից դուրս գալու ուղիների որոնումը: Յունիսի 19-ին Լեռնային Ղարաբաղի ժողպատգամավորների ընդլայնված նիստում մշակվեց արցախահայության գոյատևման ծրագիր: Դա անհրաժեշտություն էր եւ շատ կարեւոր նախաձեռնություն, քանզի ապրիլ-մայիսյան իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ մարզային եւ տեղական իշխանու-

¹ Բ. Ուրաբաբյան, նւյ. գիրք, էջ 241-242

² "Бакинский рабочий", № 112, 1991г.

թյունների կազմալուծման պատճառով, ժողովուրդը միանգամայն պատրաստ չէր զինված դիմադրություն ցույց տալ ԽՍՀՄ ՁՈՒ եւ ՆԳՆ զորքերի աջակցությամբ իրականացվող լայնածավալ ագրեսիային: Ծրագրում նախատեսվում էին կարգավորել մարզի քաղաքական ու տնտեսական վիճակը եւ տխրահռչակ «Օղակ» ռազմագործողության հետագա ծավալումը կասեցնելու միջոցները: Դրա համար, նախ եւ առաջ, անհրաժեշտ էր ԽՍՀՄ ղեկավարության միջոցով հասնել մարզգործկոմի եւ ժողպատգամավորների մարզխորհրդի վերականգնմանը, անցկացնել Մարզխորհրդի ժողպատգամավորների ընտրություն, ժողովրդի ցանկությունների հաշվառմամբ, մարզի նորընտիր ղեկավարության ուժերով մշակել Արցախի գոյատևման իրատեսական ծրագիր, հավուր պատշաճի նախապատրաստվել զինված ինքնապաշտպանության¹:

Մոսկվայում Ադրբեջանի ներկայացուցիչների հետ բանակցությունները չկայացան: Կենտրոնական իշխանությունները սահմանափակեցին բանակցությունները վարել Բաքվում: Դրան համաձայնություն տալը եւ Բաքու մեկնելու քայլը, թեեւ Արցախում միանշանակ չընդունվեցին, սակայն, նպաստեցին ժամանակավոր խաղաղության հասնելուն: Բանակցությունների ընթացքում, խիստ շրջափակման մեջ գտնվող ԼՂԻՄ-ը ստացավ մեծ քանակությամբ սննդ-դամթերք ու վառելիքաքսայուղային նյութեր, որոնց մի մասը պահեստավորվեց պաշտպանության կարիքների համար: Այդ ընթացքում, մարզի պաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով, հայթայթվեց նաեւ զենք ու զինամթերք²:

Մարզի ղեկավարությունը, հունիսի 22-ին պատվիրակություն առաքեց Մոսկվա՝ ԽՍՀՄ ղեկավարության հետ հանդիպելու եւ իշխանության մարզային մարմինների վերականգնման ու դադարադրան հակամարտության խաղաղ կարգավորման շուրջ ադրբեջանական կողմի հետ երկխոսության հնարավորության մասին պայմանավորվելու նպատակով: Մինչեւ հուլիսի 14-ը ԼՂԻՄ պատվիրակությունը հանդիպումներ ունեցավ ԽՍՀՄ տարբեր ղեկավար շրջանների, նախարարների եւ պատասխանատու աշխատողների հետ³:

¹ Վ.Բ.Հարությունյան, նույն գիրք, էջ 32

² Նույն տեղում, էջ 32-33

³ Նույն տեղում, էջ 37-40

Սակայն, թե՛ մոսկովյան այս բանակցությունները եւ թե՛ Ադրբեջանի ղեկավարության հետ երկխոսության փորձերը ցանկալի արդյունք չտվեցին, իսկ զինված ընդհարումներն ու արյունահեղությունը շարունակվում էին...

Այդուհանդերձ, 1991 թ. հուլիսի 4-ին, ԽՍՀՄ նախագահի հրամանագրով Շահումյանի շրջանում վերացվեց արտակարգ դրության ռեժիմը: Հուլիսի 6-ին, երբ խորհրդային զորամասերը հեռացան շրջանից, սահմանամերձ գյուղերին մոտեցան ադրբեջանական ՄՅՆՋ-այիներն ու հարեւան շրջանների ավազակախմբերը: Նոր թափ ստացան լայնածավալ հարձակումներն ու հրետակոծությունները: Իսկ մինչ այդ, ադրբեջանցիները հասցրել էին անջատել էլեկտրականությունը, կապի միջոցները ու կտրել հաղորդակցության ուղիները: Ձինվորական ստուգիչ անցակետերի ցանցով Շահումյանի շրջանը մեկուսացվեց նաեւ Արցախից... Արտաքին աշխարհի հետ միակ կապն ապահովում էին Մոսկի անտառածածկ փեշերի վրայով վտանգավոր թռիչքներ կատարող ուղղաթիռները, տեղափոխելով շրջանի պաշտպանության եւ բնակչության կենսապահովման համար անհրաժեշտ բեռներ:

ԽՍՀՄ ներքին զորքերի հեռանալուց հետո, ՄՅՆՋ-այիները սկսեցին գնդակոծել, իսկ հուլիսի 6-ին փորձեցին ներխուժել Մանաշիդ, Էրքեջ եւ Բուզլուխ գյուղերի բնակելի թաղամասերը: Այդ գործողությանը մասնակցում էին մի քանի հարյուր ՄՅՆՋ-ային, Ադրբեջանի ՆԳ նախարարի տեղակալը եւ Գերանբոյի[11] կուսընկերների առաջին քարտուղարը: Հայերի ինքնապաշտպանության ջոկատներն արժանի հակահարված հասցրին հակառակորդին՝ հետ շարտելով նրան¹: Սակայն, նույն օրը ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարար, մարշալ Դ. Յազովը հրաման արձակեց Շահումյանի շրջան թռիչքները դադարեցնելու մասին, ինչը դավադիր հարված էր հայ մարտիկների թիկունքին:

Հուլիսի 13-ին, Էրքեջ, Բուզլուխ, Մանաշիդ գյուղերում տեղակայվեցին խորհրդային բանակի նոր ստորաբաժանումներ, ակնհայտորեն հայերին տեղահանելու Ադրբեջանի քաղաքականությունն իրագործելու հանձնարարությամբ ու նպատակով: Խորհրդային սպաները պահանջում ու հարկադրում էին բնակիչներին մինչեւ ամսվա 15-ը թողնել իրենց բնակավայրերը, խոստանալով միջոցներ տրամադրել Հայաստան տեղափոխվելու հա-

¹ «Մոսկի Ղողանջներ», թիվ 7, 1994 թ.:

մար: Նույն բովանդակությամբ թռուցիկներ էին նետվում նաեւ այդ գյուղերի վրա թեւածող ուղղաթիռներից:

Հուլիսի 14-ին, առանց սպասելու իրենց իսկ սահմանած ժամկետը լրանալուն, խորհրդային բանակի զինվորները եւ ադրբեջանական ՄՅՆՋ-այինները ներխուժեցին Մանաշիդ եւ Բուզլուխ գյուղերը, տեղահանեցին բնակիչներին, որոնք ստիպված եղան պատսպարվել հարեւան Վերին-շենում: Լքված գյուղերն անմիջապես կողոպտվեցին մոտակա ադրբեջանական գյուղերից եկած ավարառուների կողմից:

Հուլիսի 15-ին, հրետանային նախապատրաստությունից հետո, խորհրդային բանակայիններն ու ՄՅՆՋ-այինները ներխուժեցին Էրքեջ, սակայն համառ դիմադրության հանդիպելով, հարկադրված նահանջեցին Թոդան գյուղի ուղղությամբ, կրելով կենդանի ուժի զգալի կորուստներ¹:

Ազրեւորների գործողությունները քողարկվում ու արդարացվում էին համապատասխան քարոզչությամբ: Մասնավորապես, ԽՍՀՄ տարբեր լրատվամիջոցներով հայտարարվում էր, թե Բուզլուխ, Մանաշիդ եւ Էրքեջ գյուղերում, իբր, արդեն խաղաղ բնակչություն չկա, բացի հայ «գրոհայիններից»: Ադրբեջանի ղեկավարությունը վարպետորեն օգտվեց ԽՍՀՄ-ում տիրող խառնակ իրավիճակից (ղեկավարությունը հանգստանում էր Ղրիմում, իսկ Գ. Յանաեւը, Ա. Լուկյանովը, Վ. Պավլովը, Դ. Յագովը, Վ. Կրյուչկովը, Բ. Պուզոն եւ այլք, տենդագին նախապատրաստվում էին հեղաշրջման), խորհրդային զորքերի օգնությամբ, իրականացրեց հիշյալ գյուղերի հայ բնակչության բռնի տեղահանության չարաղետ ծրագիրը:

Սակայն այդ գյուղերը հեշտությամբ չզիջվեցին թշնամուն: Ուժերի անհամեմատելի գերակշռությամբ հանդերձ, հակառակորդը չհամարձակվեց մտնել Էրքեջ, զգուշանալով Բուզլուխի ու Մանաշիդի շրջակա անտառապատ բլրալանջերից սպասվող հակահարվածներից: Թիկունքն ապահովելու համար, ադրբեջանցիները հապշտապ պահակակետեր կարգեցին Էրքեջ տանող ճանապարհներին: Շահումյանի ինքնապաշտպանության ուժերի ղեկավարությունը, տեւական քննարկումներից հետո, վճռեց թույլ չտալ

¹ Նույն տեղում, էջ 251:

Ըստ Բ.Ուրուբաբյանի, Էրբեջում դարձիվաններն իսկական մահ սկեցին խորհրդային բանակի գերազանցող ուժերին, շարժից հանելով 3 գրահամեմատ եւ մեկ նազմական ուղղաթիռ (էջ 254), ինչը, սակայն, բիչ հավանական է բլում...

թշնամուն՝ անպատիժ մտնել գյուղ: Այդ վճիռը պայմանավորված էր նրանով, որ Էրքեջն ավելի ստվար բնակչություն ուներ եւ ավելի մոտ էր շրջանի մյուս հայկական բնակավայրերին, ուստի, նրա անկումը սպառնալիք կստեղծեր նաեւ վերջիններիս համար: Մյուս կողմից, անհրաժեշտ էր օգտվել գյուղը պաշտպանելու իրական հնարավորությունից եւ հակառակորդին մի լավ դաս տալ:

Հուլիսի 25-ի կեսօրին, մի քանի զրահամեքենաներից միաժամանակ բացված կրակի աջակցությամբ, ՄՅՆՋ-այիններն անցան հարձակման: Գյուղի պաշտպանները, Ջիվան Աբրահամյանի ղեկավարությամբ, շարունակում էին դիմադրել անգամ փլված տանիքների ու պատերի հետեւից¹: Կազմակերպված դիմադրության հանդիպելով, ադրբեջանցի գրոհայինները խուճապի մատնվեցին: Անակնկալի եկան նաեւ խորհրդային բանակի ստորաբաժանումները: Հակատանկային նռնականետով շարքից հանվեց զրահամեքենաներից մեկը, որից հետո հակառակորդի զրահատեխնիկական նահանջեց եւ սկսեց կրակել հեռվից: Շրջապատումից խուսափելու համար սակավաթիվ հայկական ջոկատները եւս հարկադրված եղան նահանջել Վերին-շենի կողմը²:

Նախնական հաջողությունից ոգեւորված Ադրբեջանի ղեկավարությունը եւ նրա հայեցողությանը հանձնված խորհրդային բանակի ստորաբաժանումները փորձում էին շարունակել առաջխաղացումը եւ հասնել Շահումյանի շրջանի լիակատար հայաթափմանը: Այսպես, հուլիսի վերջերին հակառակորդը մոտեցավ Վերին-շենին: Հատուկ նշանակության զորամասերն ուղղաթիռներով իջազորը հասցրին մոտակա Երկար - բարձունք: Քիչ հեռվում երեւացին նաեւ տանկերը: Շատ ցածր պտտվող ռազմական ուղղաթիռները հոգեբանորեն ազդում էին բնակչության վրա, ստիպելով սարսափահար թողնել ու հեռանալ իրենց օջախներից: Ինքնապաշտպանության մարտիկները կրակ բացեցին ուղղաթիռների, տանկերի վրա, որոնց աջակցությամբ հակառակորդը հարձակման էր անցել: Թեւեւ այն հետ մղվեց, սակայն մարտերը դեռ երկար շարունակվեցին: Հայ մարտիկներն, ի վերջո, ամրացան Երկար կոչվող բարձունքում: Տեխնիկապես ու թվապես գերակշռող թշնամին պարտվեց նախեւառաջ հայ ազատամարտիկների ոգու

¹ «Ազգային հերոսներ» մասնագետ, Ավեսաբները (Դիմանկարների ժողովածու): «Հայ գինյոր», Նեւսան 1997, էջ 52-53

² Վ. Դեմիկան, Ինչո՞ւն նոտանեց յարանակը: «Ազդակ» բացատիկ, 20 փետրուար 1998, էջ 16-17

եւ կամքի առաջ...Այդ մարտն օգնեց շրջանի բնակչությանը՝ ուշքի գալ: Ինքնապաշտպանական ջոկատներն սկսեցին արագ համալրվել: Բարձրագույն մարտիկների փորձառությունը եւ մարտական ոգին: Հայաստանից ու Արցախից նորանոր ջոկատներ եկան օգնության, սատար կանգնեցին ծանր օրեր ապրող հայրենակիցներին եւ համատեղ դիմագրավեցին թշնամուն¹:

Խորհրդաադրբեջանական ագրեսիայի հետեւանքով ամառացած հայկական բնակավայրերն անմիջապես բնակեցվում էին ադրբեջանցիներով: Ադրբեջանի ղեկավարները այդ քաղաքականությունը թաքցնելու կամ քողարկելու կարիք չէին զգում: Այլապես, Ադրբեջանի ՆԳ նախարար Ս. Ասադովը չէր հաղորդի, որ Շահումյանի շրջանի էրբեջ, Բուզլուխ եւ Մամաշիդ գյուղերն արդեն բնակեցվել են ադրբեջանցիներով²:

Հուլիսի վերջին՝ ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի «Պ» (այսինքն՝ պաշտպանություն) ժամանակավոր խմբի հիման վրա ստեղծվեց ինքնապաշտպանության ընդհատակյա կոմիտե, ինչը թելադրված էր ադրբեջանական բանակի ծնշմանն ու հարձակումներին դիմագրավելու համար մարզի պաշտպանությունը նոր մակարդակով կազմակերպելու անհրաժեշտությամբ: Այդ իսկ նպատակով կազմակերպվեց ինքնապաշտպանության ուժերի շտաբ, որի կազմի մեջ մտան Ռ. Քոչարյանը, Ս. Սարգսյանը, Գ. Պետրոսյանը, Վ. Բալայանը, Ս. Պետրոսյանը եւ այլք³: Նորաստեղծ շտաբը սկզբում կազմավորում ու զինում էր արագ հակազդման ջոկատներ: Մարզի բոլոր շրջաններում եւ Ստեփանակերտում դրանց թվաքանակը օրըստօրե աճում էր, քանի որ ցանկացողները շատ էին: Մարզի գրեթե բոլոր հասուն տղամարդիկ կամավոր խանդավառությամբ ցանկություն էին հայտնում կանգնել հայրենիքի, իրենց ընտանիքների, երեխաների պաշտպանության դիրքերում: Սակայն զենքը չէր հերիքում... Ինքնապաշտպանության հարաժուռ պահանջները բավարարելու համար անհրաժեշտ էր ձեւավորել կանոնավոր բանակ: Դրա համար նպաստավոր հիմքեր ստեղծեցին Շահումյանի շրջանում եւ Արցախի այլ վայրերում ընթացող պաշտպանական համառ մարտերը, որոնց բովում թոժվում էին ապագա հրամանատարները, համապատասխան մարտավարական փորձ էր ձեռք բերվում եւ սկսում էր ձեւավորվել կյանքի պա-

¹ Սեդրակ Նանսզույան, Շահեն, էջ 82-84

² Վ. Բ. Հարությունյան, նւյլ. գիրք, էջ 50

³ Նույն տեղում, էջ 40-41

հանջներին համապատասխանող ռազմավարություն ու համապատասխան քաղաքականություն: Ինքնապաշտպանական ջոկատները դեռ երկար ու ծանր փորձություններով հագեցված ճանապարհ ունեին անցնելու...[12]

Հուլիսի վերջին օրերը նշանավորվեցին նաեւ նրանով, որ երեւան եկան պարտիզանական ջոկատներ, որոնցից անուն հանեցին «Գետաշենցի վրիժառուները»: Այդ ջոկատներից մեկը հուլիսի 29-ին արժանի պատժի ենթարկեց էրբեջ գյուղի զավթիչներին, սպանելով 7 եւ վիրավորելով 10-ից ավելի ՄՅՆՋ-այիններ: Իսկ հուլիսի 30-ին մի այլ պարտիզանական խումբ Հադրութի շրջանում անակնկալ մտավ Ցոր գյուղը, ոչնչացնելով 2 եւ գերեվարելով 5 զավթիչ¹: Աստիճանաբար սկսում էր իրեն զգացնել տալ կազմակերպվող ինքնապաշտպանությունը, որի հատու ուժը թշնամին դեռ պիտի շատ զգար:

1991 թ. օգոստոսի սկզբներին ԽՍՀՄ ՆԳՆ եւ Ադրբեջանի ՄՅՆՋ զորամասերը շրջապատեցին Մարտակերտի շրջանի Հաթերք եւ Վերին Հոռաթաղ գյուղերը եւ գրոհի անցնելով, պատանդ վերցրին ինքնապաշտպանության ջոկատի 15 անդամների: Պատասխան գործողությամբ, նույն ջոկատի՝ ազատության մեջ մնացած մարտիկները, գյուղի կանանց աջակցությամբ, օգոստոսի 13-ին շրջապատեցին խորհրդային մի զորամաս ու պատանդ վերցրին ԽՍՀՄ ՆԳՆ զորքերի 33 սպա եւ զինվոր, առգրավեցին մեկ զրահափոխադրիչ, մեկ նռնականետ եւ 29 ավտոմատ², պահանջ դնելով ազատ արձակել հայ պատանդներին: Վերին Հոռաթաղի կանայք եւ ջոկատի մարտիկները զինաթափեցին 13 զինվորական, որոնք ազատ արձակվեցին օգոստոսի 23-ին՝ առանց մարտական զենքերի... Իսկ Հաթերքում բանակցությունները շարունակվեցին մինչեւ օգոստոսի 18-ը, երբ երեկոյան մոտակա Իմերեթ – Քերեվենդ եւ Ումուլթու ադրբեջանաբնակ գյուղերից շուրջ 100 միավոր ռազմական տեխնիկա ու մեծ թվով զինծառայողներ սպառնալից շրջապատեցին գյուղը: Օգոստոսի 20-ին կատարվեց պատանդների փոխանակություն, վերացվեց Հաթերքի պաշարումը: Մեծ աղմուկ հանած այս ձեռնարկումն ինքնահաստատման ու սեփական ուժերի նկատմամբ հավատի վերականգնման, կազմակերպվող ինքնապաշտպանական ուժերի առնականացման մի

¹ Նույն տեղում, էջ 60-61

² «Արցախ» հանդես, №1, 1992, էջ 17

վկայություն էր: Թերեւս, հեղաշրջման օգոստոսի 19-ի փորձը եւ Արտակարգ դրության պետական կոմիտեի (տխրահոշակ ԳԿԶԴ-ի) ստեղծումը խանգարեցին Հաթերքի ինքնապաշտպանների բուն նպատակների իրագործմանը:

4. Պոլյանիչկոյի անունից, նրա տեղակալ Մ. Ռադաւելը, ձեռնամուխ եղավ ԱԴԴԿ-ի որոշումները մարզում իրագործելուն¹: Սեւ ամպեր էին կուտակվում Արցախի երկնակամարում, եւ հայտնի չէր, թե ինչպէս էր փոխնախագահ Գ. Յանաւելը մեկ շաբաթվա ընթացքում լուծելու Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, թեւէ կարելի էր կռահել, որ՝ ոչ հայերի օգտին, քանզի Ադրբեջանի ղեկավար շրջանները սկսել էին շողոքորթել ԱԴԴԿ-ի պարագլուխներին: Բարեբախտաբար, հաղթող հանդիսացան Ռուսաստանի ժողովրդավարական ուժերը, ինչի շնորհիվ, թերեւս շատ աղետներ կանխվեցին... Բայց եւ այնպէս, ճակատագրական օգոստոսի 21-ից հետո էլ Արցախում իրադրությունը ծայրաստիճան լարված էր մնում:

ՂՈՒԽ ՀԻՆՔԵՐՈՐԴ

ԼՂՀ ԸՈՋԱԿՈՒՄԸ: ԻՆՔՆԱՊԱՅՏՊԱՆԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԸԱՄԱՐԺԵՔ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ^[13]

1988 թ. փետրվարին անկասելիորեն սկսված ազգային ազատագրական պայքարի նոր փուլում ժողովրդական զանգվածները համախմբվեցին Մայր Հայաստանի հետ Արցախի վերամիավորման գաղափարի շուրջ: Սակայն պաշտոնական Մոսկվայի ու Բաքվի միտումնավոր քաղաքականությունը, համաժողովրդական Շարժումն արյան մեջ խեղդելու նրանց փորձերը հանգեցրին ոչ միայն պայքարի ձեւերի ու մեթոդների, այլեւ բուն իսկ գաղափարաբանության վերանայմանը: Ստեղծված իրադրությունում Շարժման ղեկավարները կայացրին միակ ճիշտ ու հեռանկարային վճիռը՝ հռչակել անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն...

Մինչդեռ շարունակվում էր Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը, ադրբեջանական հրոսակախմբերը վիստում էին հաղորդակցության ծանապարհներին, խոչընդոտում էրթեւեկությանը, չէին դադարում ավազակային հարձակումները խաղաղ բնակավայրերի վրա, դաշտային աշխատանքներով զբաղված մարդկանց եւ ուղեւորների առեւանգումները: ԽՍՀՄ 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիայի ստորաբաժանումները, ասես, ի հեճուկս պաշտպանության նոր նախարար եվգ. Շապոշնիկովի եւ անտեսելով կրակի դադարեցման մասին նրա հրամանը, մարտական գործողություններ էին վարում Շահումյանի շրջանում, հատկապէս՝ Վերին-շեն գյուղի ուղղությամբ:

1991 թ. օգոստոսի 28-ին Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց որոշում՝ հռչակագիր Ադրբեջանական Հանրապետության անկախությունը վերականգնելու մասին: Փաստորեն, Ադրբեջանը ԽՍՀՄ կազմից դուրս էր գալիս առանց հանրաքվեի: Իսկ դա ամենահարմար առիթն էր անկախ պետություն ստեղծելու որոշմանը հանգած Շարժման ղեկավարների համար՝ դիմել համապատասխան քայլերի, մանավանդ, որ նախադեպը տալիս էր Լեռնային Ղարաբաղի անկախության թիվ 1 հակառակորդը: Դեռեւս 1990 թ. ապրիլի 3-ին ԽՍՀՄ ԳԽ-ի կողմից ընդունված որոշմամբ, Միությունից դուրս եկող հանրապետության ազգային-վարչական միավորները լիակատար իրավունք էին ստացել՝ տնօրինել իրենց ճակա-

¹ Վ. Բ. Հարությունյան, նւյ. գիրք, էջ 40, 65

տագիրը... Եվ ԼՂԻՄ-ի հայությունն օգտվեց անկախացող Ադրբեջանից օրինական ճանապարհով բաժանվելու իր իրավունքից եւ դարձավ սեփական ճակատագրի տերը: Մյուս կողմից, քանի որ Ադրբեջանն անկախություն էր հռչակում 1918-20 թթ. հավանած սահմաններում, այսինքն՝ հրաժարվում էր լինել Ադր. ԽՍՀ իրավահաջորդը, ապա նրա իրավունքները չէին տարածվում ամբողջ Ղարաբաղի (ինչպես նաեւ՝ Նախիջևանի) վրա, քանզի վերջիններս 1918-20թթ. չեն եղել Ադրբեջանի կազմում¹: 1991թ. սեպտեմբերի 2-ի երեկոյան տեղի ունեցավ ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային եւ Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը՝ բոլոր մակարդակների խորհուրդների պատգամավորների մասնակցությամբ: Ընդունվեցին որոշում եւ հռչակագիր՝ ԼՂԻՄ-ի եւ հարակից Շահումյանի շրջանի պետական իշխանության ու կառավարման ժամանակավոր մարմիններ կազմակերպելու մասին: Նստաշրջանը համապատասխան դիմումներ հղեց ԽՍՀՄ ժողպատգամավորների 5-րդ արտակարգ համագումարին, Ռուսաստանի նախագահին, ԼՂՀ եւ ադրբեջանական ժողովուրդներին²: ԼՂՀ հռչակումը դեպի իրական անկախություն կատարված առաջին կարեւոր քայլն էր, որին այնուհետեւ հաջորդեցին իրավաբանական, քաղաքական, ռազմական ու դիվանագիտական փուլերը...

Պատմական այս իրադարձությանն անդրադառնալիս հարկ է պարզաբանել մի հարց եւս: Մենք տեսանք, որ մարզի քաղաքական ղեկավարների ջանքերը՝ ուղղված օրինական իշխանության ու տեղական կառավարման մարմինների վերականգնմանը, հաջողություն չունեցան: Պաշտոնական Մոսկվան շարունակում էր ճանաչել միայն տխրահռչակ Կազմկոմիտեն: Սակայն, նախագահ Մ. Գորբաչովի տապալումից եւ իշխանությունը ԱԴՊԿ-ի կողմից զավթվելուց, մանավանդ՝ ժողովրդավարական ուժերի հաղթանակից հետո, ԼՂԻՄ Կազմկոմիտեն քաղաքական վախճան ապրեց, քանի որ յուր ժամանակին պատրաստակամություն էր հանդես բերել համագործակցելու խոսքերարների հետ եւ, ի վերջո, կրախի մատնվեց: ԽՍՀՄ-ում առաջացած քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում, երբեք էլ Ադրբեջանի Կազմկոմիտեն չընդունած արցախահայությունը վերականգնեց օրինական իշխանությունը՝ հանձին ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի [14]:

1. Տես Ա. Ս. Մանասյան, Ղարաբաղյան հակամարտությունը լուսանկարների միջոցով: Ղարաբաղ. հակամարտություն-համաձայնություն: Երևան, 1997, էջ 12-21

2. «Արցախ» հանդես, № 1, 1992, էջ 18

Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը հռչակվեց արցախահայության համար դժվարին ժամանակահատվածում, ռազմաքաղաքական բարդ պայմաններում:

Այդուհանդերձ, անկախ պետականության վերականգնումը նոր խթան հանդիսացավ հակառակորդի ագրեսիային դիմագրավելու, բնակչության անվտանգությունն ու խաղաղ աշխատանքն ապահովելու համար: Այն առավել լայն ասպարեզ բացեց Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի կազմավորման ու պաշտպանական գործունեության համակարգ ստեղծելու համար: Պետական շինարարության ու զինված ուժերի կազմավորման գործընթացներին զուգահեռ, տեղի էին ունենում նաեւ զինված ընդհարումներ ու տեղայնական մարտեր, չդադարող հարձակումների ու գնդակոծությունների էին ենթարկվում ԼՂՀ բնակավայրերը... ՄՅՆՁ-այինների հարձակումներն ավագակային բնույթ էին կրում եւ անասնահոտերի ավարառության, խաղաղ բնակչության ահաբեկման ու կողոպուտի նպատակ էին հետապնդում:

Խորհրդային գործերը, որոնց օգնությամբ Ադրբեջանի ՆԳՆ ՄՅՆ ջոկատները զավթել էին Հյուսիսային Արցախի հայկական մի քանի գյուղեր, սեպտեմբերին հետ քաշվեցին, դեմ առ դեմ թողնելով հայերին ու ադրբեջանցիներին: Շահումյանի ինքնապաշտպանության ուժերը ձեռնամուխ եղան բռնազավթված բնակավայրերն ազատագրելու եւ շրջանը ադրբեջանցի ՄՅՆՁ-այիններից մաքրագործելու ռազմագործողություններին: Ընդհանուր հակահարձակումը սկսվեց սեպտեմբերի 14-ին: Ազատագրական մարտերին ներգրավվեցին 120 մարտիկ, այդ թվում՝ տեղաբնակ գյուղացիներ, զինված կամավորականներ Մարտակերտի շրջանից ու Հայաստանից: Հայերը համեմատաբար լավ էին սպառազինված. հակաօդային ծանր գնդացիների, «Ալազան» տիպի հրթիռների ու դրանք արձակող կայանքի, փոքր տրամաչափի հրանոթի, ավտոմատների ու կարաբինների առկայությունը հաջողություն էին խոստանում: Թեեւ 100-ից ավելի ՄՅՆՁ-այինները նույնպես լավ էին զինված, դեռ ավելին՝ նպաստավոր դիրքեր ունեին, սակայն, հայ մարտիկներին չորս ու կես ժամում հաջողվեց տիրել հակառակորդի վերահսկողության տակ գտնվող չորս բարձունքներից երեքին եւ ազատագրել Բուզլուխ գյուղը: Մյուս բարձունքում լրիվ շրջափակված հակառակորդը կատաղի դիմադրություն էր ցույց տալիս: Ժամը 13-ին հայտնված ուղղաթիռը, թեեւ սաստիկ գնդակոծվեց, բայց եւ այնպես, հաջողացրեց ողջ մնացած ՄՅՆՁ-այինների էվակուացումը:

Դրանից կես ժամ հետո մարտերը հանդարտվեցին: Հայերից երեք հոգի զոհվեցին, մի քանի մարտիկներ թեթև վիրավորվեցին: Հակառակորդը տվեց 15 սպանված, երեք զերի, ներառյալ՝ մեկ սպա, առգրավվեցին 100 մմ հրանոթ՝ իր 32 արկերով, «Ուրալ» եռասունի, «ԳԱԶ-66» երկսունի, 3 «ՌԻԱԶ» ավտոմեքենաներ, ԱԿՍ-74 տիպի 12 ավտոմատ, «Մակարով» տիպի 3 ատրճանակ եւ սահմանափակ քանակությամբ զինամթերք¹: Սակայն, ամենակարեւորն այն էր, որ ազատագրվեցին Բուզլուխը եւ շրջակա ռազմավարական բարձունքները: Սեպտեմբերի 15-ին հայ մարտիկներն առանց կռվի մտան բռնազավթված Մանաշիդ, սակայն այն պաշտպանելու համար հարկ եղավ հետ մղել հակառակորդի չորս կատաղի հարձակում: Սեպտեմբերի 18-ին հայ մարտիկներն ազատագրեցին Էրբեջ գյուղը, դիրքեր գրավելով Մարտունաշենից չորս կիլոմետր հեռավորության վրա: Այսպիսով, Շահումյանի շրջանն ադրբեջանցի զավթիչներից մաքրելու ռազմագործողությունն անցավ կազմակերպված ու հաջողությամբ պսակվեց...

Սեպտեմբերի 22-ին, Բ. Ելցինի եւ Ն. Նազարբաևի Ստեփանակերտ կատարած այցելության օրը, հարձակման ենթարկվեց Մարտակերտի շրջանի Չափար գյուղը: Ականանետներով, ավտոմատներով, զնդացիրներով, նռնականետներով զինված ադրբեջանցի հրոսակները գրոհը սկսեցին երեկոյան, Իմերեթ-Քերեվենդ գյուղի կողմից: Այնուհետեւ գրոհողներին միացան Աղդաբան գյուղից ուղղաթիռներով տեղափոխված ՄՅՆԶ-այինները: Չափարի պաշտպանները, ԽՄԶ ՆԶ զինվորների աջակցությամբ, հետ շարտեցին թշնամուն: Հաջորդ օրվա առավոտյան Իմերեթ-Քերեվենդից զրահամեքենայից զնդակոծվեցին Չափար գյուղի թաղամասերը: Կեսօրից հետո Աղդաբանի կողմից ադրբեջանական սպառազեն կազմավորումները հարձակվեցին Չափարի վրա, սպանեցին ու խոշտանգեցին 5 խաղաղ բնակիչ: Կրկին ոտքի ելան գյուղի պաշտպանները: Ծավալված կատաղի մարտում թեթև վիրավորվեց 4 գյուղացի: Հակառակորդը, սպանվածներ ու վիրավորներ տալով, անկանոն նահանջեց: Ադրբեջանական կողմն այդպես արձագանքեց Ռուսաստանի եւ Ղազախստանի նախագահների միջնորդական առաքելությանը եւ Ժելեզնովոդսկում ստորագրված համաձայնագրին: Դեռ ավելին, քիվանջիդցիների հետնորդների ջանքերով, դրանից հետո իրադրությունը ԼՂՀ-ում ավելի վատթարացավ:

ԳՈՒԽ ՎԵՃԵՐՈՐԴ

1991 Թ. ԱՇՆԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՇՐՋԱՆԸ

Հոկտեմբերի 28-ին Ստեփանակերտում կայացած արտադրական ձեռնարկությունների տնօրենների խորհրդի նիստում հարց բարձրացվեց ԼՂՀ պաշտպանության խորհուրդ եւ զինված ուժեր ստեղծելու վերաբերյալ, ինչը թելադրված էր Ադրբեջանի կողմից բանակ ստեղծելու եւ այն ԼՂՀ-ի դեմ ուղղելու վտանգին դիմագրավելու անհրաժեշտությունից:

Ադրբեջանական հրոսակախմբերի օրավուր աճող լկտիությունը եւ հայկական խաղաղ բնակավայրերի զնդակոծություններն ու հրթիռահարումները հնարավոր էր դադարեցնել միայն համարժեք գործողություններով: Դեռեւս նոր կազմավորվող ինքնապաշտպանական ուժերը, չունենալով բավարար միջոցներ, այս ու այնտեղ պատասխան գործողությունների էին դիմում, սակայն թշնամուն ցնցող ու զգաստացնող հարված էր պետք: Անհրաժեշտ էր, ինչքան հնարավոր է, շուտ եւ արագ այն իրականացնել: Ուժերի փորձության վայր ընտրվեց Հադրուքի շրջանի Տող գյուղը, ուր մնացել էին միայն ՄՅՆԶ-այինները, որոնք իրենց դաժանությամբ վատ համբավ էին վայելում: Դեռեւս թարմ էին հոկտեմբերի 15-ին Տող գյուղի տնտեսության դաշտում աշխատող հողագործների վրա նրանց հարձակման եւ հատկապես՝ հոկտեմբերի 16-ի գիշերվա դեպքերի սահմոկեցուցիչ տպավորությունները, երբ ադրբեջանցի հրոսակները Տողում հրդեհեցին 2 տուն, իսկ այնուհետեւ, ներխուժելով Միսաք Դանիելյանի բնակարանը, զազանաբար սպանեցին նրա ընտանիքի 5 անդամներին: Վանդալիզմի այդ քայլից վրդովված հայ բնակիչները թեւ զեմքի էին դիմել եւ ստիպել ադրբեջանցիների մեծամասնությանը ճողոպրել գյուղից, բայց վտանգը դեռեւս չէր վերացվել: Տողը նախընտրելի ու նպատակահարմար էր թե ռազմավարական եւ թե հոգեբանորեն թշնամու վրա ներգործելու առումներով, մանավանդ, որ այնտեղ մարտական գործողությունների համար համեմատաբար ազատ ասպարեզ կար: Տող եկան Մարտակերտի շրջանից՝ Վլադիմիր Բալայանի, Ստեփանակերտից՝ Աշոտ Ղուլյանի, Հայաստանից՝ Մանվել Գրիգորյանի, Հադրուքից՝ Արթուր Աղաբեկյանի մարտական խմբե-

¹ «Հայ գինիոր», քիվ 51, 1998թ.

րը, ինչպես նաեւ այլ կամավորականներ, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 100 ազատամարտիկ: Համակարգող կենտրոնի ներկայացուցիչ եւ Արկադի Տեր-Թադեւոսյանի գլխավորությամբ մշակվեց գյուղն ազատագրելու գործողությունների պլան: Վիզեն Գրիգորյանի խումբը պետք է ապահովեր հետախուզությունը եւ տեղանքում ճիշտ կողմնորոշվելը: Ժամանակին կատարված հետախուզության շնորհիվ հայտնաբերվեցին թշնամու շտաբը, նրա ուժերի տեղաբաշխումը, նույնիսկ հաշվարկվեցին Ֆիզուլուց օգնություն հասցնելու նրա հնարավորությունները եւ ժամանակը: Հրետանային կարծատեւ նախապատրաստությունը, որ սկսվեց երեկոյան կողմ, խուժապի մատնեց թշնամուն, հատկապես՝ երբ արկն ընկավ ուղիղ շտաբի վրա: Մարտական գործողություններն այնքան լավ էին ծրագրվել ու նախապատրաստվել, իսկ գրոհն այնպես հանկարծակի եղավ, որ ընդամենը մեկ ժամ հուսահատ դիմադրելուց հետո, հակառակորդը սկսեց հապճեպ հեռանալ գյուղից, չսպասելով անգամ Ֆիզուլուց ստանալիք օգնությանը: Ադրբեջանցիներին «պաշտպանելու» եկան 2 զրահամեքենա, սակայն հայերը ռադիոխաղով խանգարեցին ռուսների անձնակազմին՝ կրակել¹:

Տողի ազատագրումը, թերեւս, առաջին հաղթանակն էր, որով կոտրվեց հակառակորդի անպատժելիության զգացումը, բացվեց Հադրուքի ներշնչանալին երթեւեկության ճանապարհը, իսկ հայ ազատամարտիկները ոգեպնդվեցին ու ձեռք բերեցին համապատասխան մարտական փորձ...

Նոյեմբերին տարերային բախումներին փոխարինելու եկան, համեմատաբար, կազմակերպված բնույթ կրող մարտական գործողությունները: Սակայն, միասնական ռազմաճակատ եւ ժամանակակից ընկալմամբ պատերազմական գործողություններ դեռ չկային, ուստի ստորեւ ներկայացվում են տարբեր շրջաններում մղված մարտական գործողությունների առանձին դրվագներ: Ամսվա սկզբներին Հադրուքի շրջանում շարունակվեցին հայ ինքնապաշտպանական ջոկատների ազատագրական մարտերը: Նոյեմբերի 6-ի գիշերն ազատամարտիկները, նախապատրաստվող հարձակումը կանխելու նպատակով, մտան Ֆիզուլու շրջանի Հալիֆա գյուղը, ոչնչացրին մոտ 20 ադրբեջանցի զինյալ: Փոխհրաձգության ժամանակ զոհվեց 2 ազատամարտիկ:

Նոյեմբերի 7-ին Ֆիզուլու շրջանի զինյալները լայնածավալ

¹ «Լ. Ղ. Հանրադատություն» հանրադատական թերթ, p.145, 1996թ.: Տես նաեւ Շահեն Մկրտչյան, Արցախյան եւ ուրիշ դաժնագրի տեսակ: Երևան, 1996, էջ 50-54:

գործողություններ սկսեցին Հադրուքի շրջանի Ջրաբերդ, Խրմանջուղ եւ Բլուքան գյուղերի ուղղությամբ: Հակառակորդին, մեծ դժվարությամբ, հաջողվեց ներխուժել Խրմանջուղ եւ հրի մատնել տների մի մասը: Մինչեւ առավոտ տեւած մարտերում ջախջախելով զավթիչներին, հայ մարտիկները վերատիրացան ռազմական նշանակություն ունեցող բարձունքներին: Արդյունքում սպանվեց 3 ադրբեջանցի զրոհային: Երկու կողմից էլ եղան վիրավորներ¹: Նոյեմբերի 8-ին մարտական գործողությունները տեղափոխվեցին խառը բնակչություն ունեցող Հախուլլու գյուղը: Առավոտյան ազատամարտիկներն ու զինվորականները, համատեղ ուժերով ջարդեցին դեպի գյուղ ուղղություն վերցրած ՄՀՆՋ-այինների ավտոշարասյունը: Հետմիջօրեին, մարտերն արդեն մղվում էին Ջրաբերդ, Խրմանջուղ, Բլուքան եւ Էդիլլու գյուղերի տարածքում: Այդ օրը սպանվեց մոտ 10 ՄՀՆՋ-ային: Իսկ, ընդհանուր առմամբ, ամսվա առաջին կեսին սպանվեցին 40 ադրբեջանցի եւ 2 հայ²:

Ազատամարտիկները ՄՀՆՋ-այիններին Սարին-շենից եւ Ծամծորից հեռանալու վերջնագիր էին ներկայացրել, որի ժամկետը սպառվեց նոյեմբերի 15-ի ժամը 4-ին: Մերժողական պատասխան ստանալուց հետո, հայկական կողմին այլ բան չէր մնում, քան ակտիվ գործողությունների դիմել: Դեռեւս մայիսին տեղահանված գյուղերի ազատագրումը սկսվեց առավոտյան ժամը 6-ին: Ազատամարտիկների մի խումբ մարտերով թափանցեց Ծամծոր եւ սկսեց զրավել տներում գտնվող ՄՀՆՋ-այինների հենակետերը: Կեսօրին գյուղն ամբողջովին հայերի հսկողության տակ անցավ: Դրանից հետո, Սարին-շենի ՄՀՆՋ-այինները, փաստորեն, հայտնվեցին շրջապատման մեջ: Ազատամարտիկների սրընթաց գրոհի ժամանակ սպանվեցին մի քանի ադրբեջանցի զինյալներ: Հեռուստահաղորդիչ կայանում ամրացած ՄՀՆ ջոկատը զինվորականների միջոցով հաշտություն խնդրեց: Ազատամարտիկները պահանջեցին վայր դնել զենքը: ՄՀՆՋ-ային պահակախմբի մեծամասնությունը, հայերին հանձնելով զենքը, հեռացավ: Հեռուստակայանի շենքում մնացածները ոչնչացվեցին: Ընդհանուր առմամբ, սպանվեցին ադրբեջանցի 25 ՄՀՆՋ-ային եւ զինվոր: Հայերը սպանեցին 4 զոհ եւ մի քանի վիրավոր:

Նոյեմբերի 17-ին հրի մատնվեցին շրջանի Սալաթյաթին գյուղի գրեթե բոլոր տները, դուրս մղելով բազմաթիվ ադրբեջանցի

¹ «Պայքարի արարվա լուրեր», 9 նոյեմբերի, 1991թ., հ.3:

² Նոյն տղում, 16 նոյեմբերի, 1991թ., հ.4:

գինյալներ[15]: Նոյեմբերի 20-ի երեկոյան, ազատամարտիկների ճնշմամբ, հակառակորդը ստիպված հեռացավ Հադրութի շրջանի Քարազուխ գյուղից, հրի մատնելով ու ավերելով հայերին պատկանող տները:

Ազատագրական մարտեր ծավալվեցին նաեւ Մարտունու շրջանում: Նոյեմբերի 19-ին ազատամարտիկները մի նոր ու կարեւոր հաջողության հասան. ազատագրվեց Մարտունի քաղաքի առանձին բնակավայրի կարգավիճակ ստացած Խոջավենդ թաղամասը: Լուրջ ընդհարումներն այստեղ սկսվել էին դեռեւս նոյեմբերի 15-ին եւ կարծատեւ դադարներով տեւել 3 օր: Հակառակորդն այդ օրերի ընթացքում հրդեհել էր հայերի 5 տուն: Նոյեմբերի 19-ի առավոտյան ազատամարտիկներին հաջողվեց հրի մատնել ՄՀՆԶ-այինների հենակետեր դարձած 15 տուն, ինչպես նաեւ միջնակարգ դպրոցի շէնքը: Միաժամանակ, Մարտունու եւ Խոջավենդի սահմանագծում ազատամարտիկները գնդակոծեցին հակառակորդի 2 «ՁԻԼ» բեռնատար, որոնց մեջ սպանվեցին եւս մի քանի ՄՀՆԶ-այիններ: Մինչեւ կեսօր հրո ճարակ դարձավ Խոջավենդի տների գրեթե կեսը: Ձինվորականների ուղեկցությամբ, թաղամասի քաղաքացիական բնակչության վերջին ներկայացուցիչները կեսօրից հետո հեռացան դեպի Ամիրանլար, իսկ մարտերը շարունակվեցին մինչեւ երեկո: Արդյունքում ճնշվեցին հակառակորդի բոլոր կրակակետերը, սպանվեցին ու վիրավորվեցին տասնյակ ՄՀՆԶ-այիններ:

Նոյեմբերի 20-ի ժամը 16³⁰-ին, Բերդաշեն գյուղի մոտ, չպարզված հանգամանքներում, վթարի ենթարկվեց մի ռազմական ուղղաթիռ, ինչի հետեւանքով մահացավ շուրջ 20 մարդ, այդ թվում՝ Ադրբեջանի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, ինչպես նաեւ արտակարգ դրության շրջանի պարետ, գեներալ-մայոր Ն. Ժինկինը: Ադրբեջանական կողմն աղմուկ բարձրացրեց այդ առթիվ, մեղադրելով հայերին՝ ուղղաթիռի կործանման մեջ, բայց ապարդյուն... Այս դեպքն ամենայն հավանականությամբ, արագացրեց ռազմավարական ուղղությամբ հակառակորդի հարձակումը:

Նոյեմբերի 21-ի լույս 22-ի գիշերը Աղդամի շրջանի տարածքից լայնածավալ գործողություններ սկսվեցին Խրամորթ, Ջրվեր (Ոսկեվազ, Խանաբադ), Փառուխ, Դլիշբադ, Սառնաղբյուր (Աղբուլաղ), Նախիջեւանիկ, Փոքամալ, Դահրազ բնակավայրերի եւ Ասկերան ավանի ուղղությամբ: Հայկական բնակավայրերն ակտիվորեն գնդակոծվեցին հրաձգային զենքերից: Հայ մարտիկների

կազմակերպված ու աննկուն դիմադրությանը հանդիպելով, ՄՀՆԶ-այինները գործի դրեցին ականանետներն ու «Ալազան» տիպի հրթիռները, իսկ լուսադեմին՝ նաեւ թնդանոթները: Շրջանի սահմանագիծը պաշտպանելիս, հայ մարտիկներն արիաբար եւ հաջողությամբ հետ մղեցին բոլոր հարձակումները, հակառակորդին պատճառելով կենդանի ուժի կորուստներ¹:

Նոյեմբերի 22-25-ը Շուշիից, Ջանհասանից, Մալիբեկլուից եւ Կրկժանից հրթիռահրետանային կրակի տակ առնվեցին Ստեփանակերտը, Շոշը, Մխիթարաշենը եւ Քարին-տակը: Խորհրդային բանակի կայազորը պատասխան կրակով փորձեց ճնշել ադրբեջանական կրակակետերը: Մարտական գործողություններին զուգահեռ, Ադրբեջանի ղեկավար շրջանները պայքար էին ծավալել նաեւ գաղափարաքաղաքական ու իրավաբանական-դիվանագիտական ճակատներում:

Նոյեմբերի 26-ին Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը սադրիչ որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ը լուծարելու մասին²: Սակայն դա իրատեսական չէր ու չէր կարող ընդունելի լինել, առավել եւս՝ գործադրվել, քանզի վաղուց Արցախն անկախ էր Ադրբեջանից: Այդ որոշման հետեւանքը եղավ այն, որ տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական մթնոլորտն ավելի շիկացավ եւ նոր թափ ստացան մարտական գործողությունները...

¹ «Պայքարի» ժառանգականություն, 23 նոյեմբերի, 1991թ., հ.5:

² Բ. Ուրուբալյան, նւյ. գիւրք, էջ 332:

ՎՈՒՄ ՅՈՐԹԵՐՈՐԴ

ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ 1991 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻՆ - 1992 Թ. ՀՈՒՆՎԱՐԻՆ

1991 թ. դեկտեմբերը նշանավորվեց ռազմական ու քաղաքական կարեւոր իրադարձություններով, որոնք իրենց մշտական տեղն ապահովեցին Արցախյան ազատամարտի տարեգրության մեջ: Օրեցօր սաստկանում էին մարտական գործողությունները: Հակամարտության գոտում տեղաբաշխված ԽՍՀՄ ՁՈՒ եւ ՆԳՆ զորքերը, մերթ հայկական, մերթ էլ ադրբեջանական կողմին աջակցելով, ավելի սուր բնույթ էին հաղորդում զինված ընդհարումներին եւ հրահրում կամ խորացնում էին հայերի ու ադրբեջանցիների՝ գլորվող ձնագնդի պես աճող թշնամանքը: Սակայն ցույց տալու համար, որ զինվորականությունը չի շեղվել Արցախում գտնվելու իր նպատակից, այն է՝ ապահովել բնակչության անվտանգությունն ու անդորրը, ռուսական հրամանատարությունը երբեմն նաեւ միջնորդի ձեւական դեր էր խաղում: Այլ կերպ չես որակի զինվորական պարետ, զնդապետ Վ. Ժուկովի՝ Ստեփանակերտի ռադիոյով տված հաղորդագրությունն այն մասին, որ ինքը դեկտեմբերի 3-ին Աղդամում հանդիպել է Ադրբեջանի ԳԽ նախագահի տեղակալ Թամերլան Կարաեւի հետ եւ պայմանավորվել կրակի դադարեցման շուրջ: Իբր վերջինս էլ զանգահարել է Հուշիի ու Կրկժանի ադրբեջանցիներին եւ ցուցում տվել՝ դադարեցնել կրակը: Սակայն, շարունակվող հրետակոծությունների պայմաններում քիչ ստեփանակերտցիներ հավատացին դրան, մանավանդ, որ դեկտեմբերի 8-ին ադրբեջանական հեռուստատեսությամբ շատերն ականատես եղան, թե ինչպես են նորակոչիկները երգվում զնալ ու կռվել Լեռնային Ղարաբաղում, իսկ այդ «իգիթներին» ճանապարհելու էր եկել ոչ այլ ոք, քան հենց նույն Թ. Կարաեւը¹: Ուստի, արցախահայությունը, փորձելով ազատվել սին պատրանքներից եւ ապավինել իր ներուժին, վճռական քայլեր ձեռնարկեց արցախյան պետականությունն կերտելու ուղղությամբ: Մարզգործկոմի նոյեմբերի 27-ի որոշման համաձայն, դեկտեմբերի 10-ին Արցախում անցկացվեց հանրաքվե: Բնակչությունը, ճնշող մեծամասնու-

1. Վ. Բ. Հարությունյան, նւյ. գիրք, էջ 96-97:

թյամբ, քվեարկեց ԼՂՀ անկախության օգտին: Ավելի քան 50 դիտորդներ, որոնց բոլոր ընտրական տեղամասերում լինելու հնարավորություն էր ընձեռնվել, միահամուռ հայտարարեցին, որ հանրաքվեն անց է կացվել օրինականության բժախնդիր պահպանումով, համաժողովրդական խանդավառությամբ¹:

«Հաշվեհարդարի» ու «Ղարաբաղի հայաթափման» կոչերից Բաքուն՝ Կենտրոնի բացահայտ օժանդակությամբ, փորձում էր Արցախում եւ նրա շուրջ արագ թափ հաղորդել էթնիկական գտման գործընթացին: Ձեռքի ուժով հայաթափվել ու ադրբեջանցիներով էին բնակեցվել Բերդաձորի ենթաշրջանի եւ Հադրութի շրջանի, ինչպես նաեւ Հյուսիսային Արցախի Կամո, Ազատ, Գետաշեն եւ Մարտունաշեն գյուղերը: Հաղորդակցության բոլոր կարեւոր ծանապարհները, անցնելով ադրբեջանական գյուղերի միջով կամ մոտակայքով, եթե դեռ չէին փակվել, ապա մշտական վտանգի տակ էին գտնվում, ինչը խանգարում էր ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպմանը: Ջամիլլուն, Մալիբեկլուն, Կրկժանը եւ Քյոսալարի ենթաշրջանի գյուղերն աքցանել էին Արցախի մայրաքաղաքը: Խոջալուն կտրել էր հաղորդակցությունը Ասկերանի, Մալիբեկլուն՝ Մարտունու, Սրխավենդը՝ Մարտակերտի շրջանների հետ: Լեռնային Ղարաբաղի ադրբեջանաբնակ բոլոր գյուղերը կարճ ժամանակահատվածում վերածվել էին ՄՆՆԶ-այինների ռազմահանգրվանների: Անասնագոգությունների, կողոպուտների, բռնությունների վերջը չէր երևում: Դեռ ավելին, Ադրբեջանի օրենսդիրները թունոտ որոշումներ էին «թխում» եւ հող նախապատրաստում այդ ամենի համար: Այլ կերպ չես որակի Հաիումյանի շրջանը Կասում Իսմայիլովին միացնելու եւ Գերանբոյի շրջան ստեղծելու (1991 թ. հունվարի 14) կամ ԼՂԻՄ-ը լուծարելու մասին որոշումները: Նման պայմաններում ադրբեջանական բնակավայրերը, ռազմական հենակետեր լինելուց զատ, նաեւ «միջանկյալ օղակներ» էին հանդիսանում արցախյան այս կամ այն հողատարածքը պոկելու եւ Ադրբեջանի հարակից շրջանին բռնակցելու համար: Հիշյալ որոշումներով խրախուսված ադրբեջանցի հրոսակների հարձակումներին դիմագրավելուն զուգահեռ, Արցախի ինքնապաշտպանության պատասխանատուների առաջնահերթ խնդիրներից էին հանդիսանում նաեւ հաղորդակցության կարեւոր ծանապարհներն ադրբեջանցիների վերահսկողությունից ազատելը եւ վերոհիշյալ պոտենցիալ «միջանկյալ օղակների» վնասազերծումը:

¹ Նույն տեղում, էջ 97-101:

Ղարաբաղյան լեռնաշղթայից այս կողմ ընկած ադրբեջանական գյուղերից յուրաքանչյուրը մի-մի ռազմական հենակետ էր հանդիսանում Արցախի կենտրոն ներխուժելու համար։ Այս առումով հատկապես վտանգավոր էին Ջամիլլուն ու Լեսնոյեն։ Վերջինս մշտական սպառնալիք էր Բադարա, Աստղաշեն (Դաշբուլաղ) ու Դահրավ գյուղերի համար եւ Խոջալուի հետ ռազմավարական գիծ ստեղծելու հավակնություն ուներ։

Ստեփանակերտն անընդհատ գնդակոծության տակ պահող մերձակա Ջամիլլու գյուղը վնասազերծվեց դեկտեմբերի 15-ին։ Հաղթական մարտում զոհվեցին Ներսես Ջաքարյանը եւ Մարատ Ավանեսյանը։ Հաջորդ օրը, Բերքաձորի մոտ հայ ազատամարտիկների խումբը բախվեց ՄՀՆԶ-այինների ու վարձկան ռուս զինվորների միացյալ ուժերին։ Մի քանի ժամ տեւած մարտի արդյունքում հայ ռազմիկները փախուստի մատնեցին հակառակորդին։ Հակահարձակման անցնելով, ինքնապաշտպանական մի ջոկատ զրահամեքենայի ուղեկցությամբ մտավ Ղուշչուլար գյուղը եւ տուն առ տուն ազատագրելու էր այն, եթե կռվի ամենաեռուն պահին զրահամեքենան վաղաժամ չլքեր մարտադաշտը։

Ժամանակի հեռավորությունից մարտական այս գործողությունը հիացմունքի հետ նաեւ զարմանք է հարուցում այն առումով, որ անբավարար էր գործերի դրվածքը, իսկ կազմակերպվածության չափը, մարտավարության տարօրինակությունը, ռուս զինվորի «անձեռնմխելիության» հոգեբանական արգելքը պարզունակ էին, մանավանդ խոշորածավալ, ժամանակակից մարտական տեխնիկայի կիրառմամբ ընթացած պատերազմական գործողությունների գորշ ֆոնի վրա։ Իսկ 1991 թվականին ամեն ինչ ասես օրինաչափ էր, այդ թվում նաեւ Ջամիլլուի եւ Բերքաձորի մարտերը, որոնցից հատկապես վերջինում ավելի ցայտուն արտահայտվեցին վերոհիշյալ թերությունները։ Բայց եւ այնպես, անկարելի է չհիանալ Ազատամարտին կամավոր զինվորագրված տղաների նվիրվածությամբ ու խանդավառությամբ։ Հատկություններ, որոնք օգնեցին նրանց ծանր պայմաններում մարտնչել մինչեւ ատամները զինված հակառակորդի, այդ թվում նաեւ՝ Կենտրոնի տխրահռչակ պատժիչ զորամիավորումների դեմ, ի տարբերություն որոնց հայ նորընծա մարտիկների զինվածությունը խիստ անբավարար էր։ Սակայն, ոգու ուժով նրանք ի վերջո հաղթող դուրս եկան եւ դրանով իսկ ոգեշնչման աղբյուր դարձան հետագա ռազմական փայլուն հաղթանակները կռող հայ զինվորների համար...

Տարեմուտին իրադրությունը վերստին լարված էր Հադրութի շրջանում։

Դեկտեմբերի 23-ին հակառակորդը զանգվածային հարձակում ձեռնարկեց շրջանի Քարագլուխ գյուղի ուղղությամբ։ Բնակավայրի պաշտպաններին դժվարությամբ հաջողվեց կասեցնել ադրբեջանցիների ու ԽՍՀՄ ՆԳՆ զինվորականների գերակշռող միացյալ ուժերի առաջխաղացումը։ Մարտի ժամանակ ստացած վերքերից զոհվեցին 5 մարտիկներ։

Թեեւ օրակարգում Կրկժանի ազատագրումն էր, Արցախի ինքնապաշտպանական ջոկատները մարտական գործողություններ ձեռնարկեցին Լեսնոյեի ուղղությամբ, նպատակ ունենալով մի հարվածով լուծել երկու խնդիր. վնասազերծել վտանգավոր «միջանկյալ օղակներից»՝ մեկը եւ հակառակորդի ուշադրությունը շեղել Կրկժանից, նրա մեծաթիվ ուժերը զամելով Լեսնոյեին...

Ռազմագործողությունը սկսվեց դեկտեմբերի լույս 23-ի գիշերը։ Յոթ ժամ տեւած փողոցային մարտերն ավարտվեցին թշնամական կարեւոր ռազմահանգրվանի վնասազերծմամբ։ Հակառակորդը մարտադաշտում ավելի քան 80 դիակ ու մեծ քանակությամբ զենք եւ զինամթերք թողեց¹։ Հայ մարտիկները կատարեցին իրենց առջեւ դրված խնդիրները։ Դեկտեմբերի 22-23-ին հայ մարտիկների վրիժառու բազկի ուժը զգացին նաեւ Մարտակերտի շրջանի Իմերեթ-Քերեվենդ եւ Ումուլթու գյուղերի ադրբեջանցիները։ Դեկտեմբերի 25-ին եւ 26-ին Արցախից դուրս բերվեց ԽՍՀՄ ներքին զորքերի «ԴՈՆ*» դիվիզիան (հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Լորունց), այդ թվում՝ Ստեփանակերտից՝ փոխգնդապետ Տյուլովիչի, Մարտունուց՝ Բատակովի, Մարտակերտից՝ Կալիբերդենկոյի գնդերը²։ Դրա հետեւանքով, անպաշտպան մնացին ԼՂՀ բազմաթիվ բնակավայրեր եւ ժողովրդատնտեսական կարեւոր օբյեկտներ, իսկ սահմանագծի ողջ երկայնքով սկսվեցին ադրբեջանական զինված խմբավորումների խժժությունները։ Այսպես, դեկտեմբերի 25-ի երեկոյան, հրետանային նախապատրաստությունից հետո, հակառակորդն Աղդաբանից հար-

¹ «Խաչեն», Ասկերանի քաղաքային վարչակազմի դաշնույթեր, ք.3, 1993թ., «Մարտիկ», ք.10, 1996թ.։

* Դիվիզիա օտարով նազնալենիս - հասուկ նաւանկորդան դիվիզիա

² ՊԲԿԱ, Аппаратный журнал радиостанции. Начал 25 декабря, 1991г. окончено 5 марта 1992г. (այսուհետ՝ ռադիոկայանի ադյունային մատյան), լ. 4а

ծակվեց Մարտակերտի շրջանի Չափար գյուղի վրա, իսկ Ադդամում տեղադրված հաուբիցներից հրետակոծվեց Ասկերան ավանը: Լույս 26-ի գիշերն ալազանահարվեց Ստեփանակերտը: Հաջորդ օրը հարձակման ենթարկվեցին Հին Թաղեր եւ Խծաբերդ գյուղերը: Հայ մարտիկներն արհաբար հետ մղեցին զրահամեքենաներով ու թնդանոթներով զինված հակառակորդի զրոհները: Հադրուքի շրջանում հրի մատնվեց մի զինեզործարան, իսկ ճարտար գյուղում՝ հացահատիկի պահեստը: Ադրբեջանցիների նման ակտիվացումը, թերեւս, պայմանավորված էր նրանով, որ Բաքվից եւ Ադդամից Արցախ էին տեղափոխվել 300-ական ասկյար ընդգրկող 18 գումարտակներ, ինչպես նաեւ ռազմական տեխնիկա եւ նույնիսկ՝ ՄԻ-24 ուղղաթիռ¹: Ստեղծված իրադրությունում Արցախի ինքնապաշտպանության պատասխանատուները խնդիր ունեին ուժեղացնել ժողտնտեսական օբյեկտների պաշտպանությունը, ներգրավելով նաեւ խաղաղ բնակչությանը, ինչպես նաեւ՝ ստեղծել առանձին ջոկատներ՝ հակառակորդի հետախուզական խմբերի ոչնչացման նպատակով: Տագնապալից իրավիճակի թելադրանքով, Պաշտպանության կոմիտեից Արցախ գործուղված Արկադի Տեր-Թադեւոսյանին հանձնարարվեց անհապաղ ավարտել զինված խմբավորումների կազմավորումը: Հադրուքի եւ Մարտունու շրջաններում ներգրավելով 400-ական, իսկ Ասկերանում, Մարտակերտում եւ Ստեփանակերտում 500-ական մարտիկ: Միաժամանակ, Գուրգեն Դալիբալթայանը խորհուրդ տվեց առաջարկել տեղական ղեկավարներին՝ անցկացնել մասնակի զորահավաք²:

Դեկտեմբերի 28-ին, չդադարող հրետակոծությունների, զինված ավազակախմբերի պարբերական հարձակումների պայմաններում տեղի ունեցան ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունները: Ախոյան կողմը, դրանք ծախողելու դիտավորությամբ, նույն օրը դադարեցրեց Ստեփանակերտի էլեկտրամատակարարումը: Չբավարարվելով դրանով, հակառակորդի զինված խմբերը երեկոյան ուժգին հարձակում ձեռնարկեցին Քարին-տակի ուղղությամբ: Գյուղի պաշտպանները, թեւս մեծ դժվարությամբ, բայց կասեցրին թշնամու առաջխաղացումը: Մարտերի ընթացքում զոհվեց 1 եւ վիրավորվեց 2 հայ: Ի պատաս-

խան, ինքնապաշտպանական ջոկատները նույն օրվա գիշերը հանկարծակի մտան Կրկժան: Հակառակորդը ստիպված Քարին-տակի ուղղությունից ուժեր հանեց ու նետեց Կրկժանի կողմը: Այդուհանդերձ, ՄՀԶ-ային ուժերին հաջողվեց պաշտպանություն բռնել միայն դպրոցի շրջակայքում: Մարտերի ընթացքում ոչնչացվեցին հակառակորդի բազմաթիվ զինյալներ, գերվեց 6 ՄՀԶ-ային: Հայերից զոհվեցին 4, վիրավորվեցին 10-ից ավելի ազատամարտիկներ: Հաջորդ օրը մարտական գործողությունները նոր թափով վերսկսվեցին: Զինված բախումներ եղան նաեւ Կիչանում ու Մարտունիում: Մարտական գործողություններին զուգընթաց, շարունակվում էր հակառակորդի կազմավորումների զինումը: Այսպես, դեկտեմբերի 29-ին Շուշի բերվեցին 8 ՀՄՄ, 2 ՁՓ, մի քանի օր անց՝ նաեւ 2 ծանր տանկ¹: Դեկտեմբերի 30-ին մարտեր էին ընթանում Ղազանչիում, Կրկժանում, Մխիթարաշենում, Ասկերանում, Խրամորթում, Մարտունիում եւ այլուր: Հակառակորդը, թեւս 3-4 անգամ առավելություն ուներ կենդանի ուժի եւ սպառնազինության առումով, սակայն հաջողության չէր հասնում [16]:

ԼՂՀ տարածքում 1991 թ. տեղի ունեցած մարտական գործողությունների արդյունքները հուսադրող չէին: Կորսվել էր Հադրուքի շրջանի լեռնային մասը եւ գրեթե ամբողջ Շուշիի շրջանը (անսասան էր մնացել միայն Քարին-տակ գյուղը): Մեկ տարվա ընթացքում հայկական կողմը տվել էր 270 զոհ, մեծամասամբ խաղաղ բնակիչներ, ծերեր, կանայք ու երեխաներ, ադրբեջանականը՝ 216, խորհրդային զինվորականությունը՝ 15: Վիրավորվել էին 400 հայեր, 180 ադրբեջանցիներ, 34 զինվորականներ: Պատանդ տարված 599 հայերից 226-ը տարեվերջին դեռ չէին վերադարձվել²: Թեւս դրությունը ծանր էր, սակայն հայրենի իշխանությունները եւ, հատկապես, ժողովուրդն ու նրա անվեհեր պաշտպանները ոչ թե հուսալքվում, այլ ավելի էին համախմբում իրենց ուժերը, ինչի արդյունքում հաջողության մօտը սկսեց թեքվել դեպի Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի կողմը...

1992 թ. հունվարի 1-ին եւս իրադրությունը լարված էր Շահումյանի շրջանում: Հակառակորդը հոծզանգված հետեւակ, զրահատեխնիկա ու տանկեր էր կիրառում Կարաչինարի եւ Բուզ-

¹ Նույն տեղում, ք. 7բ:

² Նույն տեղում, ք. 7ա:

¹ Նույն տեղում, ք. 12ա:

² Բ. Ուլտրաբյան, նւթ. գիրք. էջ 338, նույնի՝ Արցախյան զոյադայաւի տւրեգրոյուն, էջ 302:

լուխի ուղղություններում, իսկ Շահումյանի շրջանը ԼՂՀ-ից մեկուսացնելու նպատակով՝ վերահսկողության տակ առավ Ինջա գետի հովիտը: Միաժամանակ հրետակոծվեց Թալիշ գյուղը: Աղդամից, Ֆիզուլուց, Միրբաշիրից, Շուշիից ադրբեջանական հրոսակները հարձակումներ էին գործում հարեւան հայկական բնակավայրերի վրա: Կրկժամում պաշտպանական ծանր մարտերը շարունակվում էին: Հակառակորդը տարատեսակ զրահատեխնիկա էր կիրառում: Միաժամանակ, ամեն օր հրետակոծվում էր Ստեփանակերտը: Հրետակոծությունների եւ մարտական գործողությունների արդյունքում հայկական կողմն ունեցավ մոտ 30 զոհ, բազմաթիվ վիրավորներ: Պատասխան գործողությունների արդյունքում հրի մատմվեցին Կրկժանի՝ ՄՀՆԶ-ային կրակակետերի վերածված բոլոր տները: Այդուհանդերձ, ցանկացած գնով Կրկժանը պաշտպանելու համոզարարությամբ, դեպի Ստեփանակերտի արվարձան ձգվեցին Ադրբեջանի ազգային բանակի կազմավորումները: Մասնավորապես, Կրկժանի մերձակա Ղայբալիշենում կենտրոնացվեց հակառակորդի շուրջ 200 զինվոր¹: Հակառակորդը, կարծելով, թե հայկական բոլոր կազմավորումները ձգվել են դեպի Կրկժան, պահը հարմար գտավ Խրամորթի հետ հաշիվները մաքրելու համար: Հունվարի 1-ին, գերակշռող ուժերով եւ զրահատեխնիկայի աջակցությամբ ադրբեջանցի զինյալները գրոհեցին ու զավթեցին Խրամորթը: Ասկերանի շրջանի ինքնապաշտպանական ջոկատները, հակահարձակման անցնելով, ոչ միայն հետ չպրտեցին հակառակորդին, այլեւ առգրավեցին երկու ՁՓ, մեկ «ԿՊՎԴ» եւ մեկ «ԴՀԿ» գնդացիներ: Ադրբեջանցիները նաեւ կենդանի ուժի մեծ կորուստներ ունեցան:

Հունվարի 1-ին պաշտպանական մարտեր ընթացան նաեւ Սեյսուլանում: Հունվարի լույս 2-ի գիշերն ադրբեջանցիներին հաջողվեց մտնել գյուղ: Սկսվեց կանանց ու երեխաների դուրսբերումը: Գյուղի պաշտպանների ձեռնարկած միջոցների շնորհիվ, խուճապը կանխվեց: Հունվարի 3-ին բնակիչները գյուղ վերադարձան:

Հունվարի 6-ին մարտական գործողություններ ընթացան Շահումյանի շրջանում: Հայ մարտիկներն ազատագրեցին Բուզլուխի մոտակա բարձունքը եւ շարժվեցին դեպի Սարըսու: Նույն օրը հայերի կողմից վերահսկողության տակ առնվեց Ինջայի կիրճը,

1. ՊԵԿԸ, Ռադիոկայանի աղյուսային մասյան, ք.18ք:

ինչն ապահովեց Շահումյանի հաղորդակցական կապը Մարտակերտի շրջանի հետ: Հետախուզության տվյալներով այդ օրերին ադրբեջանական բանակը ԼՂՀ-ում եւ նրա արելեյան սահմանների երկայնքով կենտրոնացրել էր շուրջ 18 գումարտակ, որոնցից 8-ը՝ գլխավոր հարվածի՝ Ստեփանակերտի, իսկ 4-ը՝ երկրորդ հարվածի՝ Հադրութի շրջանի ուղղությամբ, ինչպես նաեւ 63 զրահամեքենա, 2 տանկ, ավելի քան 27 հրանոթ¹: ԼՂՀ ինքնապաշտպանության պատասխանատուները վերոհիշյալ երկու ուղղություններում ուժեղացրին պաշտպանական բնագծերը: Հունվարի 9-ին մարտեր ընթացան Հադրութի շրջանի Հախուլլու գյուղում: Հաջորդ օրը մարտերը տեղափոխվեցին Քոչբեկ գյուղի մատույցները: Մեծ Թաղերից եւ Տողից ժամանած օգնական ուժերի միջոցով թշնամու առաջխաղացումը կասեցվեց: Հայ մարտիկների զինանոցը համալրվեց մարտադաշտից հանված թեթեւ սպառազինության մեկ ՁՓ-ով, 1 ԿՊՎԴ գնդացրով եւ զգալի քանակությամբ զինամթերքով:

Հունվարի 11-ին կատաղի մարտեր ընթացան Սեյսուլանի եւ Կարմիրավանի մատույցներում: Դիրքային մարտեր մղվեցին Ստեփանակերտի ու Կրկժանի՝ մի կողմից, եւ Ստեփանակերտի ու Մալիբեկլուի միջև՝ մյուս կողմից: Հադրութի շրջանում ավարտին հասցվեց Հախուլլուի վնասագերծումը: Հունվարի 12-ին իրադրությունը լարված էր նաեւ Մարտունու շրջանում: Ամիրանլարում տեղադրված 4 թնդանոթներից արկակոծվում էր շրջկենտրոնը, որի վրա արձակվեց «Ալազան» տիպի 120 հրթիռ եւ 30 թնդանոթային արկ: Վիրավորվեց 20 խաղաղ բնակիչ, մեկը սպանվեց: Երեք ժամ տեւողությամբ հրթիռակոծությանը լրացնելու եկավ ռազմական ուղղաթիռը: Դրանից հետո հյուսիս-արելեյան ծայրամասից հակառակորդը մոտեցավ Մարտունուն, միաժամանակ շրջակա բարձունքներից շարունակելով հրթիռահրետակոծությունը: Հունվարի 14-ի երեկոյան հակառակորդի հետեւակը վերստին մոտեցավ Մարտունի քաղաքի մատույցներին: Մարտի ընթացքում ծանր կորուստներ կրելով, հակառակորդը ստիպված նահանջեց: Նա միաժամանակ մարտ հրահրեց նաեւ Բերդաշենի ֆերմաներում: Հարեւան գյուղերից ժամանած ուժերի օգնությամբ, հայ մարտիկները հետ շարտեցին թշնամուն:

Հունվարի 19-20-ին վերստին հրթիռահրետանային հարձակման ենթարկվեցին Ստեփանակերտ եւ Մարտունի քաղաքները: Մարտունիում զոհվեց 9, ծանր վիրավորվեց 6 խաղաղ բնակիչ:

1 Նույն տեղում, ք. 37ք:

Ստեփանակերտում սպանվեց 3, վիրավորվեց 1 խաղաղ բնակիչ: Կրկժանում շարունակվող մարտերը պսակվեցին փայլուն հաջողությամբ. Կրկժանն ազատագրվեց, հայ մարտիկները դիրքեր գրադեցրին տիրապետող բարձունքների վրա:

Մի շարք հեղինակներ Կրկժանի ազատագրման օրը, սխալմամբ, առաջ են տվել: Թերեւս, դա գալիս է Բ. Ուլուբաբյանից, ըստ որի Կրկժանն ազատագրվել է հունվարի 21-ի լույս 22-ի գիշերը¹: Նրան էլ, ըստ երեւույթին, հետագայում կրկնել են մյուս հեղինակները²: Փաստորեն, Կրկժանի ազատագրման լուրը երեւանում ուշացումով ստացվեց, քանի որ, հենց Բ. Ուլուբաբյանի վկայությամբ, հունվարի 20-ին ու նախորդ մի քանի օրերին «կապ չկար Արցախի հետ»³: Արխիվում պահվող «Ռադիոկայանի ապարատային մատյան»-ում, ուր ժամ առ ժամ եւ թույլ առ թույլ գրանցվում էին տեղի ունեցող իրադարձությունները, արձանագրված է, որ Կրկժանի ազատագրումը սկսվել է 1992 թ. հունվարի 19-ի լույս 20-ի գիշերը եւ ավարտվել հունվարի 20-ին⁴:

Այն ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի լուրջ հաղթանակներից էր, ինչն իր հոգեբանական ու քաղաքական նշանակությամբ գրեթե հավասարագոր էր զուտ ռազմականին: Դրանով Ստեփանակերտն ազատվեց վտանգավոր արվարձանից, որն ադրբեջանական հրամանատարությունը դիտում էր իբրեւ ռազմական հենակետ Արցախի մայրաքաղաք ներխուժելու համար: Մյուս կողմից, ամրապնդվեց ու բազմապատկվեց հայ մարտիկների հաղթանակի հասնելու հավատը, կամքն ու վճռականությունը:

Հունվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերն անհանգիստ էր նաեւ Քարին-տակում: Շուշիի սարահարթից հակառակորդը վառվող անվադողեր գլորեց, անկանոն կրակ բացեց եւ, շեղելով գյուղի պաշտպանների ուշադրությունը, հարձակման անցավ գրեթե բոլոր կողմերից: Պահակներում ուժեղ դիմադրություն ցույց տրվեց հակառակորդի գերակշռող ուժերին: Օրհասական պահին քարինտակցիներին օգնության հասան հարեւան գյուղերի ինքնապաշտպանական ջոկատները: Մարտադաշտում թողնելով շուրջ 8 տասնյակ դիակ [17], մի

¹ Բ. Ուլուբաբյան, *Արցախի դաժնությունը*, էջ 339, նույնի՝ *Արցախյան գոյատևման շարժումներ*, էջ 315:

² Արմեն Տոնոյան, *Արցախեան ազատագրական դայաբա*: ԱՄՆ, 1998, էջ 43, Մերգեյ Մելիքյան, *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության աշխարհագրություն*: Երեւան, 1998, էջ 176, Ս. Հատարյան, *Գոյամարս*, էջ 7:

³ Բ. Ուլուբաբյան, *Արցախյան գոյատևման շարժումներ*, էջ 314-315:

⁴ Տես Ա. Տիր-Փաղեանյանի՝ հունվարի 20-ի ժամը 10⁰⁰-ի օպերատիվ իրավիճակի մասին գեներալը: ՊԲԿԱ, Ռադիոկայանի ապարատային մատյան, ք. 70ք:

այդքանն էլ քարշ տալով իրենց հետ, մառախուղի քողի տակ հակառակորդը հետ քաշվեց: Ականի վրա պայթեց հակառակորդի ՀԽՍՄ-ն: Հայկական կողմը զոհեր եւ վիրավոր ունեցավ: Չոհեր եղան նաեւ խաղաղ բնակիչներից, որոնց մինչեւ վերջ օգնում էին կռվողներին՝ ինչով որ կարող էին: Մեծ էր Քարին-տակի հերոսամարտի ռազմաքաղաքական նշանակությունը: Այստեղ ջարդվեցին հակառակորդի հարվածային ուժերը: Դա սարսափով լցրեց Շուշիում բնակվածների սրտերը: Քարին-տակը մնաց որպես հնարավոր հենակետ Շուշիի թշնամական հենակետին թիկունքից հարվածելու համար: Ժողովուրդն էլ ոգեպնդվեց եւ պատերազմական հետագա դժվարություններին դիմանալու կորով եւ ուժ ձեռք բերեց:

Հունվարի 27-ին հակառակորդը Հադրուքի շրջանում զավթեց Ցորի մոտակա հուրիատ բարձունքը: Մի քանի ժամ տեւած մարտերի արդյունքում բարձունքն ազատագրվեց: Հունվարի 28-ին Ղայբալիշենից հարձակման ենթարկվեցին Ստեփանակերտի պաշտպանական դիրքերը: Ինքնապաշտպանական ուժերը հետ շարտեցին հակառակորդին եւ ժամանակավորապես տիրեցին Ղայբալիշենին: Մարտեր ընթացան նաեւ Ջանհասան գյուղի մոտ, ուր զոհվեց 3 ազատամարտիկ: Հետախուզության տվյալներով, հակառակորդը ակտիվ պատրաստություն էր տեսնում եւ նորանոր ուժեր կենտրոնացնում Աղդամում: Հետեւանքն իրեն սպասել չտվեց: Հունվարի 31-ին հրետանի, 8 ՁՓ եւ 2 Տ-72 կիրառելով [18], հակառակորդը հարձակում սկսեց Ասկերանի, Խրամորթի, Խանաբաղի, Սառնաղբյուրի եւ Նախիջեւանի կի ուղղությամբ: Նա մասնակի հաջողության հասավ միայն Խրամորթում, իսկ մյուս ուղղություններում կազմակերպված ու համառ դիմադրության հանդիպեց: Երեկոյան կողմ հակահարձակման անցնելով, հայկական ուժերն ազատագրեցին Խրամորթը: Սպանվեց մեկ, վիրավորվեց 12 զինվոր: Թշնամին կորցրեց ավելի քան 30 սպանված, 1 ՁՓ եւ 15 ավտոմատ¹: Գիշերվա կողմ մարտերը հանդարտվեցին: Հրետակոծությունից հետո, հակառակորդը փորձեց առաջանալ Կարմիրավան, Արծվաշեն (Սեյսուլան), Յարմջա եւ Մարաղա բնակավայրերի ուղղությամբ, սակայն հակահարված ստացավ: Շարունակվեցին Ստեփանակերտի, Մարտունու, Ասկերանի կատաղի հրթիռահրետակոծությունները... Թշնամին միայն հեռահար հրետակոծությամբ փորձեց փոխհատուցել մարտադաշտում կրած պարտությունները, այլ միջոց չգտնելով հայ մարտիկների աննկուն ոգին ընկճելու համար:

¹ ՊԲԿԱ, Ռադիոկայանի ապարատային մատյան, ք. 108ք:

ՎՈՒՄ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՅԱՆՆԵՐԻ ՎՆԱՍԱԶԵՐԾՈՒՄԸ 1992 Թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻՆ

1. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Փետրվարի առաջին եռօրյակում լարված իրավիճակ էր ստեղծվել ԼՂՀ բոլոր շրջաններում: Անխնա հրթիռահրետակոծվում էին խաղաղ բնակավայրերը: Մարտեր էին ընթանում նաեւ Ասկերանի շրջանի Նախիջեւանիկ գյուղում, որտեղից հակառակորդը հետ շարտվեց, կրելով կենդանի ուժի կորուստներ: Փետրվարի 3-ին էւս հետ մղվեցին ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով հակառակորդի ձեռնարկած բոլոր գրոհները: Փետրվարի 4-ին տեղական նշանակության մարտեր ընթացան ռազմաճակատի առանձին հատվածներում: Մասնավորապես, հետ մղվեց Հադրութի շրջանի Ջրակուս գյուղի վրա հակառակորդի հարձակումը: Չախողվեց նաեւ թշնամու գրոհը Կիչանի վրա, սակայն գյուղի շուրջ լարվածությունը չէր թուլանում նաեւ հաջորդ օրերին: Ծանր իրավիճակ էր տիրում նաեւ Սեյսուլանում: Փետրվարի 9-ին հակառակորդը մեծ ուժերով էւ տանկերի ուղեկցությամբ վերստին հարձակվեց Կիչանի վրա:

ԼՂՀ սահմանների ողջ երկայնքով հակառակորդի զինված կազմավորումների չդադարող հարձակումներին ի պատասխան էւ թիկունքն ապահովելու նպատակով, ինքնապաշտպանական ուժերը ձեռնարկեցին ռազմական հենակետի վերածված Մալիբեկլուի ազատագրումը, որը սկսվեց փետրվարի 9-ի ժամը 21-ին:

Հայերը, արյունահեղությունից խուսափելու համար, ադրբեջանական բնակչությանը հեռանալու հնարավորություն տվեցին[19]: Իսկ Մալիբեկլուում հենց դրան էին սպասում: Խաղաղ բնակչությունը հոգնել էր Ադրբեջանի ղեկավարության արկածախնդրությունից էւ ստահող խոստումներից: Գիշերվա ընթացքում գյուղը գրեթե դատարկվեց: Հեռացողներն անցան մոտակա Ղուշչուլար գյուղը:

Նախօրյակին թույլ տրված սխալները շտկելուց էւ ուժերի վերախմբավորում կատարելուց հետո, ինքնապաշտպանական ուժերը փետրվարի 10-ի առավոտյան վերսկսեցին գրոհը, ինչը հաջողու-

թյամբ զարգացավ: Հատկապես փայլուն էին գործում 1-ին վաշտի մարտիկները: Նույն օրվա երեկոյան, կանխելով հակառակորդին, հայ մարտիկները հարված հասցրին Ղուշչուլարում հապճեպ դիրքավորվող ադրբեջանցի զինյալներին: Փետրվարի 11-ին վնասագեթծվեցին նաեւ Ներքին էւ Վերին Ղուշչուլար գյուղերը: Եռօրյա մարտերի արդյունքում հայ ռազմիկների վաստակած հաղթանակն այլեւս անշրջելի էր, ինչին անգոր էին խանգարել անգամ Շուշիից էւ Ջանհասանից Ստեփանակերտի վրա արձակված հարյուրավոր հրթիռներն ու արկերը: Մալիբեկլուի ազատագրումը, ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի հերթական հաջողությունը լինելով, նաեւ մի կարեւոր քայլ էր դեպի փաստացի անկախության հաստատում: Մայրաքաղաքն ազատվեց շրջափակման շղթայի էւս մի օղակից: Վերաբացվեց Ստեփանակերտի էւ Մարտունու շրջանի բնակավայրերի միջեւ հաղորդակցության ամենակարճ ծանապարհը: Արցախում բնավորված ադրբեջանական զինված կազմավորումները էւս մի ուժեղ հարված ստացան, ինչը նաեւ ահեղ զգուշացում էր նշանակում: Եվ, վերջապես ռազմական այդ հաղթանակը լավագույն նվերն էր ազգային զարթոնքի ու վերածննդի օրվա առթիվ, ասել է թե՛ վերականգնվեց որեւէ նշանակալի տարելից նոր հաղթանակով նշելու ավանդույթը...

Մալիբեկլուի էւ Ղուշչուլարի ռազմակայանների կորստից անմիջապես հետո հակառակորդը լայնածավալ հարձակման անցավ ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով: Գիշերը հրետակոծելով Սեյսուլանը, նա փետրվարի 13-ին, 4 միավոր զրահատեխնիկայի աջակցությամբ, Փափրավենդից հարձակվեց գյուղի պաշտպանական դիրքերի վրա: Հայ մարտիկներն արժանի հակահարված հասցրին հակառակորդին: Փետրվարի 14-ին ադրբեջանցիները Շուշիից առաջին անգամ Ստեփանակերտը հրթիռակոծեցին ՄՍ-21 «Գրադ» հրթիռահրետանային կայանքով, որը միջազգային կոնվենցիաներով արգելված է կիրառել խաղաղ բնակչության դեմ: Բայց էւ այնպես այդ զինատեսակի օգտագործումը շուրջ 70 հազարանոց Ստեփանակերտի ու շրջակա հայկական բնակավայրերի դեմ, ընդունեց մշտական ու անխնա բնույթ:

Փետրվարի 16-ին հարձակման ենթարկվեց Տոդի գինեգործարանի դիրքը: Հարձակումը հետ մղվեց: «Գրադ» կայանքից ինտենսիվ հրթիռակոծության ենթարկվեց Ստեփանակերտը: Սպանվեց 7, վիրավորվեց 17 խաղաղ բնակիչ: Ի պատասխան, հաջորդ օրը ինքնապաշտպանական ջոկատները մարտական գործողություններ ծավալեցին Ղարադաղլու գյուղի թշնամական հենակետի ուղղությամբ: Մասնակցելու պատրաստակամություն հանդես բերեցին

շրջակա գրեթե բոլոր գյուղերի ինքնապաշտպանական ջոկատները: Մարտունու եւ ճարտարի կամավորները, Գիշու, «Կարվինի», Սպիտակաշենի, Հաղորտու, Կաղարծու եւ Ննգու զինված խմբերը գիշերը նախապես հարմար դիրքեր զբաղեցրին: Աշանի եւ Բերդաշենի ջոկատները բռնեցին մերձակա բարձունքները: Մուշկապատի բարձունքից ակամանետն ու ինքնաշեն թնդանոթը, իսկ Կաղարծու բարձունքից ՀՄՄ-ն կրակի տակ առան Ղարադաղլուն: «Հրետանային նախապատրաստությունից» հետո ինքնապաշտպանական ջոկատները տարբեր կողմերից առաջանալով, սկսեցին տռն առ տուն ազատագրել այն: Չորսբուրդից տեղացող կրակի տակ հայտնված հակառակորդը խուճապի էր մատնվել: Այն լիակատար դադարով, երբ Աշոտ Ղուլյանի վաշտն ու Մանվել Եղիազարյանի «Արաբո» ջոկատը շեշտակի հարվածով ձեղքեցին թշնամու պաշտպանական գիծը: Դիմադրությունը շարունակվում էր դպրոցի շենքում եւ շտաբում, ուր հավաքվել էին աղբյուրանցի բոլոր զինյալները: Սեղմելով շրջապատման օդակը եւ միաժամանակ մաքրելով ազատագրված ամբողջ տարածքը, ինքնապաշտպանական ջոկատները, վերջին հարվածով ավարտին հասցրին չարյաց բույն դարձած Ղարադաղլուի վնասագերծումը: Մարտական գործողությունների ամենաեռուն պահին Ամիրանլարից գրոհելով Մարտունու ուղղությամբ, հակառակորդը փորձեց շեղել ազատամարտիկների ուշադրությունը, սակայն, ապարդյուն... Ղարադաղլուում առգրավվեց 70 միավոր մարտական զենք ու մեծ քանակությամբ զինամթերք, ոչնչացվեց 15 ասկյար, գերվեց շուրջ 6 տասնյակ մարդ: Հայերից զոհվեցին 2, վիրավորվեցին 8 մարտիկներ¹:

Այդ նույն օրը Արցախի մյուս շրջաններում տեղակալն նշանակության մարտեր էին ընթանում: Մի քանի օր շարունակ պաշտպանական ծանր մարտեր էին մղում Մարադայի պաշտպանները:

Փետրվարի 18-ին հակառակորդի հետեւակը (շուրջ 200 զինվոր), հրետանու, տանկի, 3 ՁՓ-ի եւ 3 քարշակի ուղեկցությամբ, գրոհեց Շահումյանի շրջանի Մանաշիդ եւ Էրքեջ գյուղերը: Հակառակորդին հաջողվեց ներխուժել Մանաշիդ, որտեղ գտնվելու 20 բոպենների ընթացքում հասցրեց իրի մատնել մի քանի տուն: Հակահարձակման անցնելով, Շահումյանի ինքնապաշտպանության ուժերը դուրս քշեցին հակառակորդին, խփելով 3 միավոր զրահատեխնիկա: Մարտի ժամանակ վիրավորվեց 3 եւ զոհվեց 1 հայ մարտիկ: Հակառակորդի կորուստները 3 անգամ շատ էին:

¹ «Մարտիկ», ք.15, 1996թ., «Ազատ Արցախ», ք.19, 1999թ.:

Փետրվարի 19-ին իրադրությունը լարված էր նաեւ Մարտակերտի շրջանում: Հակառակորդը հարձակումներ էր գործում Միր-Բաշիր քաղաքից, օգտագործելով հրետանի, այդ թվում 100 մմ թնդանոթ եւ «Ալազան» տիպի հրթիռներ:

Փետրվարի 20-ին ինտենսիվ մարտեր ընթացան Մարադա, Սեյսուլան, Կարմիրավան, Քաջավան բնակավայրերի պաշտպանական բնագծերի ողջ երկայնքով: Հակառակորդը, կորուստներ կրելով, հետ չարտվեց: Մարտունու ինքնապաշտպանության ստորաբաժանումներն ախյան բանակին հակահարված հասցրին՝ նպատակակետ դարձնելով Վերին Վեյսալուի ռազմական հենակետը: Այն, փակելով Մարտունու շրջանի խոշոր բնակավայրերից մեկի՝ ճարտարի հաղորդակցության ճանապարհը շրջկենտրոնի հետ, հարաձուռ վտանգ էր ներկայացնում ճարտարացիների համար: Վերին Վեյսալուի ռազմագործողությունն ավելի կազմակերպված անցավ¹: Երեկոյան, 1 ՀՄՄ-2 եւ 1 ՀՄՄ-1 հսկողության տակ առան Ալիբալիի խաչմերուկը, այնտեղով օգնություն հասցնելու հակառակորդի փորձերը խափանելու նպատակով: 2 ՀՄՄ-1 եւ 1 ՀՄՄ-2 առաջանալով ճարտար գյուղի ճանապարհով, դարանակալեցին մի փոքրիկ բարձունքի հետեւում: Լույսը բացվելուն պես ազատամարտիկները գործի դրեցին 120 մմ-ոց ակամանետը: Փոխհրաձգությունից անմիջապես հետո վեյսալվեցիները խմբերով կամ միայնակ ճողոպրեցին խաչմերուկի ուղղությամբ: ՄՀՆՋ-այինները հուսահատ կատաղությամբ դիմադրում էին, փորձելով ապահովել մյուսների փախուստը: Ինչպես եւ սպասվում էր, Ֆիզուլու կողմից մեքենաների շարասյուն երեւաց: Խաչմերուկը հսկող ՀՄՄ-ները կրակ բացեցին շարասյան ուղղությամբ եւ ստիպեցին հակառակորդի օգնական ուժերին՝ հետ սողալ: Ստեփանակերտի ջոկատը գրավեց տների առաջին շարքը եւ առաջացավ դեպի գյուղամեջ: Աջից մտան Ղուզե ճարտարի, իսկ ձախից՝ Գիշու ազատամարտիկները: Հակառակորդի 2 հիմնական պահակակետերը գրավվեցին: Հայ մարտիկները Շար-քարի ուղղությամբ «միջանցք» էին թողել խաղաղ բնակչության համար, բայց այդտեղով մեծամասամբ «իզիթները» հեռացան...

Ինքնապաշտպանական ջոկատները, մարտական տեխնիկայի աջակցությամբ, ճնշեցին դիմադրության վերջին կետերը եւ փետրվարի 22-ին ազատագրեցին գյուղը:

Ղարադաղլուի եւ Վերին Վեյսալուի ռազմագործողությունները կարելուր հաղթանակներ էին Մարտունու շրջանում միասնական ճա-

¹ ՊԲԿԱ, ՕՀ ԱՏ, № 140, ք.6:

կատ ու ապահով թիկունք ստեղծելու, ինչպես նաեւ Մարտունին անառիկ դարձնելու եւ Արցախի ԻՊՈՒ այդ ուղղության զորամասում մարտական լավագույն ավանդույթներ արձանագրելու առումով:

Փետրվարի 25-ի առավոտյան ժամը 4³⁰-ից մինչեւ 17⁰⁰-ն կատաղի մարտեր ընթացան Մարաղա, Սեյսուլան, Կարմիրավան գյուղերի բնագծում, Մարտակերտ շրջկենտրոնի մատույցներում, ինչպես նաեւ Կիչանում: Հակառակորդը գերակշռող ուժերով փորձեց գրավել այն, սակայն, ցանկացած գնով թշնամուն կանգնեցնելու հրաման ստացած հայ մարտիկները հետ չպարտեցին նրան: Սեյսուլանում եւ Մարաղայում զգալի ավերածություններ եղան: Հայկական կողմը 2 զոհ եւ 15 վիրավոր ունեցավ: Հակառակորդն ավելի ծանր կորուստներ կրեց:

2. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմն այլ բնույթ ու ծավալ էր ստանում: Հակառակորդի ագրեսիվ պլանների ու ձեռնարկումների վտանգավորությունը հրամայաբար պահանջում էր դիմել վճռական քայլերի եւ հապշտապ կանխել նրան: Այդ խնդիրը լավագույնս լուծած ինքնապաշտպանական ջոկատները պետական ու օրենսդրական աջակցության եւ խրախուսանքի կարիք էին զգում: Ահա թե ինչու, դեռեւս Խոջալուի ազատագրման նախօրյակին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հատուկ որոշում ընդունեց ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի մասին: 1992թ. փետրվարի 24-ին ընդունված այդ որոշման մեջ մասնավորապես արձանագրված էր. «Ելնելով նրանից, որ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացվող ցեղասպանության, կոդոպուտի, բռնությունների եւ հայկական գյուղերի բնակիչների բռնատեղահանության հետեւանքով ստեղծվել են Լեռնային Ղարաբաղի շահերը պաշտպանելու կոչված կամավորական ջոկատներ, աչքի առաջ ունենալով Ադրբեջանի անթաքույց զավթողական գործողությունները ԼՂՀ-ի դեմ, զորահավաքի միջոցների հաշվառման եւ հանրապետության պաշտպանության ապահովման նպատակով, կազմավորված զինված ջոկատները դիտել որպես ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժեր եւ դրանք ենթարկել միասնական հրամանատարության: Հանձնարարել շրջգործկոմներին եւ զինկոմիսարիատներին՝ ամսվա ընթացքում անցկացնել հանրապետության բոլոր զինապարտների վերահաշվառում եւ զորակոչային տարիքի քաղաքացիների հաշվառում: ԻՊՈՒ-ում ընդգրկված զինապարտներին

համարել զինվորական ծառայության զորակոչվածներ: Հանձնարարել ԼՂՀ զինկոմիսարիատներին՝ ԻՊՈՒ շրջանային ստորաբաժանումների շտաբների հետ անցկացնել ԼՂՀ շահերի համար պայքարում զոհված, անհայտ կորած եւ հաշմված անձանց վերահաշվառում»¹: Գիշտ ժամանակին ընդունված այս որոշումը կարելուք քայլ էր ԼՂՀ պաշտպանության կազմակերպման ու ազգային անվտանգության ապահովման ճանապարհին եւ դրականորեն ազդեց հետագա իրադարձությունների վրա: Դա թերեւս առաջինը զգացին ԻՊՈՒ մարտիկները...

Հերթական փայլուն հաջողությունը Խոջալուի կրակակետերի ձնշման ռազմագործողությունն էր, որ սկսվեց փետրվարի 25-ի երեկոյան: Ինքնապաշտպանության ուժերը զբաղեցնելով ռազմավարական կրակադիրքեր, շրջապատեցին այդ կարելուք ռազմական հեռակետը, որտեղից սպասվող վտանգը գնալով ավելի սպառնալի չափեր էր ընդունում:

Ջրահամեքենաներն ուժեղ կրակի տակ առան հակառակորդի դիմադրության կետերը: Տարբեր կողմերից հայ մարտիկները գրոհի ելան: Այս ու այնտեղ բոցավառվեցին կրակակետերի վերածված տները: Խոջալուի զինյալները խուճապի մատնվեցին: Սակայն մինչեւ փետրվարի 26-ի կեսօրը առանձին տներում դեռեւս դիմադրողներ կային: Հատկապես կատաղի դիմադրություն ցույց տվեցին հինգհարկանի շենքում ամրացած շուրջ 100 զինյալները²: Սակայն, հայ մարտիկների ձնշմանը չդիմանալով, նրանք եւս հարկադրված էին լքել իրենց դիրքերը եւ ճողոպրել Հացոտ լեռան ուղղությամբ:

Մինչ Խոջալուում մարտեր էին ընթանում, Ադդամի զինյալները փորձեցին օգնության հասնել: Նրանց նույնիսկ հաջողվեց մոտենալ Նախիջեւանիկի մոտակա Սեւ լեռանը, սակայն «առավելագույն առաջխաղացման» այս վայրում կորցնելով 1 տանկ, հետ քաշվեցին:

Անպաշտպան գաղմերի կեցվածք ընդունած ադրբեջանցիները Խոջալուում թողել էին 3 հրթիռային կայանք, 100 մմ թնդանոթ, 3 միավոր զրահատեխնիկա, 100 միավոր մարտական զենք եւ զինամթերքի վիթխարի պաշարներ³: Մեծ էր Խոջալուի ազատագրման ռազմաքաղաքական նշանակությունը: Նախ, վերականգնվեց հաղորդակցությունը Ասկերան ավանի հետ, մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք առգրավվեց, հոգեբանական հուսալի նեցուկ եղավ խուլ շրջա-

¹ ԼՂՀ Պետական արխիվ (ՊԱ), Ֆ.1, ց.5, ք.մ.13. կ.1, ք.24:

² Насиман Жыгды, Хочалы гырғыны. Баку, 1992, с.17.

³ «Մարտիկ», ք. 9, 1996թ.:

փակման մեջ գտնվող արցախահայության համար, թեկուզեւ ժամանակավոր՝ կապ ստեղծվեց արտաքին աշխարհի հետ, կանխվեց Ասկերանի վրայով Ստեփանակերտ ներխուժելու՝ հակառակորդի վաղեմի ծրագիրը, ծանր հարված հասցվեց Ադրբեջանի ռազմական մեքենային, էլ ավելի սրվեցին Բաքվի իշխանությունների եւ ընդդիմության ներհակությունները:

6 միավոր զրահատեխնիկայի եւ 3 թնդանոթի աջակցությամբ՝ փետրվարի 26-ին հակառակորդը վերստին գրոհեց Սեյսուլանը: Գյուղը պաշտպանող մարտիկները շրջապատման մեջ հայտնվեցին: Հակատանկային միջոցների եւ զրահատեխնիկայի բացակայությունը դժվարացնում, գրեթե անհնարին էր դարձնում հայ մարտիկների դիմադրությունը...

Փետրվարի 27-ին, փամփուշտների պակասի պատճառով, հայ մարտիկները դուրս եկան Սեյսուլանից¹: Նույն օրը ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի կողմից ձեռք բերվեց անդրանիկ ՄՍ-21 ռեակտիվ կայանքը՝ իր 80 հրթիռներով, ինչին այնքան սպասում էր արցախահայությունը:

Հին դադարում նաեւ Ասկերան-Ստեփանակերտ ռազմավարական գծով ԼՂՀ տարածք ներխուժելու թշնամու համառ փորձերը: Երկու ռազմական ուղղաթիռների կրակի աջակցությամբ, նա հարձակողական գործողություններ էր վարում Ասկերանի 2-րդ եւ 3-րդ պահակակետերի ուղղությամբ: Եվս 2 ուղղաթիռներ հետեւակայիններ ու ռազմամթերք էին փոխադրում եւ անընդհատ համալրում հարձակվողների շարքերը: Այդուհանդերձ, բոլոր գրոհները հետ մղվեցին:

Փետրվարի 28-ի լույս 29-ի գիշերը մարտական գործողությունները շարունակվեցին Մարտակերտում, Կարմիրավանում եւ Քաջավանում: Հաջորդ օրը մարտեր մղվեցին ոչ միայն այս գյուղերում, այլեւ Կիչանում ու Չափարում: Երկարատեւ ու համառ պայքարի արդյունքում ադրբեջանական ռազմակայաններից մեկի հարցը լուծվեց առանց արյունահեղության. ժամը 16-ին ուղղաթիռներով տեղահանվեց Մարտակերտի շրջանի Ումուրլու գյուղը, որն անցավ հայ մարտիկների վերահսկողության տակ: Իսկ հակառակորդը հրի մատնեց նույն շրջանի հայկական Յարմջա գյուղը...

ՉԼՈՒՄ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՅՆՈՒՄՆ ՈՒ ՇԵՏԱԳԱ ՍԱՍԿԱՑՈՒՄԸ

1992 թ. մարտ ամիսը նշանավորվեց Ադրբեջանի զինված կազմավորումների կողմից ԼՂՀ խաղաղ բնակավայրերի մշտական հրթիռահրետակոծություններով եւ զրահատեխնիկայի ու ռազմական ուղղաթիռների կիրառմամբ լայնածավալ հարձակումներով: Միաժամանակ չէին դադարում նաեւ օտարերկրյա միջնորդական առաքելությունները, իսկ որոշ տերությունների կողմից՝ նույնիսկ բացահայտ սպառնալիքներն ու հոխորտանքները: Ի պատիվ հայ նորօրյա ռազմական գործիչների, այդ ամենը, սակայն, արգելք կամ խոչընդոտ չդիտվեցին Արցախն ադրբեջանական զինյալներից ու ռազմական հենակետերից ազատելու պատմական առաքելությունն իրագործելու ճանապարհին...

Ամսվա առաջին օրերին հակառակորդին հաջողվեց ուժերի ու միջոցների գերակշռություն ստեղծելու միջոցով ռազմաճակատի առանձին տեղամասերում ժամանակավոր հաջողության հասնել: Միայն մարտի 3-ին հակառակորդը Սրխավենդ մտցրեց 2 տանկ, 6 ՀՄՄ, 2 ՋՓ, 2 քարշակ, 1 ավտոբուս, 3 «ՈՒԱՋ», 4 «ԳԱՋ-66», 2 «Ուրալ», 3 թնդանոթ, իսկ հաջորդ օրը 6 միավոր զրահատեխնիկայի աջակցությամբ հարձակվեց Ղազանչիի վրա: Գյուղը պաշտպանող վաշտից 27 զինվոր դիրքավորվել էին Խաչին-յալ, Ետե-խամ, Կրորդվերեն-խուք եւ Խաչին-խուք բարձունքների վրա: Նախօրոք ականապատվել էր Ալիադալու-Ղազանչի ճանապարհը: Սակայն թշնամուն հաջողվեց մոտենալ գյուղին, զավթել Ետե-խամ եւ Կրորդվերեն-խուք բարձունքները: Հայ ռազմիկները մարտն ընդունեցին վաշտի շտաբի մատույցներում: 3 ժամ կատաղի փոխհրաձգություն տեղի ունեցավ: Գյուղը հրետակոծվում էր Սրխավենդից, Բաշ Գյունեփայայից, Մանիքլուից, Ալիադալուից: Այդուհանդերձ, ազատամարտիկներին հաջողվեց ամուր պահել Խաչին-խուքը... Ղազանչիի ուղղությամբ հաջողությունը զարգացնելու մտադրությամբ, հակառակորդը ժամը 13-ին հարձակվեց նաեւ Կիչանի վրա, ներգրավելով 5 թնդանոթ, 3 տանկ, 5 ՀՄՄ, 2 ՋՓ, 2 ՀԻՄՄ¹: Երկու ճակատներում էլ հայ մարտիկները դիմադրեցին

¹ ՊՔԿԱ, ՕՀ ՄՏ, № 140, p. 21:

մինչև ժամը 20-ը: Վաղ առավոտյան անգամ վերադարձվեցին Ղազանչիի բարձունքները, բացի Կըրըվերեն-խութից, ուր հակառակորդը մեծ ուժեր էր կուտակել: Կանգ չառնելով մեծաթիվ կորուստների առաջ (միայն ետե-խամի ուղղությունում թշնամին 75 զինվոր կորցրեց), ադրբեջանցիները շարունակում էին հարձակումները: Գյուղի պաշտպանները, նոր զոհերից խուսափելու համար, կազմակերպված նահանջեցին¹: Դրանից ոգետրված հակառակորդը Փափրավենդից, 4 ՁՓ-ի աջակցությամբ, հարձակվեց Մարտակերտի ուղղությամբ, շարունակելով Կիչան, Քաջավան, Կարմիրավան, Մարաղա բնակավայրերի հրետակոծությունը:

Օրեցօր սաստկացող մարտական գործողությունները հրամայաբար պահանջում էին կատարելագործել ոչ միայն ԻՊՈՒ կառուցվածքային ու մարտական բնութագրերը, այլ նաև կառավարման համակարգը: Վաղուց հասունացել էր ԻՊՈՒ փորձառու հրամանատար ունենալու պահը: Այդ բարձր ու պատասխանատու պաշտոնը ստանձնելու պատրաստակամություն կարող էին հանդես բերել շատերը: Բայց Ա. Տեր-Թադևոսյանի թեկնածությունը առարկության ենթակա չէր, քանզի նա մի շարք փայլուն ռազմագործողություններ իրականացնելով, բավական հեղինակություն ու վստահություն էր վաստակել, արժանացել համընդհանուր ճանաչման: Մյուս կողմից, կադրային սպայի ու աֆղանական պատերազմի փորձը նրան թույլ պետք է տային լավագույնս կատարել ԻՊՈՒ հրամանատարի պարտականությունները: ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1992թ. մարտի 4-ի որոշմամբ զնդապետ Ա. Ի. Տեր-Թադևոսյանը նշանակվեց Արցախի ԻՊՈՒ հրամանատար²: Նույն օրը հաստատվեց նաև ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի կազմը, որը ներկայացրել էր ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա. Մկրտչյանը: Պաշտպանության խորհրդում ընդգրկվեցին Ա. Մկրտչյանը (նախագահ), Օ. Եսայանը, Վ. Բալայանը, Ս. Սարգսյանը, Ա. Տեր-Թադևոսյանը, Ռ. Քոչարյանը և Ա. Կարապետյանը³:

Մարտի 6-ին ծանր պաշտպանական մարտեր էին մղվում Ասկերանի մատույցներում և Կիչանում: Ասկերանի վրա հակառակորդը շարժեց 1 Տ-72 և 1 ՋՍՍ, «Գրադ» կայանքից հրթիռակոծելով բնակելի թաղամասերը: Սակայն, ԻՊՈՒ դիմադրությունը հաղթահարելու հակառակորդի բոլոր փորձերը խափանվեցին: Հա-

ջորդ օրը, ժամը 5³⁰-ին Ասկերանի մատույցներում մարտերը վերակալեցին: Հայ ռազմիկները կասեցրին բոլոր գրոհները և հետ չարտեցին հակառակորդին[20]:

Մարտի 11-ին Ասկերանի ԻՊՈՒ-ը ռազմագործողություն ձեռնարկեցին համձնված դիրքերը վերադարձնելու նպատակով: Ծավալված մարտերի արդյունքում հակառակորդի խմբավորումը գլխովին ջախջախվեց: Ոչնչացվեցին կամ առգրավվեցին 1 Տ-72, 3 ՋՍՍ-2, 2 ՁՓ, 1 թնդանոթ: Նույն օրը ԻՊՈՒ-ը ռազմագործողություն սկսեցին նաև Սրխավենդի կրակակետերի վնասագրծման նպատակով: Ազատամարտիկների հարվածային ուժերը տարբեր կողմերից առաջ էին շարժվում: Ադրբեջանցի զինյալները նրանց դիմավորեցին փոթորկալի կրակով: Իսկ երբ հայ մարտիկները մոտեցան Սրխավենդի առաջին տներին, ադրբեջանցիները խառնի-խուռն կրակելով, փորձեցին նահանջել: «Շիլկա» կայանքից կրակի տակ առնվեցին հակառակորդի առաջավոր դիրքերը: Ազատամարտիկներն արիաբար առաջանում էին, արհամարհելով տների պատուհաններից տեղացող զնդացրային ու ավտոմատային կրակահերթերը: Հակառակորդը, չդիմանալով հայ մարտիկների անկասելի գրոհին, սկսեց փախչել: Նրան խուճապի էր մատնել հատկապես Սրխավենդի խորքի տներում բռնկված հրդեհը: Դեռևս գիշերը գրոհային ջոկատը սրընթաց մտել էր գյուղ և հրդեհի օջախներ ստեղծելու միջոցով հոգեբանորեն ներգործել հակառակորդի վրա: Երեկոյան կողմ գյուղն ազատագրվեց, ծնվեցին բոլոր կրակակետերը: Պահակակետեր կարգվեցին, իսկ ազատամարտիկների շրջիկ խմբերը «սանրեցին» գյուղի տարածքը: Առգրավվեց մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք¹:

Դժբախտաբար հնարավոր չեղավ խուսափել կորուստներից: Մարտի 12-ին Բաշ-Գյունեփայա գյուղի համար մղված մարտում, գերիշխող բարձունքին տիրած 1-ին վաշտի 9 մարտիկները՝ ուղեցույցի հետ հայտնվեցին շրջապատման մեջ, և անհավասար մարտում ընկան հերոսի մահով: Այդ օրերին ազատագրվեցին նաև Մանիբլու, Խաթունբեյլու, Բաշ-Գյունեփայա, Օրթափայա բնակավայրերը: Սրխավենդի ու շրջակա գյուղերի կրակակետերի ոչնչացման ժամանակ Ադդամի շրջանից փորձեցին օգնության հասնել, նույնիսկ, ձեղքել ռազմաճակատի մի այլ տեղամաս և մխրձվել Ինքնապաշտպանության ուժերի դասավորության խորքը, դրանով, իբր, հարկադրելով ուժեր հանել Սրխավենդի ճակատից: Այդ իսկ նպատակով, Ադդամի շրջանից 40 ասկյար զավթեցին

¹ «Մարտիկ», № 5, 1994թ.:

² ԼՂՀ ՊԱ, ֆ.1, ց.5, ր.ձ.13, կ.1, ք.26:

³ Նույն տեղում, ք.29:

¹ «Մարտիկ», ք. 8, 1998թ.:

Խրամորթ գյուղի վրա իշխող բարձունքը: Ջրահամեքենայից ու գնդացիներից կրակ տեղալով զավթիչների ուղղությամբ, ազատամարտիկները գրոհեցին բարձունքը: Թշնամին հանկարծակիի եկավ, քանզի հայ հետեւակայիները գրոհել էին հակառակ թելից: Խուճապն այնքան մեծ էր, որ հակառակորդն իսկույն ճողոպրեց: Ասկյարները նետում էին զենքն ու զինամթերքը, վերնահագուստները եւ ուղղակի գլորվում զառիթափով¹... Աղդամի շրջանից թշնամին կրկնեց հարձակումը, սակայն, մարտադաշտում թողնելով 12 դիակ, նահանջեց:

Մարտի 20-ին, թեեւ 7 օրվա տեւողությամբ մարտական գործողությունները դադարեցնելու պայմանավորվածություն էր ձեռք բերվել, սակայն հակառակորդը շարունակում էր հրետակոծել ու հարձակման ենթարկել խաղաղ բնակավայրերը: Մարտի 21-ին թշնամին փորձեց զավթել Մարտունու մոտակա բարձունքը, սակայն հետ շարտվեց: Նույն օրը, պատասխանելով հակառակորդի տեւական հրետակոծություններին, Շահումյանի ԻՊՈՒ հրետանավորները պատասխան կրակ բացեցին եւ Շաֆագ գյուղում ոչնչացրին 2 հրետանային կայանք ու 4 այլ կրակակետ: Մարտի 22-ին 2 ռազմական ուղղաթիռների աջակցությամբ, հակառակորդը հարձակվեց Շահումյանի շրջանի Կարաչինար ու Էրքեջ բնակավայրերի ուղղությամբ: Ծավալված մարտերի արդյունքում, պայթեցվեցին հակառակորդի 2 թնդանոթ, 1 «Ուրալ» եւ ռազմամթերքի մի պահեստ: Այդ օրվանից հակառակորդի օդային հարձակումները, որոնք ակնհայտորեն իրականացնում էին 4-րդ բանակի ոչ ադրբեջանցի զինծառայողները, մշտական բնույթ ստացան:

Երեք օր շարունակ մարտեր էին մղվում Մարտունու մոտակա Ղուրուչուխ բարձունքի վրա: Հայ մարտիկները, Սոնթե Մելքոնյանի ղեկավարությամբ, հետ շարտեցին թշնամուն:

Մարտի 25-ին հակառակորդի 2 ՄԻ-24 ուղղաթիռներ վերստին օդային հարձակման ենթարկեցին Կարաչինար եւ Բուզլուխ գյուղերի պաշտպանական բնագծերը: Նույն օրը, հակառակորդը գրահատեխնիկայի աջակցությամբ հարձակվեց Տողի պաշտպանական դիրքերի ուղղությամբ: Միաժամանակ, 4 թնդանոթից հրետակոծվեց գյուղը: Հարձակումը կասեցվեց, հակառակորդը հետ շարտվեց:

Ելնելով ստեղծված ռազմաքաղաքական բարդ իրադրությունից եւ ղեկավարվելով ԼՂՀ Նախարարների խորհրդի մասին ԼՂՀ օ-

րենքի 24-րդ հոդվածով, Հանրապետության անվտանգության եւ պաշտպանության ապահովման նպատակով անհետաձգելի միջոցառումների մշակման ու իրագործման շրջանակներում, մինչեւ ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության կազմավորումը, 1992թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծվեց Պաշտպանության կոմիտե: Պաշտպանության կոմիտեի նախագահ նշանակվեց Սերժ Սարգսյանը, որին հանձնարարվեց 10-օրյա ժամկետում առաջարկություններ ներկայացնել Պաշտպանության կոմիտեի կառուցվածքի, կանոնադրության եւ անվանակազմի մասին: Կոմիտեն իր ողջ գործունեությունը պետք է կազմակերպեր ԼՂՀ ԳԽ եւ ՆԽ որոշումների ու կարգադրությունների հիման վրա: ԼՂՀ Պաշտպանության կոմիտեի, հետագայում՝ ԼՂՀ Ինքնապաշտպանության կոմիտեի (ԻՊԿ) նախաձեռնությամբ ու անմիջական ղեկավարությամբ կարելուք ու անհետաձգելի միջոցառումներ իրագործվեցին ինքնապաշտպանական ջոկատների միավորման, նյութատեխնիկական հիմքի, սպառազինության ու տեխնիկայի հայթայթման ու մատակարարման, ԻՊՈՒ վարչության ձեւավորման ուղղությամբ¹:

Մարտի 27-ին հակառակորդը «Գրադ» կայանքից հրթիռակոծեց Շահումյան ավանը: Պատասխան կրակով ոչնչացվեց հակառակորդի 2 կրակակետ: Մարտերը շարունակվեցին նաեւ Կարաչինարում: Մարտի 28-ին հակառակորդը հրի մատնեց Դուլանլար գյուղը: Մարտի 29-ին հարձակման ենթարկվեց Չափարը: 8 ժամ տեւած մարտերի արդյունքում հակառակորդը հետ շարտվեց: Թշնամին փորձ ձեռնարկեց գրավել Ասկերանի շրջանի պաշտպանական դիրքերը, իսկ Ջանհասանի կողմից՝ Ստեփանակերտին հարակից պաշտպանական բնագծերը: Մինչ այդ էլ, Ջանհասանից բազմիցս փորձել էին կտրել ԼՂՀ-ն արտաքին աշխարհի հետ կապող միակ՝ օդային ճանապարհը: Հակառակորդն, օգտագործելով հրետանի, գրոհեց ու փորձեց տիրել Կրկժանից արեւմուտք ընկած գերիշխող բարձունքներին: Մեկ օր տեւած կատաղի մարտերի արդյունքում, հակառակորդը մեծ կորուստներ կրելով, ստիպված հետ քաշվեց: Ռազմավարական բարձունքները վերստին հայ մարտիկների վերահսկողության տակ անցան:

Ամսվա վերջին, թշնամին ակտիվացրեց իր գործողությունները, ստեղծելով կենդանի ուժի եւ տեխնիկայի հոծխումբ կուտակումներ: Չափարում ջարդ կրելով, հակառակորդը կատաղության

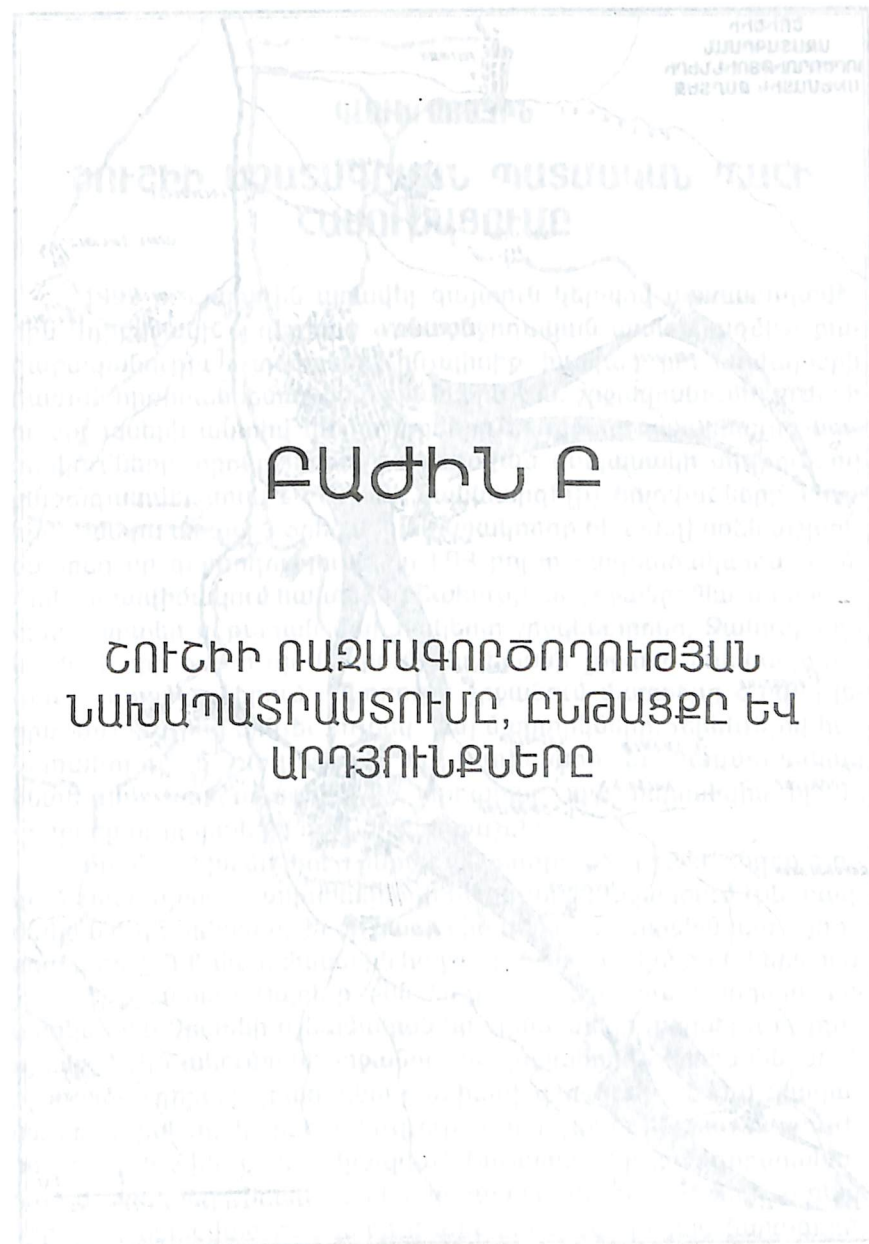
1. ԼՂՀ ՆԽ 1992թ. մարտի 26-ի նիստի արձանագրություն, № 3, p. 2:

1. «Խաչեն», p. 9, 1993թ.:

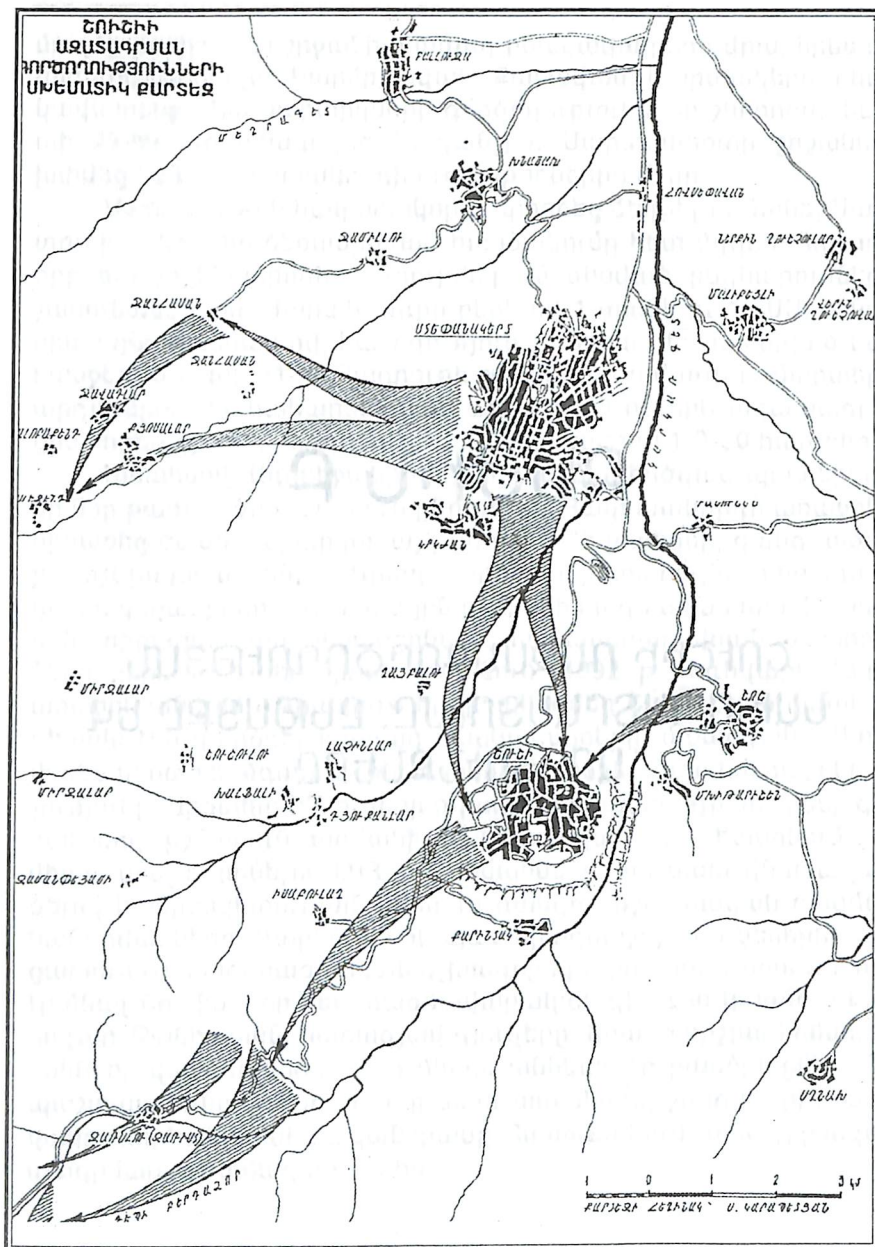
մաղձը թափում էր շրջանի խաղաղ բնակավայրերի վրա, հրետակոծելով Մարտադա, Կարմիրավան, Քաջավան, Մարտակերտ բնակավայրերը: Հայ մարտիկների գործողությունների շնորհիվ, մարտի 29-ին ազատագրվեց Ղազանչին: Մարտակերտի շրջանում խփվեց նաեւ հակառակորդի ուղղաթիռներից մեկը:

Մարտի 30-ին հակառակորդը փորձեց ձեռք բերել Մարտունի: 3 կողմից ձեռնարկված հարձակումը հետ մղվեց: Հաջորդ օրը եւս շրջկենտրոնի մատույցներում զինված ընդհարումները շարունակվեցին: Մարտի դուրս բերելով 1 տանկ ու 1 ՀՄՄ, թշնամին, այնուամենայնիվ, հաջողություն չունեցավ եւ ստիպված նահանջեց: Մարտի 31-ին Հաղարթի շրջանում ծավալված մարտերի արդյունքում հակահարձակման անցած ԻՊ ուժերն ազատագրեցին Հոդեր գյուղը, առգրավելով հակառակորդի 1 Դ-30 հատիքի¹:

Այսպիսով, Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմը նոր թափ ու ծավալներ էր ընդունում: Հակառակորդն առաջինը կիրառեց ծանր տեխնիկա, այդ թվում՝ S-72 տանկեր, զանգվածային ոչնչացման զենք՝ «Գրադ» հրթիռահրետանային համազարկային կայանքներ: Խորհրդային բանակի ռազմական պահեստներին տիրացած ադրբեջանցիները, համապատասխան «փորձ» ձեռք բերելով Շահումյանի շրջանում (1992 թ. հունվարի 13-ին առաջին անգամ «Գրադից» հրթիռակոծվեց Շահումյան ավանը), թիրախ էին դարձրել խաղաղ բնակավայրերը, մանավանդ՝ Ստեփանակերտը եւ ձգտում էին անխնա բնաջնջել Արցախի հայ բնակչությունը: Արցախի ԻՊ ուժերը թվապես ու սպառնալիքային գերակշռող թշնամուն արժանի հակահարված էին հասցնում, ոչ միայն պաշտպանելով ԼՂՀ -ի սահմանները, այլ նաեւ վնասագերծելով հանրապետության ներսում գտնվող թշնամական ռազմահանգրվանները: Գարնանային պատերազմաշրջանի կեսերին Արցախում թշնամու ռազմական գլխավոր պլանդարմը շարունակում էր մնալ Շուշին, որի հետ ռազմավարական գիծ էին կազմում Քյոսալար, Ջանհասան, Կարադավ գյուղերը: Առանց հիշյալ հենակայանների վնասագերծման ոչ միայն անհնար էր բարձրացնել ԼՂՀ պաշտպանունակությունը, այլ նաեւ ապահովել շատ թե քիչ բնականոցների հանրապետական կյանք: Հասունանում էր Շուշիի ազատագրման պատմական պահը:



¹ ՊՐ ԿԱ, ՕՀ ՄՏ № 140, էջ 85:



«Երկիր», քիվ 88 (177), 12 մայիսի, 1992 թ.

ՎՈՒՄ ԱՄԱՅԻՆ

ՇՈՒՇԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊԱՇԻ ԸԱՍՈՒՆԱՅՈՒՄԸ

1992 թ. ապրիլին առավել ցայտուն կերպով արտահայտվեցին Ադրբեջանի որդեգրած «բնաջնջողական պատերազմի» բաղադրականության տարրերը, ինչպիսիք խաղաղ բնակավայրերի դաժան հրթիռահրետակոծություններն էին, շրջափակումը, ուժերի ու միջոցների ակտիվ տեղաշարժերը եւ դրանց սպառնալից կուտակումները, որոնք չհասցրին սեղմված զսպանակի սկզբունքով բացազատվել սոսկ ԼՂՀ ԻՊՈՒ կանխարգելիչ հարվածների շնորհիվ: Ամսվա առաջին օրերին հակառակորդը նկատելիորեն աշխուժացրեց իր գործողությունները ԼՂՀ բոլոր ռազմաճակատներում: Ծանր իրավիճակում հայտնվեց Շահումյանի շրջանը: Պաշտպանական մարտեր ընթացան Մարտակերտ շրջկենտրոնի, Ջանյաթաղի եւ Չափարի ուղղություններում, Ասկերանի շրջանի Սառնաղբյուր գյուղի մատույցներում: Հաղորդի շրջանում մարտերը ծավալվեցին Դուդուկչիից մինչեւ Քոչքեկ: Հայ մարտիկները, չերկնչելով հակառակորդի 5 ռազմական ուղղաթիռների եւ բազմաքանակ հետեւակի հարձակումներից, արիաբար պաշտպանեցին իրենց դիրքերը ու ստիպեցին նրան՝ հետ քաշվել:

Ապրիլի 2-ին մարտեր ընթացան Հաղորդի շրջանի Հողեր գյուղի մոտակայքում: Հակառակորդի հետեւակին աջակցում էին ռազմական ուղղաթիռները եւ մի քանի միավոր զրահատեխնիկա: Այդուհանդերձ, ԻՊՈՒ մարտիկներին հաջողվեց առանց կորուստների հետ շարժել թշնամուն: Ապրիլի 4-ին Հաղորդի շրջանում միջոցներ ձեռնարկվեցին Չիմանի թշնամական կրակակետերը լռեցնելու ուղղությամբ: Իսկ Շահումյանի շրջանում հակառակորդի գրոհային խումբը փորձեց դիրքեր զբաղեցնել Քյափազի սարավանդին եւ մշտական սպառնալիքի տակ պահել Բուզլուխ, Մանաշիղ եւ Վերին-շեն գյուղերը: Ապրիլի 5-ին, թերեւս կապված Ռուսաստանի արտագործնախարար Ա. Կոզիրեւի՝ Ստեփանակերտ կատարվելիք այցի հետ, ի դեպ, որը նախատեսված ժամկետում այդպես էլ չկայացավ (արտագործնախարարն Արցախ ժամանեց միայն ապրիլի 9-ին), ռազմաճակատներում հարաբերական անդորր էր տիրում:

Ապրիլի 7-ին Շուշիից եւ Ջանհասանից հրթիռահրետակոծության ենթարկվեցին Ստեփանակերտը, Քարին-տակ գյուղը: Հայտնի դարձավ, որ առաջիկա օրերին հակառակորդը լայնածավալ հարձակման է անցնելու: Գլխավոր հարվածը ծրագրվում էր հասցնել Ադդամ-Ասկերան-Ստեփանակերտ, իսկ օժանդակը՝ Մարտակերտի եւ Հադրութի ուղղություններով: ԻՊՈՒ հրամանատարությունն արեւելյան սահմաններում տեղակայված ստորաբաժանումները մարտական լրիվ պատրաստության բերեց եւ լրացուցիչ միջոցներ ձեռնարկեց թշնամու հարձակումը կասեցնելու համար¹:

Ապրիլի 8-ի երեկոյան պաշտպանական ծանր մարտեր ծավալվեցին Հադրութի շրջանի ծամծոր գյուղում: ԻՊՈՒ կազմակերպված գործողությունների արդյունքում թշնամին հետ շարտվեց: Մարտակերտի շրջանում հայ մարտիկները ռազմագործողություն ծավալեցին Ադդաբանի թշնամական կրակակետերը ճնշելու նպատակով: Մարտական խնդիրը կատարվեց, սակայն հայ ազատամարտիկները գյուղում չմնացին: Այս եւ ծամծորի ճակատամարտերի հաջող ելքը դեռեւս չէր նշանակում, թե հաղթանակի լծակը թեքվում է ԻՊՈՒ կողմը, որովհետեւ պատահեց Մարաղայի ողբերգությունը...

Ապրիլի 9-ի երեկոյան արդեն Միր-Բաշիրի (Թարթառի) կողմից սկսվեց Մարաղա բնակավայրի հրետակոծությունը, իսկ հաջորդ օրվա վաղ առավոտյան, ընդլայնելով հրետակոծության աշխարհագրությունը (Մարգուշավան, Մարտակերտ, Լեւոնարխ, Հայկաջուր, Կարմիրավան, Թալիշ, Քաջավան), հակառակորդը Ադդամի, Միր-Բաշիրի եւ Գերանբոյի շրջաններից արձակեց հարյուրավոր հրթիռներ ու արկեր: «Հայլուրի» ծանուցմամբ, հակառակորդի շուրջ 1000 զինվոր, 20 միավոր զրահատեխնիկայի, այդ թվում՝ 3 S-72 տանկի աջակցությամբ, Միր-Բաշիրից փորձեց ներխուժել Մարաղա: Սոսկ հրազենով զինված հայ մարտիկները դիմադրում էին, սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին: Մարաղեցիները հանկարծակիի եկան, շատերը չհասցրին հեռանալ թաքստոցներից, ուր եւ կնքեցին իրենց մահկանացուն: Օգնությունը ստացվեց ուշացումով: ԻՊՈՒ մարտիկները, շարքից հանելով 6 զրահամեքենա, խլելով 2 հրանոթ եւ գերելով 18 ասկյար, ժամը 22-ին թշնամուն հետ շարտեցին²:

Ապրիլի 25-ին հակառակորդի խմբավորումը Քյափազի լեռնալանջը գրոհելու հերթական փորձը ձեռնարկեց, սակայն Շահումյանի ԻՊՈՒ պատասխան գործողություններով խափանվեց նրա զավթողական ծրագրի իրագործումը³:

¹ «Մարտիկ», ք. 14, 1999թ.:

² «Արցախ», հանդես, № 1-2, 1993թ., էջ 8-10:

³ ՊԲ ԿԱ, ՕՀ ԱՏ № 142, էջ 14: Վ.Բ. Հարությունյան, նեվ. գիրք, էջ 133

Այդ օրերին, ուժեր ու միջոցներ կենտրոնացնելով ԼՂՀ սահմանագծի ողջ երկայնքով, առանձին տեղամասերում հակառակորդը փորձում էր շոշափել եւ հայտնաբերել ԻՊՈՒ պաշտպանության համեմատաբար թույլ հատվածները, մշտական հրետակոծությունների միջոցով ձգտում էր ավերել խաղաղ բնակավայրերը եւ հոգեբանորեն ընկճել բնակչությանը, այսինքն՝ մարտնչող ռազմիկներին զրկել անհրաժեշտ նեցուկից, ինչպես նաեւ, բոլոր ռազմագործողություններում սկսեց օգտագործել ԱՊՀ ՁՈՒ՝ Ադրբեջանում տեղակայված զորամասերի սպաներին: Հակառակորդին հաջողվեց իմանալ, որ հայ մարտիկները ռազմամթերքի պակաս են զգում, ուստի գործում էր բացահայտ ու անպատիժ: Առկա մյուս տվյալները եւս խոսում էին սպասվող լայնածավալ հարձակման օգտին...

Ապրիլի 28-ին հարձակման ենթարկվեց Վաղուհասի գերիշխող բարձունքը: Համառ մարտում ոչնչացնելով 7 ասկյար, հայ մարտիկները ստիպեցին հակառակորդին՝ նահանջել: Ապրիլի 29-ին հարձակումը կրկնվեց: Ութամյա կատաղի փոխհրաձգությունից հետո, թշնամին հետ շարտվեց:

Իսկ Շուշիի ռազմագործողությանն անմիջապես նախորդեց 1992թ. ապրիլի 29-ին Ստեփանակերտի մատույցներում տեղի ունեցած ճակատամարտը: ԼՂՀ ԻՊՈՒ-ի ակտիվ գործողություններին սպասող հակառակորդը, հոգեբանական լարված մթնոլորտում կորցրեց հավասարակշռությունը, եւ նախահարձակ եղավ, թույլ տալով մարտավարական ու ճակատագրական սխալ¹: Շուշիում եւ Ջանհասանի ենթաշրջանում տեղակայված ադրբեջանական զորամասերը, նախօրեին ստանալով նշանակալի համալրում, հրետանային նախապատրաստությունից հետո, զրահատեխնիկայի աջակցությամբ գրոհեցին Ստեփանակերտի հարավ-արեւմտյան դիրքերը²: Արիաբար կասեցնելով հակառակորդի առաջխաղացումը եւ կենդանի ուժի կորուստներ պատճառելով նրան, հայ մարտիկները հաջողությամբ հետ մղեցին բոլոր գրոհները³: Դա Շուշիից ու Ջանհասանից ձեռնարկված ցամաքային վերջին հարձակումն էր:

Նախօրեին կենդանի ուժ եւ տեխնիկա (շուրջ 100 զինվոր, 1 տանկ, 3 ՀՄՍ) կուտակելով Թոդան, Սարքսու եւ Ջեյվա գյուղերում, մայիսի 2-ի վաղ առավոտյան հակառակորդը հարձակման անցավ Շահումյանի շրջանի էրեք գյուղի ուղղությամբ: Կասեցնելով հարձակումը, ԻՊ ուժերը հակագրոհով տիրեցին հակառակորդի դիրքե-

¹ «Հայ զինվոր», ք. 18, 1999թ.:

² Վ. Բ. Հարությունյան, նեվ. գիրք, էջ 133

րին, առգրավեցին ԿՍ-19 տիպի թնդանոթ, չկառավարվող հրթիռային արկեր արձակող կայանքով քարշակ, 14 միավոր ԱԿՄ ավտոմատ, շարքից հանեցին մոտ 30.ասկյար: ԻՊՈՒ կողմից գոհվեց 3, վիրավորվեց եւս 3 ազատամարտիկ, մարտում վնասվեց հայերի ՅՄՍ-2-ը¹: Մայիսի 4-ին հարձակման ենթարկվեց Թալիշը: Կատաղի մարտերը չէին դադարում նաեւ գիշերը եւ ավարտվեցին միայն մայիսի 6-ի կեսօրին: Մարտում գոհվեց 7 ազատամարտիկ: Մարտադաշտում թողնելով 22 դիակ, իսկ մյուս սպանվածներին ու վիրավորներին քարշ տալով, հակառակորդը նահանջեց դեպի Թափկարակոյունլու, շարունակելով հրետակոծել Թալիշը:

Մայիսի 6-ին Տոդի գինեգործարանի հատվածում հարձակման ենթարկվեցին հայկական պաշտպանական դիրքերը: Կորուստներ պատճառելով եւ գերելով 1 զինվոր, ազատամարտիկները ստիպեցին հակառակորդին՝ նահանջել:

Հետախուզության՝ մայիսի 6-ի տվյալներով, հակառակորդը Մարտակերտի շրջանի Նարեշտար գյուղում տեղադրել էր ՄՍ-21 կայանք: Երկուական գումարտակներից բաղկացած խմբավորումներ էին կենտրոնացվել շրջանի սահմանագծում՝ Միր-Բաշիրի, Փափրավենդի, Շոթլանլուի, Թափկարակոյունլուի ռազմակայաններում: Շուշի էին բերվել լրացուցիչ 15-20 բեռնատար մեքենա, 4 ՅՄՍ, 4 ՉՓ: Բաշքենդ-Քյոսալար-Ջանհասան հատվածում կային 1 տանկ, 2 ՅՄՍ, ՄՍ-21-ի կրակադիրք, զենքի ու զինամթերքի խոշոր կուտակումներ²: Մայիսի լույս 7-ի գիշերը հակառակորդը հարձակվեց Թալիշի վրա եւ գրավեց Ինջայի կիրճը: Հակահարձակման անցնելով, հայ մարտիկները վաղ առավոտյան ազատագրեցին այն:

Իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ արդեն ապրիլի վերջերին ու մայիսի սկզբներին հասունացել էր Արցախում ադրբեջանցիների ամենախոշոր ու վտանգավոր ռազմահանգրվանի վերածված Շուշի բերդաքաղաքի ազատագրման պատմական պահը: Իր գազաթնակետին հասած ռազմաքաղաքական իրադրությունը սպառնում էր դուրս գալ վերահսկողությունից եւ զարգանալ արցախահայության համար վտանգավոր ձեւով, եթե, իհարկե, ժամանակին չվնասազերծվեին Շուշիի եւ Ստեփանակերտի հարակից գյուղերի կրակակետերը:

ՉՈՒՇԻ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՇՈՒՇԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԱՆՇՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐ

Անմիջականորեն Ստեփանակերտի մատույցներում ծավալված մարտերի ու ներխուժման սպառնալիքի, չդադարող հրթիռահրետակոծությունների պայմաններում օրհասական կացություն էր ստեղծվել ԼՂՀ մայրաքաղաքում:

Կապված բնակավայրերի չդադարող հրետակոծությունների եւ Ադրբեջանի կողմից ԼՂՀ շրջափակման սաստկացման, հանրապետությունում եւ, առանձնապես, նրա մայրաքաղաքում՝ շուրջ 70 հազարանոց Ստեփանակերտում տնտեսական իրադրության կտրուկ վատթարացման հետ, ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի մամուլի կենտրոնը տարածել էր աշխարհի բոլոր երկրներին, ՄԱԿ-ին հասցեագրված դիմում՝ կոչ անելով «Անհետաձգելի մարդասիրական օգնություն ցուցաբերել կործանման եզրին հասած Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը»: Դիմումում, մասնավորապես, ասված էր. «... Ստեփանակերտի օդանավակայանի հոծխումբ հրետակոծությունների արդյունքում դժվարացել է մարդասիրական բեռների անգամ նվազագույն քանակության տեղափոխումը: Ավելի ու ավելի սրությամբ է զգացվում սննդամթերքների պակասը, Ստեփանակերտում սով է սկսվել: Քաղաքում բացակայում են էլեկտրաէներգիան ու ջրամատակարարումը:

Ապրիլի 29-ին դադարեցվել է գազի մատակարարումը, բնակչության, առանձնապես երեխաների շրջանում, աժել են հիվանդանալու եւ մահացության դեպքերը: Ստեփանակերտի բնակչության համար արդեն պատասպարվելու տեղ չի մնացել Շուշիի եւ մայրաքաղաքը շրջապատող ադրբեջանական մյուս բնակավայրերի կողմից ձեռնարկվող ամենօրյա հոծխումբ հրետակոծություններից:

Միայն 1992 թ. սկզբից քաղաքը հրետակոծության է ենթարկվել 170, իսկ Շուշիի կողմից ցամաքային հարձակման՝ 11 անգամ:

ԼՂՀ մայրաքաղաքի վրա արձակվել է տարբեր տիպի 4253 արկ ու հրթիռ, այդ թվում՝ ՄՍ-21 «Գրադ»-ի 2437 ռեակտիվ արկ

¹ ՊՐ ԿԱ, ՕՀ ՄՏ № 142, էջ 23

² Аппаратный журнал радиостанции. Начат 24 апреля, 1992г. окончено 12 мая 1992г. передача от 06.05.92г. в 11³⁵ч.

(բեկորա-ֆուգասային), «Ալազան»-ի 527 հրթիռ, 100 մմ տրամաչափի 593 արկ եւ այլն:

Ավերվել է 188 եւ վնասվել 223 բնակելի շենք կամ մոտ 2000 բնակարան: Լրիվությամբ ավերվել է 54 եւ վնասվել 147 սոցիալ-մշակութային, կենցաղային եւ վարչական նշանակության օբյեկտ:

Սպանվել է 90, վիրավորվել 268 քաղաքացի: Ստեփանակերտի բնակիչներից մոտ 10000 հոգի անօթեւան է մնացել: Դեղորայքի սուր պակասի պատճառով վիրավորների մեծամասնությունը մահանում է¹»:

Որ իրականում Լեռնային Ղարաբաղում սովում էին, 1992 թ. մայիսի 3-ին հաղորդել է նաեւ ռուսական հեռուստատեսության «Վեստի» ծրագիրը: Փաստերն, ավելի քան, խոսում են. վերջին վեց ամիսների ընթացքում Ստեփանակերտի բնակիչները մեկ շնչի համար ստացել էին 2 կգ ալյուր եւ 0,5 կգ շաքարավազ, այսինքն՝ բնակչության մեկ շնչի հաշվով օրվա համար՝ 11 գրամ ալյուր եւ 2,5 գրամ շաքարավազ: Դա հետեւանքն էր այն բանի, որ ադրբեջանցիների մեղքով արդեն 3 տարի է, ինչ դաշտերից ցորենի բերքի փոխարեն արցախցիները հավաքում են հրետանային արկերի պարկուճներ ու բեկորներ²:

Տեղացիներին համար սովորական դարձած ծանր իրավիճակը չի վրիպել լրագրող Ս. Դեւրիկյանի աչքից, որը մանրամասն նկարագրությամբ տվել է այն դժնդակ օրերի իրական պատկերը:

ԼՂՀ շրջանների համար ներքին վտանգ ներկայացնող աղըր-բեջանական բնակավայրերի կրակակետերը վնասագերծելուց հետո շատ ընտանիքներ Ստեփանակերտից փոխադրվեցին ռազմաճակատից համեմատաբար հեռու գյուղերի իրենց հայրական տները, կամ էլ պատսպարվեցին բարեկամների տներում, որ ազատվեն Շուշիից տեղացող դժոխային կրակից: Ստեփանակերտից շրջաններ տեղափոխվելու մյուս գլխավոր դրդապատճառները երեխաների ուսման ապահովումն ու աշխատանքի հայթայթումն էին: 1991 թ. աշնանը՝ նոր ուսումնական տարվա սկզբից փաստորեն կազմալուծվել էին դպրոցական պարապմունքները: Նորանոր գինատեսակների կիրարկման արդյունքում խոցելի թիրախների վերածված ԼՂՀ մայրաքաղաքի դպրոցներում անհնար դարձավ պարապմունքների անցկացումը: Իսկ շրջաններում որոշ գյուղական դպրոցներ դեռեւս գործում էին:

¹ ԼՂՀ ԱԳՆ մամուլի կենտրոնի տրամադրած նյութերից

² Վ. Բ. Հարությունյան, նույն, գիրք, էջ 135

Դաժան շրջակայքում եւ ապա պատերազմի հետեւանքով Ստեփանակերտում դադարել էին աշխատել գրեթե բոլոր հիմնարկ-ձեռնարկությունները, բացի կենսապահովման կարեւորագույն օղակներից: Այդ կացությունը մարդկանց ստիպեց իբրեւ ապրուստի եւ աշխատանքի միջոց ընտրել ավանդական հողագործությունը, որի համար լայն ասպարեզ ու հնարավորություն էր ընձեռում արցախյան գյուղը:

Պատերազմից շատ չտուժած շրջանների տնտեսական գլխավոր խնդիրներից մեկն ամբարված ցորենը հաց դարձնելն ու Ստեփանակերտ հասցնելն էր: Սակայն հեղուկ վառելիքի սուր պակասը ոչ միայն խոչընդոտում, այլեւ անհնարին էր դարձնում ցորենն աղալու, ինչպես նաեւ ցորենը կամ ալյուրը մայրաքաղաք տեղափոխելու խնդրի լուծումը: Էլեկտրականության բացակայության պայմաններում էլեկտրադաշտերը կարող էին աշխատել մագնիսի շարժիչներով, իսկ մեկ տոննա հացահատիկ աղալու համար անհրաժեշտ էր մոտ 80 լիտր վառելանյութ, ինչն այն ժամանակ ձեռք բերելը գործնականում անհնար էր: Արցախի այն ժամանակվա ներքին պաշարների սակավությունը եւ ալյուրի արագ սպառումը հասցրեց նրան, որ հացաթխումը փոխարինվեց ալյուրի մատակարարումով: Երբ դրսից ներկրվող ալյուրի պաշարներն էլ սպառվեցին, իսկ ալրադաշտերն իրենց արտադրական կարողությամբ անգործ էին բավարարել բնակչության պահանջարկը, ինչպես նաեւ վառելիքի սակավության պատճառով շատ քիչ էին աշխատում, ալյուրի փոխարեն բաշխվում էր հացահատիկ:

Շուշիի ազատագրման նախօրեին, մոտ մեկ տարի, նման դժվարին պայմաններում էր ապրում արցախահայությունը, յուրաքանչյուր շինություն ու կենսապահովման կետ վերածելով պաշտպանական ամրության: Դիրքեր էին փորվում անգամ գյուղերի շրջակայքում գտնվող անասնապահական ֆերմաների շուրջ, որ դրանք անակնկալ հարձակման, կողոպուտի ու ավերումների չենթարկվեն:

Պատերազմական այս պայմաններում գործում եւ կենսունակ էր սոսկ արտադրության կենտրոնացված համակարգը, ինչը ենթադրում էր ագարակագործների կողմից զորանոցներին՝ մսի, իսկ երեխաներին՝ կաթի մատակարարում: Օրվա վերջին ինքնապաշտպանական ջոկատների մարտիկները աշխատավորներին հասցնում էին իրենց գյուղերը եւ հաջորդ առավոտյան վերստին ուղեկցում մինչեւ ֆերմաները:

Երբ շրջափակմանը գումարվեցին ռազմական գործողությունները, կյանքը վերածվեց հավաքական մի հոգսի, իսկ աշխատելն էլ հավասարազոր էր մարտական առաջադրանք կատարելուն: Խորհրդանշական է, որ դաշտ մեկնելուց առաջ հնձվորները նախքան գերանդիններ սրելը զենքերն էին յուղում: Դաշտային աշխատանքների օրերին առավել ուժեղացվում էր հերթապահությունը դիրքերում, որ հանկարծ թշնամին չանցնի թիկունք եւ չխափանի բերքահավաքը կամ վար ու ցանքը:

Առավել ծանր էր Ստեփանակերտի վիճակը: 1991 թ. աշնանը սկսվեց նրա զանգվածային հրետակոծությունը Շուշիի կրակակետերից: Եթե անգամ տեղացող արկերը որեւէ շինության չէին դիպչում, միեւնոյն է, պայթյունի օդահարվածային ալիքից կամ բեկորներից փշրվում էին ապակիները, ինչը հատկապես ծնեռվա ցրտերի պայմաններում գրեթե անհնար էր դարձնում բնակարանում մնալը:

Քանի որ բնակչությանը միայն ցորեն կամ ալյուր էին տալիս, իսկ հաց հասցնում էին թխել միայն բանակի համար, ուստի զինվորներից շատերը հավաքում էին մի քանի օրվա իրենց հասանելիքը, տուն տանելու եւ երեխաներին կերակրելու համար: Հրամանատարները ստիպված էին հետեւել ու վերահսկել զինվորների սնվելու ընթացքը, քանզի ուժասպառ զինվորն ի վիճակի չէր հավուր պատշաճի պաշտպանել հայրենիքն ու ընտանիքը...

Սննդի պակասից առաջ եկած հյուծվածությունը էլ ավելի էր ծանրացնում շենքերի նկուղներում պատսպարված կանանց ու երեխաների վիճակը: Ցուրտն ու սառնամանիքն էլ մյուս կողմից էին նեղում: Նկուղային այդ կյանքն աղետալի էր հատկապես երեխաների համար: Ցրտից ու թերսնունդից տարածում գտան թոքերի հիվանդություններն ու շնչարգելման բռնկումները, որոնք երբեմն սկսվում էին ռմբակոծությունների պահերին, անելանելի վիճակի մեջ դնելով տազնապահար ծնողներին:

Խմելու ջուրը նույնպես հայթայթվում էր անասելի մեծ դժվարությամբ: Ստեփանակերտի ծայրամասերից եւ անգամ մոտակա գյուղերից ջուրը փոխադրվում էր ինքնաշեն սալակների ու մանկասալակների միջոցով:

Ձինադադարի հազվագյուտ օրերին «խաղաղությունը» վայելելու, ազատ շունչ քաշելու ժամանակ չէր մնում, որովհետեւ մի քանի կիլոմետր հեռու գտնվող անտառից ձեռնասալակներով վառելափայտ պետք է բերվեր, հոգ տարվեր առաջիկա շաբաթնե-

րի համար գյուղերից մի պարկ հացահատիկ ճարելու եւ այն աղալու մասին եւ այլն¹:

Անտանելի ծանր պայմանների ականատես են դարձել նաեւ օտարերկրացիները: Անվանի գրող ու հրապարակախոս Չ. Բալայանը վերհիշում է Շուշիի ազատագրմանը նախորդած ժամանակը, երբ բարերար Վարդգես Նաջարյանի հետ Ստեփանակերտ էր ժամանել ամերիկացի նշանավոր բժիշկ Ռոբերտ Գեյլը, ծանուցելով, որ ամենուրեք իր ականջները խլացրել են Շուշիի մասին խոսելով: Բայց Ստեփանակերտում երկու օր մնալուց հետո Գեյլը խոստովանեց. «Շուշին վտանգավոր է: Առաջին անգամն եմ տեսնում, որ գիշեր-ցերեկ անպատիժ կերպով հրետակոծեն կենդանի քաղաքը, ուր երեխաներ են վազվզում փողոցներում²»:

Իր տեսածից խորապես ազդված բժիշկը հանդես եկավ նաեւ հայտարարությամբ, որում եւս արտացոլված է Ստեփանակերտի ծանր վիճակը: Ներկայացնենք միայն մի հատված.

«Անվերջանալի շուրջօրյա հրետակոծումներն, ըստ էության, ամբողջովին քանդել են բնակֆոնդը, այլեւս չկան հիվանդանոցներ, այլ բժշկական հիմնարկություններ եւ կենսապահովման օբյեկտներ: Մարդիկ ծվարել են խոնավ նկուղներում՝ առանց էլեկտրականության ու խմելու ջրի: Հինգ ամիս է՝ հանրապետությունը չի ստանում հաց եւ այլ սննդամթերք: Արդեն կան սովամահության դեպքեր: ...Վիրավորներին հարկադրաբար օգնություն է ցուցաբերվում նկուղներում, հակասանիտարական պայմաններում:

Ծննդաբերությունը նույնպես կատարվում է նկուղներում, ուր գործնականում անհնար է պայքարել վարակի դեմ: Իմ աչքի առաջ հրթիռի պայթյունի հարվածային ալիքից եւ բեկորներից հերթական անգամ վնասվեցին ծննդատան նկուղային շինությունները, ինչի արդյունքում տուժեցին նորածիններն ու ծննդաբերողները³»:

Մայիսի 1-ին հայտարարություն է տարածել նաեւ ԼՂՀ Ինքնապաշտպանության կոմիտեն, ուր, մասնավորապես, ասված էր. «Միայն անցած շաբաթվա ընթացքում ԼՂՀ մայրաքաղաքի վրա հակամարտության գոտում Ադրբեջանի գլխավոր ռազմական հեճակետ Շուշիից արձակվել է շուրջ 1000 արկ, այդ թվում՝ 800-ը՝ ռեակտիվ: Ձոհվել է 20 խաղաղ բնակիչ, փլատակների են վերած-

¹ Ավելի մանրամասն տես «Ազդակ» բացառիկ, 20 փետրուար, 1998, էջ 24-29:

² Ձորի Բալայան, նույն գիրք, էջ 403

³ «Երկիր», ք. 81, 1992 թ.:

վել հարյուրավոր բնակելի տներ, ավերվել կամ հրդեհվել են կենսապահովման բոլոր ձեռնարկությունները: Հազարավոր կանայք ու երեխաներ մնացել են առանց տանիքի ու ապրուստի միջոցի: .

Հատկապես տագնապահարույց է այն հանգամանքը, որ շարունակ զենք ու զինամթերք է բերվում Շուշի (ի դեպ՝ որտեղից դուրս է բերվել ողջ բնակչությունը): Նկատվում են զինված կազմավորումների եւ զրահատեխնիկայի նորանոր կուտակումներ¹»:

ՀՀ պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը հետեւյալ կերպ էր բնորոշում իրավիճակը. «Կրկեմ, Մալիբեկլուի նման անառիկ տարածքները ժամանակին վերցնելն ուղղակի հրաշք էր, անձնագոյություն: Արցախը պաշտպանում էր իրեն, բայց կար անավարտության զգացում: Իսկ քանի Շուշին կար, Արցախում ապրելն անհնար էր: Ամեն օր տասնյակ խաղաղ բնակիչներ էին սպանվում: Հեքիաթի աղբյուրի գլխին կախված հրեշ էր Շուշին: Կամ պիտի Արցախը կուլ գնար կամ ոչնչացներ նրան: Նույնը Ջանհասանը եւ Նաբիլարը: Այս փոքրիկ գյուղերում վիթխարի քանակով զենք էր կուտակված: Գիտեինք՝ Արցախում ադրբեջանցիներն անսահմանափակ քանակությամբ զենք ունեն: Այդ զենքն այսօր ուղղված է ոչ միայն Արցախի, այլեւ Հայաստանի վրա: Վերջին ամսում Շուշիում եւս մեծաքանակ զենք էր կենտրոնացվել: Ծրագրված էր եւ վերջին օրերին իրականացվում էր Ստեփանակերտը գրավելու գործողությունը: Մյուս կողմից Ադդամն էր միանալու: Հակահարվածն անհրաժեշտություն էր, եւ նախորդ գիշեր այն սկսվեց²»:

ԼՂՀ ԳԽ պաշտոնաթերթ «Արցախ»-ի առաջնորդող հոդվածում լավ է ներկայացված Շուշիի ազատագրման անհրաժեշտությունը. «Մենք չէինք կարող թույլ տալ, որ ազերիները, Շուշին վերածելով ռազմական ամրոցի, հետեւողականորեն ավերեն Ստեփանակերտը, ահաբեկչության ու մահվան սպառնալիքի տակ պահեն նրա 70 հազարանոց բնակչությանը: Կամ արցախյան շարժումը պետք է սպառվեր Շուշիի մատույցներում, կամ պետք է թշնամին վտարվեր այնտեղից: Այս ռազմավարությունը գիտակցում էր յուրաքանչյուր արցախցի, եւ բոլորս պատրաստվում էինք գնալ ի մարտ:

Ռազմականացված Շուշին հրետակոծում էր ոչ միայն Ստեփանակերտը, այլեւ օգտագործելով բնական նպաստավոր դիր-

քը, կրակի տակ էր պահում ծանապարհները, շրջակա հայկական բնակավայրերը, օդանավակայանը:

Շուշին գործյան հանգույց էր, որի լուծումը գերմարդկային լարում էր պահանջում: Պատմությունը մեր ձեռքին դրեց սուր, որ լուծենք այն, որ կարողանանք ապացուցել (եւ նվաճել - Մ.Հ.) մեր գոյատևման իրավունքը³»:

Այսպիսով, խուլ ու համապարփակ շրջափակումը, էլեկտրաէներգիայի, բնական գազի ու խմելու ջրի բացակայությունը, շուրջօրյա հրթիռահրետակոծությունները ոչ միայն անտանելի կենսապայմաններ էին ստեղծել, այլ նաեւ կաթվածահար էին արել հանրապետության տնտեսությունը: Հրետակոծություններից ավերվել ու հրի էին մատնվել արտադրական գրեթե բոլոր ձեռնարկությունները, անմշակ էին մնացել տասնյակ հեկտարներով վարելահողեր: Հեղուկ վառելիքի սուր պակասի հետեւանքով շրջաններից դժվար էր ցորեն տեղափոխել մայրաքաղաք, ինչպես նաեւ՝ ցորենը հաց դարձնել²: Բնակչությանը սպառնում էր սովը: Ահա թե ինչու անհրաժեշտ էր դիմել վճռական միջոցների: Ինչպես ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանն է ընդգծել. «Վիճակն անտանելի է: Մենք ապրելու այլ տարբերակ չունենք, քան խաղաղ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար վճռական գործողությունների դիմելը: Մենք ամեն ինչ պետք է անենք, որպեսզի Շուշին դադարի ԼՂՀ հանդեպ ագրեսիայի օջախ լինելուց³»:

2. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՆԵՐ

Զինված բախումների ծավալների աճի հետ, ավելի ու ավելի էին բարդանում մարտական գործողությունները՝ տեխնիկական ու կազմակերպական առումներով: Իսկ դա պահանջում էր ստեղծել միասնական հրամանատարություն, մարտունակ բնակչության զորահավաքի համակարգեր, զինվորական ստորաբաժանումների մատակարարման կառույցներ, բանակային կադրերի նախապատրաստման, մասնագետների ընդգրկման ուսումնական բազաներ եւ այլն: Սակայն, կենսականորեն կարելուր այդ

¹ «Երկիր», p. 82, 1992 p.:

² «Երկիր», p. 87, 1992 p.:

¹ «Արցախ», № 1, 1992 p.:

² «Ազդակ» բացառիկ, 20 փետրվար, 1998, էջ 25:

³ «Երկիր» p. 87, 1992p.:

հարցերի լուծումը եւ հենց Ղարաբաղի գոյատևումը, առանց խեղդիչ համապարփակ շրջափակման ճեղքման, անհնար էր¹:

ԼՂՀ մայրաքաղաքը գրոհով առնելու հերթական անհաջող փորձից հենո Ադրբեջանի զինված կազմավորումները մարտական գործողությունները տեղափոխեցին սահմանային գոտի՝ նպատակ ունենալով արցախյան հրամանատարության ուշադրությունը շեղել Շուշիում ուժերի վերախմբավորումից եւ վճռական հարձակման անցնելու նախապատրաստություններից²: Հակառակորդի հավակնությունների մասին են վկայում նաեւ հետախուզական տվյալները, ըստ որոնց, ապրիլի 27-ի դրությամբ՝ Շուշիում կենտրոնացված էր 11 միավոր տանկ, 9 ՀՄՄ, 10 ՋՓ, 2 ՀԻՄՄ-2, 100 մմ-ոց 3 թնդանոթ, 2 ՄՄ-21 հրթիռահրետանային կայանք, «ՌԻԱՀ»-ների վրա խարսխված 3 ԿՊՎԴ գնդացիր, մոտ 1500 զինվոր³: Իսկ մայիսի 6-ին Լաչինից Շուշի բերվեցին լրացուցիչ 15-20 մեքենա, 4 ՀՄՄ, 4 ՋՓ⁴: Ակներեւաբար, այս վիթխարի ուժից պաշտպանվելու լավագույն միջոցը նախահարձակ լինելն էր, հակառակորդին՝ ուժերը բացազատելու եւ հարձակման անցնելու հնարավորությունից զրկելը: Դա նաեւ այն պատճառով, որ թեեւ Ադրբեջանական զինված կազմավորումների գրոհները կասեցվում էին, սակայն «Ուժ» ունեւ խնդրի լուծումը դեռեւս առկա էր մնում: Իսկ ժամանակն աշխատում էր ի վնաս հայկական կողմի: Պատմության ընձեռած բացառիկ հնարավորության բացթողումը կնշանակեր անխուսափելի ինքնադատապարտում⁵:

¹ *Слу Фонд общественно - политической информации, НКР: история и современность. Степанакерт, 1998, с.24*

² «Երկիր», p. 86, 1992թ.:

³ ՊԲ ԿԱ, ռադիոկայանի աղաղակային մասյան (ռու.), հաղորդում ժամը 16⁰⁰ առ 27.04.92թ.:

⁴ Նույն տեղում, հաղորդում ժամը 11³⁵ առ 06.05.92թ.:

⁵ *Տես «Մարտիկ»* p.17, 1997թ., «Ազատ Արցախ», p.53, 1999թ.

ՓԱՌԽ ԵՐՐՈՐ

ՈԱՀՍԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ

1. ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՋԱՆԲԵՐ

Ռազմագործողությունը նախապատրաստելուն զուգընթաց՝ անհրաժեշտ էր նաեւ դիվանագիտական համապատասխան աշխատանք: ԼՂՀ ԳԽ նախագահության հայտարարությունները, դիմումները, դեռեւս 1992թ. փետրվար ամսից համաշխարհային հասարակայնության, տերությունների ղեկավարների ու միջազգային կազմակերպությունների ուշադրությունն էին հրավիրում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանի բացահայտ ագրեսիայի, խաղաղ բնակչության բնաջնջման հետեւողականորեն իրագործվող քաղաքականության վրա, խնդրելով համապատասխան օգնություն կամ միջամտություն: Փետրվարի 19-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բ. Դալիին, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին, Ռուսաստանի նախագահ Բ. Ելցինին, ԱՄՆ նախագահ Զ. Բուշին, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Զ. Մեյջերին, Գերմանիայի կանցլեր Դ. Կոլին, Ֆրանսիայի նախագահ Ֆ. Միտերանին հասցեագրված ԼՂՀ ԳԽ դիմումում ուղղակի նշվում էր Ադրբեջանի կողմից իրականացվող ցեղասպանության քաղաքականության մասին¹: Առանձնաճանաչում էր նաեւ Մարտակերտի շրջանի Մարաղա բնակավայրի իրադարձությունների մասին ԼՂՀ ԳԽ նախագահության ապրիլի 14-ի հայտարարությունը, որը եզրափակվում է հետեւյալ բազմիմաստ նախադասությամբ. «Մարաղա գյուղի խաղաղ բնակչության բարբարոսական ոչնչացումը, ինչը թելադրված չէր ռազմական անհրաժեշտությունից, չպետք է անպատիժ մնա եւ հետեւանքների համար ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Ադրբեջանի Հանրապետության ղեկավարության վրա²:

1992թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին ԼՂՀ մայրաքաղաք էին ժամանում տարբեր երկրների ներկայացուցիչներ, քաղաքական ու

¹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ.1, ց.5, դ.մ. 13, Կ.1, էջ 18, 19-20:

² Նույն տեղում, էջ 60-61:

պետական գործիչներ, միջազգային կազմակերպությունների բանագնացներ: Մարտի 20-ին Ստեփանակերտ ժամանեցին ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի հատուկ ներկայացուցիչ Ս. Վենսը, ԵԱՀԽ լիազորված պատասխանատու Յա. Կուբիչը: Նույն օրը Ստեփանակերտ ժամանեց նաև Իրանի ԱԳ նախարարի տեղակալ Մ. Վալազին՝ մեկշաբաթյա զինադադարի առաջարկությամբ: Մարտի 21-ին Ստեփանակերտ ժամանեց Ֆրանսիայի սոցիալական եւ մարդասիրական օգնության հարցերով պետնախարար Բ. Կուշնիրը: Ապրիլի 1-ին ԼՂՀ ղեկավարությունն ընդունեց ԵԱՀԽ ներկայացուցիչ, Չեխոսլովակիայի ԱԳ նախարար Ի. Դինսբերին: Ապրիլի 4-ին նորից Ստեփանակերտում էր Մ. Վալազին: Իսկ ապրիլի 9-ին Ստեփանակերտ ժամանեց Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար Ա. Կոզիրեւը¹:

Ընթացող բանակցությունների մասնակից Չ. Բալայանի վկայությամբ, «...այդ տարբեր մարդկանց միավորում էր այն հանգամանքը, որ Խոջալուի մասին խոսելուց հետո, հարմար պահ ընտրելով, նրանք անցնում էին Շուշիի թեմային: Ոմանք պարզապես չէին թաքցնում, որ Բաքվում գրեթե ուրիշ ոչ մի բանի մասին չեն խոսում, բացի Շուշիից: Խնդրում էին չգրավել Շուշին, դրանով հանդերձ, երաշխիք չտալով, որ կրակակետը կդադարի Ստեփանակերտը «Գրադով» հրթիռակոծել²»: ԼՂՀ ղեկավարությունն անհրաժեշտ պարզաբանումներ էր տալիս, հիմնավորում Շուշիի կրակակետերի վնասազերծման անհրաժեշտությունը, որ բխում էր նաև Ստեփանակերտի եւ ամբողջ ԼՂՀ բնակչության անվտանգության շահերից:

Դիվանագիտական աշխատանքի մյուս ուղղվածությունը բանակցային գործընթացին ԼՂՀ ներկայացուցիչների մասնակցության ապահովումն էր: Այս տեսակետից ուշագրավ է ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1992թ. մարտի 17-ի հայտարարությունը, ուր ասված էր. «...ողջունելով շատ երկրների եւ միջազգային կազմակերպությունների նախաձեռնությունը մարտական գործողությունների դադարեցման գործում, ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը հայտարարում է, որ ստեղծված իրավիճակից ելքի որոնումներն առանց ԼՂՀ լիազորված ներկայացուցիչների մասնակցության, չեն կարող տարածաշրջանում բերել դրական փոփոխություններ: ԼՂՀ-ն հանդիսանում է ռազմական ագրեսիայի օբյեկտ եւ նրա ներ-

կայությունը պարտադիր է իր շահերը շոշափող ցանկացած խաղաղարար գործընթացում³»:

1992թ. մայիսի 4-ին «Մայակ» ռադիոկայանը հաղորդեց Ռուսաստանի ԱԳՆ հայտարարությունն այն մասին, որ Ռուսաստանն անհանգստացած է նախկին ԽՍՀՄ գործերին Իրանի միջամտության առթիվ եւ պնդում է Իրանի կողմից կազմակերպված եւ անցած շաբաթվա վերջին Թեհրանում տեղի ունեցած Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցով բանակցություններին իր մասնակցության վրա: Նույն օրը «Ռուսական լուրեր»-ը հաղորդեցին, որ ԼՂՀ ԳԽ արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Լեւոն Մելիք-Շահնազարյանը Մոսկվայում հայտարարել է, որ Լեռնային Ղարաբաղը դեմ է Ա. Կոզիրեւի առաջարկին, քանի որ խոսք է գնում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցով ԵԱՀԽ Մինսկի խորհրդաժողովում Ղարաբաղի հայ եւ ադրբեջանական համայնքների մասնակցության մասին, ինչն անընդունելի է ԼՂՀ-ի համար: Մենք կարող ենք մասնակցել միայն այն դեպքում, եթե խորհրդաժողովում ներկայացվեն ԼՂՀ օրինականորեն ընտրված ղեկավարները, որոնց պատվիրակության կազմում կարող են լինել նաև ադրբեջանական համայնքի ներկայացուցիչները, հայտարարել է ԼՂՀ ԳԽ արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահը²:

Սակայն դիվանագիտական ամենակարեւոր իրադարձությունը, թերեւս, Իրանի մայրաքաղաքում տեղի ունեցած եռակողմ բանակցություններն էին ՀՀ նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի, Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Յա. Մամեդովի եւ Իրանի նախագահ Հ. Ռաֆսանջանի միջեւ³: Այդ բանակցությունների օրերին էլ հենց սկսվեց Շուշիի ռազմագործողությունը, ընդհատելով դրանք: Փաստորեն, ԼՂՀ-ն բանակցություններին իր մասնակցության մասին հայտարարություններին արձագանք չստանալով, ստիպված էր այս ձեւով հասկացնել, որ ամեն մի բանակցություն, առանց ԼՂՀ-ի, դատապարտված է անհաջողության: Անհավանական է, որ Թեհրանում ընթացող բանակցությունները, թեկուզե՛լ ականա, նպաստած չլինեին սկսված ռազմագործողության հաջողությանը:

¹ ԼՂՀ ԳԽ, ֆ. 1, ց. 5, դ.մ. 13, կ. 1, էջ 42:

² Վ. Բ. Հարությունյան, նւթ. զիբր, էջ 135-136

³ «Երկիր», ք. 86, 1992 թ., *Грайр Бальян, Нагорный Карабах. Ереван, 1994, с.54*

¹ Վ. Բ. Հարությունյանի նւթ. զիբր, էջ 124-133.

² Ջորի Բալայան, *Դժոխք եւ դրախտ*, էջ 125:

2. ԼՐԱՏՎԱԲԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ

Ներկայումս դժվար է պատկերացնել ժամանակակից որեւէ ռազմական հակամարտություն առանց լրատվաքարոզչական ճակատի: Շուշիի ռազմագործողությունը եւս բացառություն չկազմեց, հետեւաբար՝ նրա նախապատրաստման կարեւոր ասպարեզներից էին լրատվաքարոզչական բուռն աշխատանքները: Այդ ընթացքում հրատարակվող գրեթե բոլոր հայկ. պարբերականները տազնապահարույց հաղորդագրություններ էին տպագրում Շուշիից եւ Ջանհասանից հարձակված ադրբեջանական հրոսակների՝ Ստեփանակերտի արվարձաններում մարտեր մղելու, օրհասական վիճակի, տասնյակ զոհերի մասին¹: Անշուշտ, վիճակն ինքնին ծանր էր, հարձակումների փաստերն առկա էին մինչեւ ապրիլի վերջը, սակայն մայիսի 6-ին կամ 7-ին հարձակման հնարավորություն հակառակորդին չի տրվել: Հանուն պատմական ճշմարտության պետք է արձանագրել այս փաստը, եւ արժանվույնս գնահատել հայկական լրատվամիջոցների արդյունավետ աշխատանքը՝ 1992թ. մայիսի սկզբներին:

Մամուլի միջոցով տարածվել, իսկ հետագայում Շուշիի ազատագրմանն անդրադարձած հեղինակների գրքերում² շրջանառություն է ստացել նաեւ մայիսի 7-ի ուշ երեկոյան ԼՂՀ ԳԽ նախագահության, Պաշտպանության խորհրդի արտահերթ նիստերի մասին հաղորդագրությունը: Ահա այն. «Մայիսի 7-ի ուշ երեկոյան տեղի ունեցավ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության արտահերթ նիստը, որտեղ քննարկվեց հանրապետության ռազմատնտեսական ծանր կացությունը, որը ստեղծվել է Ստեփանակերտի անընդհատ հրետակոծության, ԼՂՀ-ի տնտեսական շրջափակման պատճառով, ինչն առանձնապես բացասաբար է անդրադարձել մայրաքաղաքի վրա: Քաղաքում ստեղծվել են անտանելի կենսապայմաններ, իրական է դարձել զանգվածային համաճարակների վտանգը՝ կապված էլեկտրաէներգիայի, դեղորայքի եւ վառելիքի բացակայության հետ: Փաստորեն սով է սկսվել: Ուստի՝ ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը պահանջեց հրավիրել հանրապետության Պաշտպանության խորհրդի նիստ եւ

¹ «ԵՂԽՐ», ք.թ. 82, 83, 84, 85, 1992թ., «Республика Армения» №№ 59, 61, 65, 71, 83, 86, 88 от 1992 года եւ այլն:

² Տես Ս. Համարյան, նւ. գրք., էջ 9, Բ. Ուլուքբաջան, նւ. գիրք էջ 415, Վ. Բ. Հատրյունյան նւ. գիրք, էջ 136-138:

անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել ադրբեջանական զինյալ կազմավորումների կրակակետերը լռեցնելու, ԼՂՀ բնակչության անվտանգության եւ բնականոն կենսագործունեության ապահովման համար: Նախագահությունը անհամաձայնություն հայտնեց արտաքին ագրեսիային դիմակայելու պաշտպանական մեթոդին, որն ընտրել էր հանրապետության Պաշտպանության խորհուրդը: Կեսգիշերին սկսվեց ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի արտահերթ նիստը, որտեղ ընդունվեց որոշում Ստեփանակերտի շրջակայքում գտնվող այն բոլոր կրակակետերի վնասագերծման մասին, որտեղից ամիսներ շարունակ ծրագրավորված ավերվում էր քաղաքը եւ ոչնչացվում խաղաղ բնակչությունը¹»:

Այս հաղորդման մեջ միայն կասկած է հարուցում ԼՂՀ ԳԽ նախագահության եւ նրա հանձնարարությամբ ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի ընդունած որոշման հանգամանքը[22]: Այն հաստատող որեւէ փաստաթուղթ չհաջողվեց գտնել ոչ ԼՂՀ պետական արխիվում եւ ոչ էլ Գերագույն խորհրդի ընթացիկ արխիվում: Մի խումբ պատգամավորներ պնդում են, որ այն եղել է, իսկ մի շարք ռազմական գործիչներ պնդում են հակառակը: Սակայն, վերոհիշյալ տեքստի քննությունը ցույց է տալիս, որ ռազմական տեսակետից անհնար է մի քանի ժամում որոշում կայացնել հարձակման մասին, տասնյակ կիլոմետրերի ձգվածություն ունեցող ճակատագծում ուժերի վերախմբավորումներ ու համալրումներ կատարել, ռազմագործողություն սկսել ու հասնել հաջողության: Մանավանդ, որ Շուշիի ազատագրման ռազմագործողության պլանավորումը, հակառակորդի ուժերի ու միջոցների դասավորության հետախուզումը սկսվել է 1992թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին²:

3. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՔԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԼՂՀ ռազմաճակատներից նախօրոք ուժեր ձգվեցին դեպի Շուշի: Ապրիլ-մայիս ամիսներին առավել արդյունավետ ու հաճախակի դարձան հետախուզական աշխատանքները: Սղմախ գյուղի մոտակա բարձունքից (Չախմախ յալ) ոչ միայն դիտվում էր Լաչին-Շուշի ճանապարհով կատարվող երթևեկությունը, այլեւ՝ վերահսկվում: 2-րդ վաշտի զրահատեխնիկայի կողմից այդ ճանա-

¹ «ԵՂԽՐ», ք.թ. 87, 1992թ., «Արցախ», քիվ 1, 1992թ.:

² «Հայ զինվոր», ք.թ. 18, 1999թ.: Այդ մասին են վկայում նաեւ ռազմագործողության մասնակիցները:

պարհին խփվել էին տասնյակ փոխադրամիջոցներ: Օդանավակայանի ազատագրումով հնարավոր դարձավ ՅԱԿ-40 ինքնաթիռներով ու ՄԻ-8 ուղղաթիռներով Ստեփանակերտ հասցնել բեռների այն նվազագույն քանակությունը, որն անհրաժեշտ էր Շուշին ազատագրելու համար¹:

Ըստ «Շուշիի ազատագրման մարտական հրաման»-ի, հակառակորդի ուժերը տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. մոտ 1200 զինվոր շրջանաձև պաշտպանություն էր բռնել Շուշի քաղաքի շրջակա բարձունքներում՝ 1006,6-1360-1529-1329-1006,6 (տես՝ ներդիր-քարտեզ №1): Չափստ գյուղում՝ մոտ 100 մարդ, Լիսագորում՝ մոտ 300-350 մարդ, Քյոսալարի ուղղությունում մոտ 300 մարդ [23]: ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումների առաջ խնդիր էր դրվել ջախջախել հակառակորդին Լիսագոր, Չափստ, Չանհասան, Կարազյավ բնակավայրերում և Շուշի քաղաքի մատույցներում, տիրել Շուշի քաղաքին, ազատագրել այն ադրբեջանական սպառազեն կազմավորումներից: Այնուհետև, հարձակման անցնելով Բերդաձորի ուղղությամբ, Բերդաձորի ենթաշրջանը եւս ազատագրել ադրբեջանցի զավթիչներից²: Հակառակորդի հիմնական ուժերը եւ միջոցները կենտրոնացվել էին Քյոսալարում, Լիսագորում, Չափստում, Շուշիի մատույցներում և Շուշի քաղաքի շրջագծով մեկ: Հակառակորդի ջախջախման միջոցներից էին. գրավել 2214,8 բարձունքը (Քիրս լեռան վրա) և ամրանալ այնտեղ: Ուժերի վերախմբավորումից հետո, նախատեսվում էր միաժամանակ հարձակում սկսել Լիսագորի և Չափստի վրա: Ձուգահեռաբար հարձակում էր սկսվելու չորս ուղղություններով. 1. «26»-ի (հյուսիսային) ուղղություն - *հրամանատար Վ. Չիթչյան*, 2. Շուշի (արեւելյան) ուղղություն - *հրամանատար Ա. Կարապետյան*, 3. Լաչինի (հարավային) ուղղություն - *հրամանատար Ս. Բաբայան*, 4. Քյոսալարի (հյուսիս-արեւմտյան) ուղղություն - *հրամանատար Ս. Օհանյան*, խնդիր ունենալով ջախջախել հակառակորդին բարձունքների վրա՝ Ստեփանակերտի կողմից, ամրանալ Շուշի քաղաքի ծայրամասերում (3 կողմից) և հետագայում ոչնչացնել հակառակորդին ու ազատագրել Շուշի քաղաքը³: Պլանավորմանն ակտիվորեն մասնակցել և ռազմագործողությունը ղեկավարում էր *գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանը*:

¹ Չորի Բալայան, նւյ. գիրք, էջ 30:

² ՊԲԿԱ, Շուշիի ազատագրման մարտական հրաման, էջ 1:

³ Նույն տեղում, էջ 2-3

Ըստ հրամանի, մարտական կարգը հետևյալն էր. 1. *Հարավային ուղղությունում* գործելու էին ԼՂՀ ԻՊՈՒ 2-րդ, 3-րդ վաշտերը, Բերդաձորի, Ավետարանցի, Սղնախի, Ակնաղբյուրի, Քարին-տակի ինքնապաշտպանական ջոկատները, ՀՀՂ վաշտի ստորաբաժանումները եւ «Քիրս» խումբը: 2. *Հյուսիսային ուղղությունում* գործելու էին ԼՂՀ ԻՊՈՒ 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ վաշտերը, Հետախուզական վաշտը եւ այլ ստորաբաժանումներ: 3. *Արեւելյան ուղղությունը* բաժին էր ընկել ԼՂՀ ԻՊՈՒ 1-ին վաշտին, Շուշի, Քարաշենի, Քռասնու ինքնապաշտպանական ջոկատներին, Ա. Կարապետյանի, Ռ. Իսրայելյանի, Վ. Ստեփանյանի եւ այլոց մարտական ջոկատներին: 4. *Քյոսալարի ուղղությունում* գործելու էին Բաղարայի, Բալուջայի, Կումայրիի ինքնապաշտպանական ջոկատները, «Հրանտ», «Վաչո» եւ դիվերսիոն-հետախուզական խմբերը: Այնուհետև հրամայվում է. 1. Շուշի ուղղությունում զարգացնել հարձակումը Մխիթարաշենի մոտակա ելման բնագծից, քաղաքի ծայրամասերում ադրբեջանցի զինյալներին ոչնչացնելու եւ բանտի ու հիվանդանոցի գծում ամրանալու նպատակով: 2. «26»-ի ուղղությունում գրավել 1006,6, 1200, 1298,3 բարձունքները եւ ամրանալ ճանապարհների խաչմերուկի բնագծում, հետագայում ռեզերվի ներգրավումով՝ գրավել Շուշի քաղաքի հյուսիսային ծայրամասը: 3. Լաչինի ուղղությունում զարգացնելով հարձակումը Չափստի եւ Լիսագորի ուղղությամբ, միաժամանակ հարվածել «Չաստավ»-ին եւ գրավել Շուշի քաղաքի հարավ-արեւմտյան ծայրամասը: 4. Քյոսալարի ուղղությունում հարձակում կազմակերպել երկու ուղղություններով, հիմնական խնդիր ունենալով շեղել հակառակորդի ուշադրությունը, եւ հարձակման հաջող զարգացման դեպքում, վնասագերծել Կարազյավն ու Չանհասանը¹:

Նախատեսվում էր նաեւ դարաններ պատրաստել Ղայբալի-շեն-Բաշքենդ, Քյոսալար-Չանհասան, Չանհասան-Կարազյավ, Շուշի-Լաչին ճանապարհներին: Այնուհետև, առաջադրվում էին հրետանային ստորաբաժանումների, զրահատեխնիկայի, հակաօդային պաշտպանության միջոցների, ռազմամթերքի սպառման ու պաշարների շարժական կետերի ստեղծման խնդիրները²:

Խնդիրների լուծման պատրաստության ժամը սահմանված էր մայիսի 8-ի ժամը 2.30-ին: Հրամանը ստորագրել էին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատար, գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանը եւ նրա տեղակալ Ֆելիքս Գզոդյանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 4-5:

² Նույն տեղում, էջ 6-8:

4. ՇՈՒՇԻԻ ՈԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀՐԵՏԱՆԱՅԻՆ, ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՈՒ ԿԱՊԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՎ ԱՊԱՀՈՎՈՒՄԸ

Ոազմագործողությանը նախորդած ամիսներին(մարտ, ապրիլ) հրետանի, որպես այդպիսին, դեռ չկար: ԻՊՈՒ տրամադրության տակ կային 2 ՄՄ-21 «Գրադ» կայանք, որոնցից մեկը ստացվել էր ռազմագործողության նախօրեին եւ հենց այդ նպատակով, 3 հաուբից, իսկ վաշտերում՝ 120 մմ-ոց եւ 82 մմ-ոց ականանետներ:

Ըստ Շուշիի ազատագրման մարտական հրամանի, ՄՄ-21-ի ստորաբաժանումը խնդիր ուներ հրետանային նախապատրաստության ընթացքում ծնել հակառակորդի կրակային միջոցները եւ կենդանի ուժը Շուշիի արեւմտյան մասում (նշանակետեր 106, 107, 108, 110, 111), միաժամանակ, պատրաստ լինելով խոցել 109, 204, 205 նշանակետերը:

Դ-30 հաուբիցների ստորաբաժանումը հրետանային նախապատրաստության ընթացքում պետք է ծնէր 201, 202, 203 նշանակետերը:

Ականանետային ստորաբաժանումը հրետանային նախապատրաստության ընթացքում պետք է ծնէր 102 նշանակետը, միաժամանակ պատրաստ լինէր խոցելու 110, 201, 202 նշանակետերը:

Նախատեսվում էր ծախսել ռազմամթերքի հետեւյալ քանակությունը. հրետանային նախապատրաստության համար՝ 60, հրետանային աջակցության համար՝ 25 արկ, պահեստում ունենալով արկերի ընդհանուր քանակի 10 տոկոսը:

ԿՍ-19 հաշվարկին հանձնարարվում էր կրակադիրք զբաղեցնել Շոշի շրջակայքում՝ ուղիղ նշանառությամբ աշխատելու համար, նպատակ ունենալով խփել ամրակետերի վերածված բանտի ու հիվանդանոցի շենքերին¹: 1992 թ. ապրիլի 15-ի թվակիր մի քարտեզի տվյալներով, նախատեսվում էր օգտագործել ձեռքի 2000 նոնակ, 400 125 մմ-ոց, 450 122 մմ-ոց, 200 120 մմ-ոց, 800 82 մմ-ոց, 250 «Գրադ»-ի, 120 ՅՄՄ-1-ի եւ 6000 ՅՄՄ-2-ի արկեր, հրթիռներ ու ականանետներ²: Իհարկե, Շուշիի ազատագրումն իրականացավ ծախսված ռազմամթերքի քանակության աննշան տատանումներով, սակայն, քարտեզի վերոբերյալ տվյալները հուշում են, որ

¹ ՊԲԿԱ, Շուշիի ազատագրման մարտական հրաման, էջ 6-8:

² ՊԲԿԱ, «Հրադրան» ռազմագործողության ղյանը, 1973 թ. հրս. ֆաթեզ, Մ1:100000:

ռազմագործողությունը նախապատրաստվել է հիմնովին, լրջորեն եւ բնավ չի թերագնահատվել հակառակորդը: Մի ուշագրավ փաստ եւս. ձեռքի 2000 նոնակի հատկացումը բնավ պատահական չէր, այլ հաշվի առնելով Շուշիի եւ ծրագրվող ռազմագործողության առանձնահատկությունները, ԻՊՈՒ շտաբը մեծ դեր է վերապահել, այսպես կոչված, «գրպանային հրետանուն», այսինքն՝ ձեռքի նոնակներին, ինչը միանգամայն ճիշտ էր թե հանկարծակիությունն ապահովելու, թե հակառակորդին ավելի դիպուկ խոցելու եւ թե անվտանգության նկատառումներով... Ըստ երեւույթին, դեռեւս նոր-նոր կազմավորվող հրետանին լիակատար վստահություն չէր ներշնչում, հետեւաբար՝ բացը լրացնելուն կոչված էր «գրպանային հրետանին» ...

Նախապես, 20 օր տեւողությամբ տեղազննում էր կատարվել, հետախուզվել ու ճշտվել էին նշանակետերը, հարվածի գլխավոր ուղղությունները: «Հայտնաբերվել» էին 20-ից ավելի նշանակետեր: Ստովի Շուշի քաղաքի տարածքը բաժանվել էր 3 մասի, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա հրետանին աշխատելու էր փուլ առ փուլ (3 փուլով): Հայ հրետանավորները ձգտում էին չվնասել Ղազանչեցոց եկեղեցին, որպես պատմամարտապետական հուշարձան ու բերդաքաղաքի հայկականության խորհրդանիշ, այնինչ այն վաղուց վերածվել էր հակառակորդի զինապահեստի, ուր պահվում էին «Գրադ»-ի հարյուրավոր արկեր:

Հրետանային ապահովման նախապատրաստական աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցել եւ հրետանային պլանավորումը ղեկավարում էր գնդապետ (այժմ՝ գեներալ-մայոր) Լեոնիդ Մարտիրոսյանը:

ՄՄ-21 հրթիռահրետանային մարտկոցի աշխատանքը ղեկավարում էին դասակի հրամանատարներ Սերգեյ Հարությունյանը, Վալերի Կարապետյանը, հետախուզությունում էր եւ կրակն ուղղորդում էր Անուշավան Հարությունյանը: Ռեակտիվ հրետանու ղեկավարումը ստանձնել էր ժորա Գասպարյանը:

Մայիսի 8-ի գիշերվա ժամը 22⁰-ին ՄՄ-21 մարտկոցը կրակ բացելու հրաման ստացավ: Դեպի Շուշի սլացող առաջին երեք հրթիռներն ազդարարեցին գրոհի սկսման մասին: «Գրադ»-ի հաշվարկը հրաշքներ էր գործում. ընդամենը 30 րոպեում 2 ՄՄ-21 կայանքից արձակվեց շուրջ 120 հրթիռ, դա այն դեպքում, երբ մեկ մեքենան միայն լիցքավորելու համար պահանջվում էր 15 րոպե: «Գրադ» կայանքների համար նախատեսված էին 3 կրակադիրքեր: 1012,5 եւ 1011,0 միջերով (Պուլլուր-բլուր) բարձունքների

հետևելից ու խանածախի մոտակայքից խփող ՄՄ-21 կայանքները ռազմագործողության ընթացքում արձակեցին շուրջ 300 հրթիռ: Հարկ է նշել, որ առաջին համազարկը տրվեց հակառակորդից խլված հրկիզող կամ տերմիտային (*բարձր ջերմություն առաջացնող փոշեխառնուրդ*) 40 ռեակտիվ արկերով, որոնք հրդեհի օջախներ առաջացրին Շուշիում, խուճապի մատնելով այնտեղ գտնվողներին: Ժ. Գասպարյանի վկայությամբ՝ 40 հրթիռ արձակվեց Աղդամի վրա, այնտեղ թշնամական ուժերի կուտակումներին խանգարելու, հակառակորդի ուշադրությունը հարձակման գլխավոր ուղղությունից շեղելու նպատակով:

Երբ ՄՄ-21-ի մարտկոցը տեղափոխվել էր 2-րդ կրակադիրք, հակառակորդն ապարդյուն «Գրադ»-ի 20 հրթիռ բաց թողեց արդեն լքված դիրքի ուղղությամբ: Իսկ 2-րդից 3-րդ կրակադիրք տեղափոխվելուց հետո, ընդամենը 1 ժամ անց, լքված դիրքի վրա կախվեցին հակառակորդի ռազմական ուղղաթիռները եւ չկառավարվող հրթիռներ արձակեցին, սակայն, ի հեճուկս թշնամու, դարձյալ անարդյունք:

Դ-30 հաուբիցների ու ականանետների դիվիզիոնի հրամանատարը Ալեքսանդր Դամպերն էր, որը 366-րդ ՄՀ գնդի տեղափոխությունից հետո կամավոր մնացել էր Արցախում եւ ղեկավարման դասակի հրամանատարի ու դիվիզիոնի հետախուզության պետի իր գիտելիքները ծառայեցնում էր ի նպաստ արցախահայության ազատագրական պայքարի:

Շուշիի վրա գործում էր 3 հաուբից: Սովորաբար, հակառակորդն ամեն մի կրակոցի պատասխանում էր համազարկներով, իսկ մայիսի 8-ին գլուխը կորցրել էր... Առիթից օգտվելով, հայ հրետանավորները թնդանոթները դուրս բերեցին կիսաուղիղ նշանառության համար պիտանի դիրքեր, ինչը պայմանավորված էր նշանակետերը դիտարկելու, հետեւաբար՝ դիպուկ կրակելու, ինչպես նաեւ ռազմամթերքը խնայելու անհրաժեշտությամբ: Սերգեյ Ոսկանյանի հաշվարկը 1 հաուբիցով գործում էր Ստեփանակերտ-Շուշի մայրուղու վրա, «26»-ի ուղղությունում, եւ առաջանում ԻՊ ուժերի հետևից՝ հարկ եղած դեպքում կրակային աջակցություն ցույց տալով գրոհող մարտիկներին: Դավիթ Սաֆարյանի հաշվարկը Ֆելիքս Գզդյանի կանչով տեղափոխվեց Սոնախի մերձակայքը, Լաչինի ուղղությամբ գործող հայկական ստորաբաժանումներին կրակային աջակցություն ցույց տալու համար: Հաուբիցները խփեցին շուրջ 150, մեծամասամբ՝ Շ-1 արկ: Համապատասխան աղյուսակների գրքի բացակայությամբ հանդերձ, հայ

հրետանավորները չվնասեցին յուրայիններին, թեեւ գրոհի ելածներն ամենեւին էլ ապահովված չէին այդ վտանգից: Իսկ երբ լույսը բացվեց, հայ հրետանավորները սկսեցին գործել ավելի ինքնավստահ ու դիպուկ: Անշուշտ, կռահել կարելի է, թե ինչ առավելություն ունեին նետածել ասեղներ պարունակող Շ-1 արկերը, որոնց կիրառումը թույլ կտար խուսափել Շուշիի ավելորդ ավերումից...

Մեկ 120 մմ-ոց եւ հինգ 82 մմ-ոց ականանետների ստորաբաժանումը ղեկավարում էր Մամիկոն Միրզաբեկյանը: Ականաձիգները եւս ճնշեցին նախանշված նշանակետերը, նպաստելով հայ ազատամարտիկների առաջխաղացմանը:

Հրետանու ղեկավարումն ու ընդհանուր հրամանատարությունն, ի պաշտոնե, իրականացնում էր Ռազմիկ Մելքումյանը:

Աննշան վերապահումներով հանդերձ, հրետանին, ընդհանուր առմամբ, կատարեց իր առաջ դրված խնդիրը եւ իր նշանակալի ավանդն ունեցավ Շուշիի ազատագրման գործում... Պատահական չէ, որ Շուշիի մարտից հետո, փոխգնդապետ Ժ. Գասպարյանը ստացավ գնդապետի զինվորական կոչում, ինչը, հանձին նրա, հրետանու խաղացած դերի գնահատման արտահայտություններից էր...

Շուշիի ռազմագործողությանը ներգրավված մյուս ստորաբաժանումներից հարկ է նշել նաեւ կապավորներին: Ա. Տեր-Թադեվոսյանի հետ Արցախ ժամանած Արթուր Փափազյանը լավագույնս լուծեց տեղում, ձեռքի տակ եղած սովորական հեռախոսագծերի, տաքսիների ու «Շտապ օգնության» մեքենաների սակավուժ ռադիոկայանքների եւ այլ միջոցներով Ինքնապաշտպանության ուժերի կապի համակարգը կազմակերպելու, ռադիո եւ ռադիոռելեային կայանքների կապավորի մասնագետներ պատրաստելու խնդիրը: Հաջողվեց ստեղծել անխափան գործող կապի լրիվ ձեւավորված համակարգ, ինչը պարզորոշ երեւաց խոշոր մարտական գործողությունների ընթացքում: Իսկ զազաթնակետը Շուշիի ազատագրման գործողությունն էր, երբ կապն ապահովվում էր միաժամանակ տասն ուղղություններով ու զուգահեռաբար, իրականացվում կապի հակազդեցություն՝ ռադիոէլեկտրոնային պայքար: Խլացնելով ու խափանելով հակառակորդի կապը ու կաթվածահար անելով քաղաքը պաշտպանող զորքի ղեկավարման համակարգը, կապավորները Ա. Փափազյանի գլխավորությամբ, մոտեցրին հաղթանակը¹:

¹ Տես «Հայ զինվոր», քիվ 19, 1999 թ., «Մարտիկ», № 24, 1994 թ.:

Շուշիի ազատագրման գործին իրենց ծանրակշիռ ավանդն ունեցան նաեւ բուժաշխատողները։ Միայն մեկ՝ հարավային ուղղությունում նրանց գործունեության եւ դաշտային հոսպիտալի ստեղծման մասին գրել է ամվանի վիրաբույժ Վալերի Մարությանը¹։ Երբ վերջապես մշակվեց քիչ կորուստներով Շուշին ազատագրելու ռազմագործողության պլանը, Ա. Տեր-Թադևոսյանը խնդիր դրեց Վալերի Մարությանի առաջ ստեղծել դաշտային հոսպիտալ։ Նրա իսկ առաջարկությամբ այն պետք է տեղադրվեր Սղնախ գյուղում։ Ընտրվեց Սղնախի եւ Քարին-տակի միջեւ ընկած տարածքի անտառակը, որը առաջին գծից հեռու էր ընդամենը երկու կիլոմետրով։ Սակայն, հոսպիտալն իրենց կողքին տեսնելով, ազատամարտիկները ոգեշնչվեցին ու համոզվեցին, որ առանց բուժօգնության չեն մնա։ 1992 թ. ապրիլի 27-ին 13 բժիշկների խումբը մեկնեց տեղակայման վայր։ Որոշվեց բուժօգնություն հասցնել մարտի դաշտում ու դաշտային հիվանդանոցում։ Երեւանից հրավիրվել եւ բժշկական ծառայության ղեկավարումն իրականացնում էր գինվորական բժիշկ Մարատ Բոյաջյանը։ Երեւանյան բրիգադների վրա էր դրված վերականգնողական միջոցառումների կոմպլեքսով առաջին բուժօգնությունը եւ տեղափոխումը Ստեփանակերտ։ Երբ մայիսի 5-ին տեղացած ծյունից հետո եղանակը կարգավորվեց, արդեն հոսպիտալը պատրաստ էր վիրավորներ ընդունել։ Հարավային ուղղությունից 17 վիրավորների բուժօգնություն ցուցաբերվեց²։

Անգնահատելի ծառայություններ են մատուցել ՅԱԿ-40 ինքնաթիռի եւ ՄԻ-8 ուղղաթիռների հերոս օդաչուները, որոնք բազմիցս իրենց կյանքը վտանգելով շրջափակված Արցախի համար առաջին անհրաժեշտության բեռներ են հասցրել։ Միայն ուղղաթիռներով անհնար էր ապահովել Շուշիի ազատագրման հաջողությունը։ Խոջալուի կրակակետերի ձնշումից հետո բացվեց նաեւ Ստեփանակերտի օդանավակայանը եւ հնարավորություն առաջացավ վերականգնել ՅԱԿ-40 ինքնաթիռների թռիչքները։ Սակայն դրված էր նոր երթուղու բացման խնդիրը։ Այդ եզակի ու նույնիսկ աննախադեպ երթուղին բացեց փորձարկող օդաչու Վալենտին Նազարյանը³, ինչը թույլ տվեց առանց Աղդամի օդային տարածք մտնելու, ուղղաձիգ պտուտակածել վայրէջք կատարել

Ստեփանակերտի օդանավակայանում։ Օդաչուների սխրանքը գնահատվել է ըստ արժանվույն։ ԼԴՀ Նախագահի հրամանագրով «Շուշիի ազատագրման համար» մեդալով պարգևատրվել են «Արարատ Ավիա» ՊՓԲԸ գործադիր տնօրեն Վ. Վանցյանը, ուղղաթիռի հրամանատարներ Ս. Մանվելյանը, Վ. Մնացականյանը, ՄԻ-8 ուղղաթիռի բորտմեխանիկ Ս. Վիրաբյանը, ՅԱԿ-40 օդանավի հրամանատար Ա. Չիլինգարյանը եւ ուրիշներ։

¹ Валерий Марутян, У войны долгий след. Ереван, 1996, стр. 34-42

² Նույն տեղում, նաև՝ 2. Բալայան, Բժիշկ Մարությանը ու նրա... զինքը, էջ 280-285

³ 2. Բալայան, Դժոխք եւ դրախտ, էջ 30:

ՓԱՌԽ ՅՈՐՐՈՐԴ

ՌԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲՆ ՈՒ ԸՆԹԱՅԸ

Տարբեր պատճառներով ռազմագործողությունը մի քանի անգամ հետաձգվել է: Մայիսի 8-ի ժամը 2.30-ին ԼՂՀ ԻՊՈՒ 1200 մարտիկներից [24] կազմված չորս հարձակողական խմբերը ձեռնամուխ եղան ուժերով ու միջոցներով գերազանցող հակառակորդի ջախջախմանը՝ Շուշիի անառիկ ամրոցի եւ շրջակա բնակավայրերի հենակետերում:

Ա. «26»-ի (ՀՅՈՒՄԻՍԱՆԻՏԻՆ) ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ

«26»-ի (հյուսիսային) ճակատը Շուշիի ազատագրման ռազմագործողության հիմնական ուղղություններից էր: 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ, հետախուզական վաշտերը եւ այլ ստորաբաժանումներ, Վալերի Չիթյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, խնդիր ունեին գրավել 1006,6, 1200, 1298,3 միշերով բարձունքները եւ ամրանալ ճանապարհների խաչմերուկի բնագծում, իսկ հետագայում, պահեստազորի ներգրավմամբ, վերահսկողության տակ առնել Շուշի քաղաքի ծայրամասը:

Մարտական գործողությունները սկսվեցին մայիսի 8-ի վաղ առավոտյան: Կենտրոնական ուղղությամբ՝ Ստեփանակերտ-Շուշի մայրուղով, հարձակման անցավ 4-րդ վաշտի շուրջ 85 հետեւակային՝ 1 տանկի ու 2 ՅՄՄ-1-ի աջակցությամբ: Ալիկ Յայրապետյանի ՅՄՄ-2-ը կրակադիրք էր զբաղեցրել Կրկմանի բարձունքում եւ կրակի տակ առել երեք աշտարակների բարձունքը: Չախ թեւում գրոհի ելան Արթուր Պողոսյանի եւ Սամվել Կարապետյանի, իսկ աջում՝ Կարեն Մարտիրոսյանի եւ Վահան Ղարիբյանի դասակները: 4-րդ վաշտի հրամանատարը Գագիկ Սարգսյանն էր: Հրետանային նախապատրաստությունից հետո, երեք աշտարակների սարաբլուրը 20 րոպեում գրավվեց¹: Խփվեցին հակառակորդի մեկական ՁՓ եւ ՅՄՄ-1: Հակառակորդի օգնական ուժերը ճանապարհի վրա դեմ առան սարաբլրում հաստատված հայ մարտիկների տե-

ղատարակ կրակին ու ստիպված հետ դարձան: Այդ բնագծին տիրելը կարելի էր նշանակություն ունեցավ ռազմագործողության հաջող ելքի համար: Այնուհետեւ, միանալով գրոհող մյուս ստորաբաժանումներին, 4-րդ վաշտը շարունակեց առաջխաղացումը, ինչին խոչընդոտում էին հակառակորդի ռազմական ուղղաթիռները եւ մայրուղու ոլորաններում ազատ մանևրող 2 տանկերը: Տանկային մենամարտում թեւ առաջինը կրակեց Գագիկ Ավարյանի, Աշոտ Ավանեսյանի եւ Շահեն Սարգսյանի տանկը, սակայն զրահահար արկի բացակայությունը ճակատագրական եղավ նրանց համար ու տխուր վախճան ունեցավ... Այլեւայլ պատճառներով ԻՊՈՒ մարտական տեխնիկայի շարքից դուրս գալը մի պահ թուլացրեց հարձակման թափը: Սակայն մինչ այդ պահը գրավված ռազմավարական նշանակության բնագծերում ամրանալը, ինչպես նաեւ այլ ուղղություններում գործող հայ մարտիկների շոշափելի հաջողությունները, մանավանդ Շուշի-Լաչին ուղեհատվածի փակման անմիջական սպառնալիքը եւ բաց թողնված «միջանցքով» հակառակորդի ուժերի հապշտապ փախուստը կանխորոշեցին մարտի ելքը. մայիսի 9-ին հայ ազատամարտիկները հաղթականորեն մտան Շուշի...

Հաղթանակի կոման գործում մեծ էր նաեւ 6-րդ ու հետախուզական վաշտերի ավանդը: Հետախուզական վաշտի գրոհային երկու խմբերը՝ Սեմյոն Աբրահամյանի եւ Վալերի Յայրիյանի հրամանատարությամբ, գրավեցին ճանապարհամերձ երկու բարձունք եւ կրակային աջակցություն ցույց տվեցին ձախ թեւով գրոհող 4-րդ վաշտին: Միաժամանակ, հետախուզական վաշտը խնդիր ուներ փակել ճանապարհը: Այնուհետեւ, շարունակելով առաջխաղացումը շրջարդմիավորման պահեստների եւ երաժշտական գործիքների գործարանի ուղղությամբ, հետախույզները դիրքավորվեցին վերջինիս դիմացի բարձունքներում: Մայիսի 9-ին, ճնշելով դիմադրության առանձին կետերը, վաշտի մարտիկները մտան Շուշի...

6-րդ վաշտը եւս, բաժանվելով գրոհային 2 խմբի, խնդիր ուներ հակառակորդից մաքրել շրջարդմիավորման պահեստների տարածքը եւ գրավել երաժշտական գործիքների գործարանի ուղղությամբ ձգվող բարձունքը, որտեղից կրակային ներգործությամբ հնարավոր էր վերահսկել նաեւ բանտի շրջակայքը: Վաշտի գործողությունները ղեկավարում էր Կարեն Ներսիսյանը: Հիշյալ բարձունքի գրավումը կարելի էր նշանակություն ունեցավ Շուշիից

¹ «Մարտիկ», p. 18-19, 1996թ.

օգնության շտապող հակառակորդին հետ շարտելու տեսակետից, ինչը դուրացրեց երեք աշտարակների բարձունքի եւ շրջարդմավորման պահեստների նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելը։ Արիաբար դիմանալով տանկի արկակոծությանն ու հակառակորդի չդադարող գնդակոծությանը, հայ մարտիկները մինչեւ վերջ մնացին գրեթե լերկ բլրագագաթին եւ կատարեցին իրենց առաջ դրված խնդիրը, նպաստելով ընդհանուր հաջողությանը։

6-րդ վաշտի 1-ին գրոհային խումբը, Սերգեյ Թովմասյանի գլխավորությամբ, մարտերով առաջանում էր նախանշված ուղեգծով։ Ս. Թովմասյանն անձամբ նռնականետով շարքից հանեց հակառակորդի 2 ավտոմեքենա եւ 1 զրահամեքենա, իսկ նրա զինակիցները՝ նաեւ տասնյակ զինյալներ։ Վիրավորվելուց հետո, վիրակապով Ս. Թովմասյանը շարք վերադարձավ եւ շարունակեց ղեկավարել մարտը...

Խիզախումի, անձնվիրության, հաղթանակի հասնելու վճռականության եւ կամային այլ որակների մարմնացում էին հայ ազատամարտիկներից շատերը, հատկություններ, որոնք օգնեցին մերօրյա հերոսներին՝ անհնարինը դարձնել հնարավոր եւ հրաշքներ գործել...

Մարտի մասնակիցների վկայությամբ, 5-րդ վաշտը պետք է առաջանար երաժշտական գործիքների գործարանի եւ Շուշի քաղաքի «բանալու» ուղղությամբ, սակայն մարտական առաջադրանքը, ինչ-ինչ պատճառներով, չհաջողվեց կատարել...

7-րդ, 8-րդ եւ 9-րդ վաշտերը «26»-ի ամրակետում խնդիր ունեին փակել Շուշիից Ջանհասան ձգվող ուժերի հետդարձի ճանապարհը, իրարից մեկուսացնել դիմադրության այդ երկու օջախները...

Այսպիսով, ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումների փոխհամագործակցված գործողությունները, գրագետ պլանավորման ու ղեկավարման, ինչպես նաեւ հայ ազատամարտիկների համընդհանուր խիզախության շնորհիվ, պսակվեցին փայլուն հաջողությամբ։

Բ. ՇՈՇԻ (ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ) ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ

Բերդաքաղաքի արեւելյան կողմից հակառակորդի դիմադրությունը հաղթահարելու եւ բնականից անառիկ բնագծերում նրա պաշտպանությունը ճեղքելու խնդիրն առավել դժվար լուծե-

լի էր, ինչն ազատամարտիկներից պահանջում էր ուժերի գերազույն լարում, անձնվիրություն ու հնարամտություն, կամքի ու վճռականության դրսեւորում։ Հարկ է նշել, որ այդ ամենը համընդհանուր խանդավառության, հաղթանակի հանդեպ հավատի, բարոյականային որակների հետ զուգորդած՝ հայ ռազմիկները հասան իրենց նպատակին ու փայլուն կերպով լուծեցին առաջադրված խնդիրները։ Ըստ երեւույթին, հակառակորդը հենց այս ճակատից էլ սպասում էր հարձակման, ահա թե ինչու համառ ու երկարատեւ մարտերը ծավալվեցին հենց այստեղ։ Նախօրոք մեծ քանակությամբ կենդանի ուժ կենտրոնացնելով, թշնամին կատաղի դիմադրություն ցույց տվեց, ջանալով ամեն գնով պաշտպանել զբաղեցրած բնագծերը։

Հարվածային ուժերի առաջխաղացումը սկսվեց մայիսի 8-ի գիշերը երեք հիմնական ենթաուղղություններով։ Ձախ թեւում Շոշ գյուղի ինքնապաշտպանական ջոկատն էր՝ Արգամ Հարությունյանի հրամանատարությամբ։ Նրա ենթակայության տակ էին դրված նաեւ Արկադի Կարապետյանի դասակից 11 զինվոր՝ առաջին գիշերն անպայման Շուշի մտնելու հանձնարարությամբ։ Կենտրոնում՝ տխրահոջակ բանտի ուղղությամբ, Աշոտ Ղուլյանի հրամանատարությամբ 1-ին վաշտն էր, իսկ աջ թեւում Ռուսլան Իսրայելյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործում էին հատուկ հետախուզական խումբը, Քոասնու (հրամանատար՝ Վալերի Բադրյան), Քարաշենի (հրամանատար՝ Վիլեն Սաֆարյան) ինքնապաշտպանական ջոկատներից ընտրված 15-ական մարտիկներ։ ՀՀԴ վաշտի՝ ջուղայեցի Հրանտ Մինասյանի դասակը եւ «Մոստ» խումբը (հրամանատար՝ Վիլեն Ջաքարյան) գտնվում էին պահեստագործում։ ՀՀԴ վաշտի՝ Գրիգոր Գրիգորյանի հրամանատարությամբ գործող դասակը ուղղության հրամանատարի պահեստագործ էր։ Հրամանատարական կետում էին Արկադի Կարապետյանը եւ Վարդան Ստեփանյանը՝ հինգ անփորձ մարտիկներով։

Շոշի կամրջից ոչ շատ հեռու հակառակորդի դիրքերն էին, որտեղից ականանետ էր գործում։ Լեւոն Մնացականյանի ականանետային հաշվարկը պատասխան կրակ բացեց, փախուստի մատնելով հակառակորդի ականաձիգներին։ Նրանց պահակակետերը լավ չէին ամրացված, ըստ երեւույթին, նրանք վստահ էին, որ իրենց վրա հարձակում չի լինելու։ Հակառակորդի անհասցե կրակոցները լուրջ խոչընդոտ լինել չէին կարող։ Ականաղաշտերի բացակայությունը եւ հակառակորդի զինվորների խուճապը դյու-

րացրին առաջին բարձունքների գրավումը: Ձախ թեւում հակառակորդը չէր սպասում, որ այդ դժվարացած ժայռերով մարդ կարող էր բարձրանալ: Սակայն նրանց շփոթմունքը երկար չտևեց: Օգնական ուժեր ստանալով, սկսեցին կատաղի դիմադրություն ցույց տալ: Հայ մարտիկների դիրքը խիստ աննպաստ էր: 12 հայ ազատամարտիկներից 8-ը վիրավորվել էր: Այդուհանդերձ, տղաներն ուժ գտան եւ չհուսահատվեցին ու դաշույններով խրամատանման փոսեր կտրելով, քողարկեցին վիրավորներին: Վիտալի Վերդյանի ու Արմեն Պետրոսյանի կարկտահար թնդանոթի, Վալերի Հարությունյանի գնդացրի, ինչպես նաեւ Շուշի ֆերմայի մոտից ՀՄՄ-ով գործող Գառնիկ Ավանեսյանի կրակային աջակցությամբ հայ մարտիկներին հաջողվեց մարտադաշտից հանել վիրավորներին:

Հակառակորդի դիմադրությունը կատաղի էր հատկապես պարսպապատերի շրջակայքում: Նռնակաձիգ Սերգեյ Դանիելյանը 3 արկ մտցրեց պատի ճեղքով, այնտեղ հրդեհ բռնկվեց, թուրքերը ստիպված թողեցին դիրքը, սակայն մոտիկ մի տեղից շարունակեցին կրակել:

Ղարմետաքսկոմբինատի Շուշիի մասնաճյուղի շենքի ուղղությամբ բավական խորացած հայ մարտիկների խումբը թշնամու խոշոր պահեստային ուժերի հակահարձակմանը երկար դիմագրավելու հնարավորություն չունեցավ՝ թե թվաքանակով քիչ լինելու եւ թե ռազմամթերքը սպառվելու պատճառով: Այդուհանդերձ, հաղթահարելով խուճապային տրամադրությունները, նրանք կազմակերպված նահանջեցին ավելի հարմար բնագծեր, չափունակ լարվածության ու տագնապի մեջ պահելով հակառակորդին:

Շուշ գյուղից մեծ թվով տղամարդիկ առանց զենքի մասնակցում էին գրոհին եւ պատրաստ էին անմիջապես փոխարինել զոհված կամ վիրավորված համագյուղացիներին: Բարեբախտաբար, զոհեր քիչ եղան, բացեւայնպես, այդ անձնվեր մարդիկ պարապ չմնացին: Վիրավորներին էին հանում, փամփուշտներ էին հասցնում կռվողներին, եւ, վերջապես, նրանց կողքին գտնվելով, ոգեշնչում ու նեցուկ էին կանգնում...

Հարձակումը սկսելու պահին բանտի մոտերքից «Գրադ» կայանք էր աշխատում Ստեփանակերտի վրա: Մի տանկ էլ խփում էր Շուշին: 1-ին վաշտը կիսվեց: Հայ մարտիկներն ուզում էին շրջանցել եւ լռեցնել «Գրադ»-ը: Սակայն բանտի պարիսպների տակ կատաղի մարտ ծավալվեց: Աշոտ Ղուլյանի գլխավորու-

թյամբ հայ մարտիկները հասան պարսպապատերին: Նռնակներ նետվեցին: Հակառակորդը պատասխանեց նույն ձեւով: Աշոտ Ղուլյանը վիրավորվեց թեւից: Մի քանի հոգու հաջողվեց բարձրանալ պատը եւ դիմահար կրակով վանել թշնամուն: Թերեւս այս պահին է արձանագրել ժամանակակիցը, գրելով. «Մայիսի 8-ի առավոտյան ժամը 6³⁰ –ին Աշոտը հեռակապով կապվում է Արկադի Տեր-Թադեոսյանի հետ՝ կենտրոնական շտաբ եւ հաղորդում բառացիորեն հետեւյալը... Նստած եմ Շուշիի բերդի [իմա՝ բանտի – Մ.Հ.] պատին եւ սպասում եմ տղաների բարձրանալուն, մինչեւ մի քանի թուպն մտնում եմ քաղաք¹»:

Վաշտի դասակներից մեկը՝ Միշիկ Միրզոյանի հրամանատարությամբ, հասավ Շահ-Ղաջարների գերեզմանոցին: Հակառակորդի ՀՄՄ-1-ի շարժիչ հոնդյունը գրավեց դասակի հրամանատարի, Ռաֆայել Գալստյանի եւ Յաշա Խաչիյանի ուշադրությունը, որոնք կարճատեւ մարտում ոչնչացրին անձնակազմի անդամներին ու առգրավեցին բոլորովին նոր զրահամեքենան:

Աջ թեւի ստորաբաժանումներն առաջադրանք էին ստացել անցնել ձորը, ապա ֆիննական տնակների շարքը, ելնել դեպի երեք աշտարակների բարձունքը եւ այնտեղ միանալ 4-րդ վաշտի զինվորներին, եթե իհարկե, նրանք եւս կարողանային անփորձանք հասնել նշված բնագծին: Այնուհետեւ, փոխհամագործակցելով միմյանց հետ, համատեղ պիտի մտնեին Շուշի: Իսկ եթե 4-րդ վաշտի առաջխաղացումը դժվարանար կամ էլ հակառակորդն օգնական ուժեր ստանար Շուշիից, ապա Ռ. Իսրայելյանի հրամանատարությամբ գործող զորաջոկատները պիտի դուրս գային ավտոբազայի վերելը, փակեին խճուղին եւ ապահովեին 4-րդ վաշտի առաջխաղացումը²:

Մարտական կարգը հետեւյալն էր. կենտրոնում Քռասնու ինքնապաշտպանական ջոկատի 15 մարտիկները եւ ենթաուղղության հրամանատար Ռ. Իսրայելյանն էին: Նրանց ձախ կողմում Քարաշենի ջոկատի 15 ընտրյալներն էին, իսկ աջում՝ Ռ. Իսրայելյանի հետախուզական խումբն էր՝ Գագիկ Օսիպովի հրամանատարությամբ:

Անողորմ մարտեր մղելով, հայ ռազմիկները հաղթահարեցին ձորակի բնական արգելքը եւ ապա ֆիննական տնակների շրջա-

¹ «Ազգային Արցախ», № 120, 1999 թ., Դանիելյան Արմեն, Բեկոր ինչո՞ւսին որ կար (հուշատպան): Ստեփանակերտ, 2000, էջ 34

² «Մարտիկ», թ. 18, 1999թ.:

նում ընկճեցին հակառակորդի դիմադրությունը: Գրոհող ստորաբաժանումների ու պահեստազորի միացյալ ուժերը սկսեցին ելնել ավտոբազայի ուղղությամբ: Երբ հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրությունը, հայ մարտիկները դուրս եկան խճուղի, սպառնալով թշնամու թիկունքին, Բակո Սահակյանը, Օլեգ Փիրումյանը եւ մյուսները քարհանքի մոտակայքից կրակային ներգործությամբ սկսեցին շեղել երեք աշտարակների բարձունքում դիրքավորված թշնամու ուշադրությունը, նպաստելով հակառակ կողմից հայ մարտիկների առաջխաղացմանը: Հակառակորդի զինվորները սկսեցին ծողոպրել 3 աշտարակների բարձունքից, որից հետո փաստորեն բացվեց 4-րդ վաշտի ծանապարհը եւ ԻՊՈՒ գրահատեխնիկան սկսեց ելնել խճուղով: Փախչողների մի մասը մտավ ֆերման եւ շրջապատման մեջ հուսահատ կատաղությամբ դիմադրություն ցույց տվեց: Այդ մարտում սպանվեցին Գ. Օսիպովը, Օ. Փիրումյանը, 2 մարտիկ վիրավորվեց: Քարաշենի ջոկատը, նրա աջ ու ձախ թեւերով առաջացող ստորաբաժանումները մի պահ գամված մնացին տեղում, միակ ելքը, թերեւս, ֆերմաները շրջանցելն էր: Այն դուրացնելու համար գործի դրվեցին 1 ՀՍՍ եւ ԿՊՎԴ գնդացի: Ֆերմաների եւ տնակների արանքով իջնող նեղ ծանապարհի մայթեզորի քարերի հետեւով շրջանցեցին Աշոտ Հովսեփյանը, Վազգեն Վելիցյանը ու Գոռ Բաղդասարյանը եւ նռնակներ նետեցին ֆերմայի վրա: Այնինչ, բետոնե առաստաղը հուսալիորեն պաշտպանում էր հակառակորդին: Շրջանցողներին օգնեց նաեւ նռնակածիգ Մխիթար Տոնյանը, որը մի քանի արկ անցկացրեց ֆերմայի պատուհանի շրջանակից ներս: Գնդացորդ Լեւոն Ֆարաջանյանը ԿՊՎԴ-ով անընդհատ խփում էր, նեղելով թշնամուն: Սակայն, քանի որ երկարում էր ֆերմայի դիմադրությունը եւ խճուղով առաջացող 4-րդ վաշտի մարտիկներին հասնել էր պետք, տղաները ֆերմայից թեքվեցին ձախ եւ շարժվեցին ավտոբազայի վրա: Այդ պահին Քարաշենի ջոկատի 4 մարտիկներ եւս հայտնվեցին կրակի տակ: Կարճատեւ մարտում զոհվեց Հովիկ Հովսեփյանը, առեղծվածային պայմաններում անհայտ կորավ Ռազմիկ Թավրիզյանը, վիրավորվեցին Աշոտ Թեւանյանը եւ հայաստանցի կամավորական Արմեն Կարապետյանը: Հայ մարտիկները դիրքավորվեցին ավտոբազայից մի քիչ ներքե: Դիմադրություն այլեւս չկար, կրակոցներն անկանոն էին, սակայն առաջխաղացումն էլ էր դադարեցվել, թերեւս թշնամուն ծողոպրելու հնարավորություն ընձեռելու համար: Ավտոբազայի ուղղությամբ ելնելու պահին սպան-

վեց Քռասնու ջոկատից Կիմ Մարտիրոսյանը: Մագլցելով ավտոբազայի ցանկապատը, հայ մարտիկներն առաջացան խանութների շարքի ուղղությամբ: Այդ պահին էլ ԻՊՈՒ 1 տանկ եւ 3 ՀՍՍ հասան այդտեղ: Հակառակորդի տանկը կեռմանի հետեւից անակնկալ դուրս եկավ կրակադիրք եւ հաղթեց տանկային մեծամարտում: Անհաջողության պատճառը զրահահար(կումուլյատիվ) արկերի բացակայությունն էր, իսկ բեկորային արկերով անհնար է զրահը ձեղքել: Ուստի, Գ. Ավշարյանի, Շ. Սարգսյանի եւ Ա. Ավանեսյանի անձնակազմը, վճռականություն ու կամք դրսևորելով հանդերձ, չկարողացավ իր տանկին ամրացված եռագույն դրոշը հաղթականորեն հասցնել Շուշի: Անձնակազմից երջանիկ պատահականությամբ փրկվեց միայն Գագիկ Ավշարյանը, իսկ Շահեն Սարգսյանն ու Աշոտ Ավանեսյանն իրենց արյան գնով մոտեցրին հաղթանակը¹: Սակայն ԻՊՈՒ գրահատեխնիկայի շարքից դուրս գալը սառը ցնցուղի ազդեցություն գործեց գրոհող մարտիկների վրա: Հոգնած ազատամարտիկները գրավված բնագծերում հանգստանում էին, երբ Կարմիր գյուղի (Տրնավազի) կողմերից ռազմական 3 ուղղաթիռներ հայտնվեցին եւ չկառավարվող հրթիռներ արձակեցին նոր դիրքերի ու մարտիկների կուտակման վայրերի վրա: Չոհեր ու վիրավորներ եղան: Ռազմական ուղղաթիռների օդային հարձակմանը հետեւեց հարաբերական անդորրը: Արդեն պարզ էր, որ դադար է տրվել ու Շուշիի գրոհը հետաձգվել է վաղվան:

Վերախմբավորելով ուժերը եւ ներգրավելով պահեստազոր, ԻՊՈՒ հրամանատարությունը ձեռնարկեց Շուշի բերդաքաղաքի երկրորդ գրոհը, որը պսակվեց փայլուն հաջողությամբ: Հրետանային նախապատրաստությունից հետո, ձախից՝ բանտի կողմով, մտավ 1-ին վաշտը՝ Աշոտ Ղուլյանի գլխավորությամբ, բանտի դիմացի բլրալանջով՝ ԼՂՀ ԳԽ-ին կից հատուկ վաշտը՝ Վալերի Դանիելյանի գլխավորությամբ, իսկ աջով՝ հատուկ նշանակության ստորաբաժանումը: Բանտը գրավելուց հետո, հայ մարտիկները բարձրացան Շուշի եւ «սանրելով» տները, հասան Ղազանչեցոց եկեղեցուն...

Գ. ԼԱՉԻՆԻ (ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ) ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՊՈՒ հարվածային խմբերը հարձակման անցան Փոքր Քիրս լեռան, Նաբիլար-Չառխստ եւ Լիսագոր ենթաուղղություններով:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս «Շուշի». քիվ 1, 1994 թ.:

Առաջին ենթաուղղությունում գործում էին 2-րդ վաշտից 40 մարտիկ՝ Յրանտ Ծատրյանի, 3-րդ վաշտից 45 հոգի՝ Աշոտ Խաչատրյանի, Ավետարանոց գյուղի ինքնապաշտպանական ջոկատից 38 հոգի՝ Յամլետ Ստեփանյանի, ՀՀԴ Էջմիածնի դասակը՝ 30 հոգի՝ Հայկ Կարապետյանի հրամանատարությամբ: Շուրջ 110 մարտիկներից կազմված խմբավորման երթուղին Ավետարանոցից ձգվում էր Սղնախի մարտական դիրքերով (ուր երկու պահակակետ կար), իսկ այնտեղից էլ դեպի Քիրսի լեռը: Խնդիր էր դրված վնասագերծել Քիրսի ստորոտի աղբբեջանական ռազմական հենակետը, որտեղից «Գրադ» հրթիռահրետանային կայանք էր աշխատում Ստեփանակերտի ու շրջակա հայկական բնակավայրերի վրա: Մյուս կողմից, քանի որ Քիրսից Շուշին լրիվությամբ տեսանելի էր, անհրաժեշտ էր հակառակորդին զրկել այնտեղից կրակի ուղղորդում տալու, հայկական ստորաբաժանումների տեղաշարժերին հետևելու, ուստի եւ՝ ռազմագործողությանը խանգարելու հնարավորությունից: Ահա թե ինչու Քիրսի գրավումից հետո միայն պետք է սկսվեր Շուշիի գրոհը:

Աջ թեւով Քիրսը շրջանցեցին 2-րդ, իսկ ձախ թեւով՝ 3-րդ վաշտերի մարտիկները: Երկարատեւ ու դժվարանցանելի ճանապարհը հաղթահարելուց հետո, հայ մարտիկները հասան հակառակորդի ռազմական բազայի դիմացի պահակակետին: Դեռեւս ճանապարհին մի քանի աղբբեջանցի զինվոր էին պատահել, նշանաբառ հարցրել: Ծայր առած փոխհրաձգության ժամանակ հակառակորդի զննարարողը թավալվոր էր եղել ձյունների մեջ:

Տեղանքի վրա իշխող բլրին հաստատված հակառակորդի դիրքերը նպաստավոր էին: Սակայն, թիկունքից հասցված հանկարծակի հարվածից, զննարարային ու նռնականետային հոծ կրակից թշնամին խուճապի մատնվեց եւ դիմեց փախուստի: Լուսաբացին (մոտավորապես ժամը 5-ին) սկսված գրոհը 1,5 ժամ անց պսակվեց հաջողությամբ: 2-րդ վաշտի մարտիկները կատարեցին առաջադրված խնդիրը, գրավելով նախանշված բարձունքը:

3-րդ վաշտի մարտիկները, որոնք զինված էին խոշոր տրամաչափի 2 գնդացրով, 3 նռնականետով եւ ինքնաշեն 1 ՀԱՆ-ով, խնդիր ունեին հարվածել Փոքր Քիրսի ստորոտում տեղակայված թշնամու ռազմական բազային, իսկ այնուհետեւ դուրս գալ Լիսագորի վրա, գրավելով 2214 միշով բարձունքը: 2-րդ վաշտը 2142 միշով բարձունքը գրավելով, նպաստեց 3-րդ վաշտի առաջադրանքի կատարմանը, իսկ այնուհետեւ պետք է գործեր Լիսագորի ուղղությամբ՝ 2214 միշով բարձունքից հարավ:

3-րդ վաշտի, Ավետարանոցի ջոկատի մարտիկները ճանապարհին՝ Մեծ Քիրսում թողնելով ՀՀԴ Էջմիածնի դասակը (քանի որ նրա զինվորները բավականին հոգնել էին, բայցեւայնպես ստանձնեցին 3-րդ վաշտի թիկունքը պաշտպանելու գործը), մոտեցան թշնամու ռազմական հենակետին:

Գրոհող հիմնական ուժերի թեւը՝ Փ. Քիրսից դեպի հարավ-արեւմուտք պաշտպանում էր Ավետարանոցի ջոկատը: Հարձակումը սկսեցին նախ 15 հոգի՝ Աշոտ Խաչատրյանի գլխավորությամբ, որոնց, կրակային աջակցությունից հետո, միացան նաեւ հիմնական ուժերը: 2-րդ վաշտը, օգնության հասնելով նրանց, դուրս եկավ հակառակորդի թիկունքը, բազմապատկելով նրա խուճապը: Թշնամին շրջանցող մասնւորվ փորձեց դուրս գալ 3-րդ վաշտի մարտիկների թիկունքը, բայց Ավետարանոցի ջոկատի զինվորները հետ շարտեցին նրան: Մինչեւ մութն ընկնելը տեւած մարտերի արդյունքում ջախջախված հակառակորդի ուժերը մագապուրծ նահանջեցին դեպի Լիսագոր, իսկ այնտեղից՝ դեպի Լաչին: 3-րդ վաշտից զոհվեց 3, վիրավորվեց 6 մարտիկ: Մեկ զոհ ունեցավ Ավետարանոցի ջոկատը: Հակառակորդի կորուստներն անհամեմատ շատ էին. ավելի քան 3 տասնյակ սպանված (այդ թվում՝ 9 սպա): Թշնամուց առգրավվեցին 1 «Գրադ» կայանք*, 1 տանկ, 4 ՀՄՄ-1, 1 քարշակ¹, մեծ քանակությամբ ՄՄ-21-ի հրթիռներ, 3 «Իզլա» տիպի հրթիռ, մեծ քանակությամբ նռնականետային արկեր, ձեռքի նռնակներ, ավտոմատի ու գնդացրի փամփուշտներ, 9 ատրճանակ, զգալի քանակությամբ պարենամթերք, ծխախոտ եւ այլն:

Թշնամու մի խումբ փորձեց հետ գրավել Մեծ Քիրսը, բայց այնտեղ թողնված դասակը հետ մղեց հարձակումը:

Մայիսի 8-ի լույս 9-ի գիշերը 2-րդ, 3-րդ վաշտերի ու Ավետարանոցի ջոկատի մարտիկները դիրքեր զբաղեցրին Փ. Քիրսի շրջակայքում: Նոր առաջադրանք ստանալով, 3-րդ վաշտը վերադարձավ Ստեփանակերտ եւ մեկնեց Մյուրիշեն՝ մասնակցելու Ավդալ-Գյուլափուլ գյուղախմբի ուղղությամբ ձեռնարկվելիք ռազմագործողությանը, որ նպատակ ուներ Ասկերանի ռազմավարական ուղղությունից շեղել հակառակորդի ուշադրությունը:

* Համազարկ Տալով, հակառակորդն այն գյուղ էր ձուլ, որից, սակայն, մասնական մեքենան չէր վնասվել:

¹ Կիմ Գարիբեյան, «Ստեփանյան, Անտիստր կենսագրություն: Ստեփանյան, 1996, էջ 7-8: (Այստեղ նշված է, որ նրանք 1 գրահամեմատ, իսկ Առոս Խաչատրյանի վկայությամբ՝ 4):

Տունի գյուղի ինքնապաշտպանական ջոկատը եւ «Քիրս» խումբը՝ հարձակման ու կրակային ներգործության ենթարկեցին Մուսուլմանլար գյուղը, կանխելով Քիրսի ճակատում օգնություն հասցնելու հակառակորդի փորձերը:

Քիրսի ենթաուղղությունում առաջադրված խնդիրների լուծումը նշանակալի ավանդ էր Շուշիի ռազմագործողության հաջողության գործում եւ հարստացրեց ԻՊՈՒ մարտավարական փորձը՝ հատկապես բարձր լեռնային շրջաններում:

Քարին-տակը հարավային ուղղության կարելու ճակատներից մեկն էր: Այստեղ կենտրոնացված ստորաբաժանումները խնդիր ունեին դուրս գալ Շուշի-Լաչին մայրուղին ոչ միայն աղբեջանական կայազորի թիկունքին անմիջական սպառնալիք ստեղծելու, այլ նաեւ Լիսազորից (կամ Լաչինից) օգնություն հասցնելը բացառելու նպատակով:

Քարին-տակից հարձակման հիմնական ուղղությունը Կարմիր-քար կոչվող սարաբլուրն էր: Այն գրավելու համար հայ մարտիկները հարձակման անցան անմիջապես բաղնիքի* ավերակների ուղղությամբ, իսկ մի այլ խումբ, շրջանցելով այն, հարվածեց թիկունքից: Թշնամու դիրքերն այս բարձունքում բավական նպաստավոր էին, ինչը հնարավորություն էր ընձեռում նրան՝ խոչընդոտել հայ ազատամարտիկների առաջխաղացմանը: Քարին-տակի ջոկատի մի այլ խումբ շարժվեց Տիգկանց-քերձ բլրի ուղղությամբ: Ալեքսանա-դուզ կոչվող բարձունքում տեղադրված ինքնաշեն թնդանոթով Ա. Աբրահամյանը ծնշում էր հակառակորդի գնդացրային կրակակետերը, որոնք գտնվում էին Շուշիի սարահարթից գյուղ տանող արահետի վրա:

Կարմիր-քարի ենթաուղղությունում մարտը սկսվեց հակառակորդի վրանի ոչնչացմամբ: Սակայն, այն դատարկ էր, քանի որ այնտեղ գտնվողները վաղօրոք հեռացել էին ու դիրքավորվել իրենց պահակակետերում: Փոխիրաձգության ժամանակ հայ մարտիկները կարողացան արագ կողմնորոշվել եւ վերջնական արդյունքում հաղթահարել թշնամու կատաղի դիմադրությունը: 2-րդ վաշտի զրահաջոկատի կրակային աջակցությամբ գրոհող երկու խմբերը միացան Կարմիր-քարի վրա եւ համատեղ ելան Շուշի-Լաչին ճանապարհի՝ Նաբիլարից վերեւ ընկած հատվածը, փակելով այն: Մայիսի 9-ի առավոտյան Տիգկանց-քերձը ազատագրված էր, որտեղից եւս հայ մարտիկները դուրս եկան մայրուղի:

* Ցարական բանակի Շուշիի կայազորի նախկին բաղնիք:

ճանապարհը փակ գտնելով, Շուշիից ճողոպրող աղբեջանցիները շրջանցեցին այն ու շարունակեցին հեռանալ պահեստային ճանապարհով՝ Սահակի-աղբյուր կոչվող տեղամասով, որը կառուցվել էր այն բանից հետո, երբ մի քանի անգամ խճուղու վրա զենք փոխադրող մեքենաներ էին ոչնչացվել:

Քարին-տակից ուղեցույց առնելով, Սգնեքի ջոկատը (15 մարտիկ)՝ Սամվել Ավանեսյանի առաջնորդությամբ, շրջանցումով դուրս եկավ Կարմիր-քարի հետեւը, իսկ այնտեղից իջավ Նաբիլար, ուր եւ միացավ ներքեւի մասով հարձակված Վաչագան Իշխանյանի խմբի հետ: Գիշերելով այստեղ, հայ մարտիկները մայիսի 9-ի առավոտյան շարունակեցին առաջխաղացումը դեպի Շուշի: Ուղեկալին չհասած, էլեկտրահաղորդիչ ենթակայանի վերեւի բլրի վրա հակառակորդի զինվորներ հանդիպեցին, որոնք փորձում էին դիմադրել, սակայն նռնականետից արձակված մի քանի արկն էլ բավական էր նրանց փախուստի մատնելու համար: Նաբիլարում եւ նրա մոտակայքում հակառակորդը 10-15 դիակ էր թողել, գյուղում խփվել էր նաեւ հետեւակ տեղափոխող «ԳԱՉ-66» մակնիշի 1 բեռնատար:

Նշանակալի դեր խաղաց 2-րդ վաշտի զրահատեխնիկան: Դեռեւս ապրիլին հիմնավորվելով Սղմախում, նրա մոտակա բարձունքից վերահսկողության տակ էին պահում Շուշի-Լաչին մայրուղին: Խփում էին հատկապես ռազմական տեխնիկայի կամ ռազմական նշանակության բեռներ փոխադրող բեռնատարների վրա: Մայիսի 8-ի առավոտյան 7 միավոր տեխնիկա (2-րդ վաշտի 6 ՅՄՄ-2 եւ Ավետարանոցի 1 ՅՄՄ-1)՝ շարասյուն կազմած՝ իջան Քարին-տակ: Ջրահամեքենաների կրակի աջակցությամբ հաջողվեց ազատագրել Կարմիր-քարը: Այնուհետեւ զրահամեքենաները դուրս եկան Շուշի-Լաչին ճանապարհը: Սակայն, հրաման ստանալով բացել ճանապարհը, զրահամեքենաները հետ քաշվեցին, վերստին ճանապարհ ելնելով մի քանի ժամ անց:

Ձառիստ բնակավայրի ուղղությամբ գործող Ակնաղբյուրի վաշտը՝ Արշավիր Ղարամյանի հրամանատարությամբ, առաջադրանք էր ստացել հարվածել Շուշիի թիկունքին, Ձառիստ գյուղի կողմից: 69 զինվոր ունեցող վաշտը բաղկացած էր երեք՝ Սարուշենի (հրամանատար՝ Կարմեն Ավետիսյան), Ակնաղբյուրի 1-ին (հրամանատար՝ Մխիթար Բաղդասարյան) եւ 2-րդ (հրամանատար՝ Վլադիմիր Մկրտչյան) դասակներից: Այդ ենթաուղղությունում հարձակմանը ներգրավված էին «աֆղանցիների» դասակը (60

հոգի)՝ Գեւորգ Զարուքյունյանի, Մերգեյան գիտահետազոտական ինստիտուտի դասակը (32 հոգի)՝ Արմեն Զարուքյունյանի, «Բյուրեղավանի» դասակը (38 հոգի)՝ Վրեժ Ղարսոյանի հրամանատարությամբ: 130 մարտիկներից բաղկացած այդ խմբավորումը գլխավորում էր կապիտան Նվեր Չախոյանը: Զարկ է նշել, որ դա պատկառելի ուժ էր, մանավանդ՝ սպառազինության առումով: Նրանք զինված էին ավտոմատներով, գնդացիրներով, այդ թվում՝ 2 խոշոր տրամաչափի, 4 նռնակաձեռնով եւ դրանց համար նախատեսված բավարար զինամթերքով:

Մայիսի 6-ին Սղնախ գյուղում հրավիրված վերջին խորհրդակցությունում գնդապետ Ա. Տեր-Թադևոսյանից ու Ֆ. Գոդյանից ստանալով բանավոր հրաման Ջառիստ գյուղն ազատագրելու մասին, վերոհիշյալ զորախումբը Սղնախ - Փ. Քիրս - Ջառիստ երթուղով ճանապարհվեց դեպի նախանշված շրջանը: Դժվարանցանելի անտառները, սարերից սկիզբ առնող ձնախառն ու հորդառատ գետակները, թափանցող սառը քամին, զենքով ու զինամթերքով ծանրաբեռնվածությունը խոչընդոտում էին առաջխաղացմանը: Այդուհանդերձ, հայ մարտիկները առավոտյան ժամը 4-ի կողմերը հասան նշանակված վայր եւ դիրքավորվեցին Ջառիստից 400-500 մ հեռավորության վրա գտնվող ամենահարմար բլրի վրա: Շուշիի անկասելի գոտի, հայ ազատամարտիկների ու հրետանավորների արդյունավետ «աշխատանքը» խուճապ էին մատնել հակառակորդին: Շողոպրողները, ժամը 4⁵⁰-ի սահմաններում լքելով քաղաքը, շարժվում էին Ջառիստի ուղղությամբ: Ա. Տեր-Թադևոսյանի հրամանով, գյուղի մերձակայքում դիրքավորված ազատամարտիկները սկսեցին գնդակոծել ռազմական տեխնիկայի եւ զինյալներ տեղափոխող ավտոմեքենաների շարասյունը, քանի որ Ջառիստում ուժերի նոր կուտակումները բնավ ձեռնադրելու չէին: Նահանջող թշնամու շարասյունը գնդակոծվում էր նաեւ ԶՅԴ դասակների կողմից: Կրակի տակ առնվեցին նաեւ Ջառիստ գյուղի պահակակետերը, ինչպես նաեւ կենդանի ուժի եւ տեխնիկայի կուտակման վայրերը: Հակառակորդը տանկերից, զրահամեքենաներից ու «Գրադ» կայանքից պատասխան կրակ բացեց ճանապարհի երկայնքով ձգվող բլուրներին հաստատված հայ մարտիկների ուղղությամբ, ջանալով Շուշիի կայագրի մնացորդները փրկել վերջնական ջախջախումից: Մի քանի անգամ գերակշռող հակառակորդի զորաջոկատները փորձեցին շրջանցել բլուրներից մեկը եւ անտառի ծածկի տակ մոտենալով, շրջապա-

տել հայ մարտիկներին: Մարտը գնալով բորբոքվում էր: Կրիտիկական պահին ԻՊՈՒ հրամանատարից ստացվեց հետ քաշվելու հրաման: Ընդհուպ մոտենալով Ջառիստ գյուղին, հայկական ջոկատները խաբուսիկ մանևրներով դուրս գալով շրջապատումից, վերադարձան ելման դիրքեր: Ճանապարհին, երկնքում հայտնված հակառակորդի ռազմական ինքնաթիռը ռումբ նետեց Քարինտակի ուղղությամբ, իսկ այնուհետեւ գնդացրային կրակ բացեց հայ մարտիկների զորասյան վրա: Օդից գնդակոծվեցին նաեւ Սղնախի պաշտպանական դիրքերը 1553 միշով բարձունքի վրա, ուր «Շիլկա» հակաօդային կայանքն էր տեղադրված:

Երբ 2-րդ վաշտի զրահաջոկատը դուրս եկավ Շուշի-Լաչին մայրուղին, Ա. Ղարամյանին հրամայվեց լրիվ բացել Ջառիստի ուղեհատվածը: Այն վերահսկողության տակ պահելն այլեւս իմաստ չուներ, քանի որ հակառակորդը արդեն տեղի էր տվել եւ նրա շարասյունները հապշտապ լքում էին քաղաքը: Նրանց առաջ խոչընդոտ ստեղծելը կարող էր հակառակ ազդեցությունն ունենալ եւ փչացնել զործը:

ԶՅԴ 3 դասակներ (յուրաքանչյուրում շուրջ 30-ական մարտիկ)՝ Ժիրայր Սեֆիլյանի հրամանատարությամբ, Վալերի Բալայանի խումբը եւ Բերդաձորի ջոկատը առաջադրանք էին ստացել շրջանցել Ջառիստը, զրավել Լիսագորի ռազմավարական բարձունքը, փակելով Լաչին-Շուշի ճանապարհը: Մարտերն արդեն ընթանում էին բերդաքաղաքի մատույցներում, սակայն շրջանցող խմբերը հասել էին ընդամենը Ջառիստի բարձունքներին: Թեեւ առաջադրված խնդիրն իրականացնել չհաջողվեց, սակայն հայկական սպառազեն ջոկատների երեւալը կատարյալ դարձրեց հակառակորդի խուճապը¹:

Այսպիսով, հարավային (Լաչինի) ուղղությունում ծավալված մարտերի արդյունքում հաջողվեց շեղել հակառակորդի ուշադրությունը գլխավոր՝ Շուշիի ճակատից, հակառակորդի նահանջի ճանապարհը փակելու սպառնալիքով բազմապատկել նրա խուճապը, զրկել ադրբեջանական հրամանատարությանը Ջառիստում ուժերի վերախմբավորում կատարելու եւ հակահարձակման անցնելու հնարավորությունից:

¹ «Ազգային», Բ. 53, 1999 թ., «Արմուր. արմվի բոնիֆ էր նա», կազմեց Գ. Ղարիբյան: Երևան, 1999, էջ 130:

Դ. ՋԱՆՀԱՍԱՆ-ՔՅՈՍԱԼԱՐԻ (ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ) ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆ

Շուշիի ազատագրման ռազմագործողության ուշագրավ մտահղացումներից մեկը Ջանհասան-Քյոսալար (պայմանականորեն՝ հյուսիս-արեւմտյան) ուղղությունում հակառակորդին մոլորեցնելն էր։ Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերը հարկադրված էին վճռական հակահարձակման անցնել այդ ուղղությամբ ինչպես Շուշիի ազատագրմանը նպաստելու, ինչու չէ՝ նաեւ այն հնարավոր դարձնելու, այնպես էլ ռազմական հեռակետերի վերածված ու մայրաքաղաքը մշտապես հրետակոծությունների եւ հարձակումների ենթարկող գյուղերը վնասագերծելու առումով։

Յարկ է նշել, որ հեշտ չէր լուծել նման մի խնդիր. բնական բարդ պայմանները, մեծաքանակ սպառազինության ու մեծաթիվ կենդանի ուժի առկայությունը հակառակորդին դիրքային ու ռազմական առավելություն էր տալիս։ Նկատի առնելով այս ամենը, ԻՊՈՒ շտաբը հյուսիս-արեւմտյան ուղղությունում կենտրոնացրեց մարտունակ, ինչպես նաեւ շարժունակ ստորաբաժանումներ, քանի որ սրընթաց գրոհից, հակառակորդի ուժերն այստեղ գամելուց հետո, հարկ էր լինելու արագ հետ քաշվել, մանավանդ, եթե մարտական գործողությունների հիմնական՝ հյուսիսային («26»-ի) եւ արեւելյան (Շոշի) ուղղություններում թշնամուց կխլվի ռազմական նախաձեռնությունը։ Շուշիին տիրելուց հետո, բնականաբար, հյուսիս-արեւմտյան ուղղությունում արյուն հեղելու անհրաժեշտություն այլեւս չէր զգացվի...

Ըստ Շուշիի ազատագրման մարտական հրամանի, հյուսիս-արեւմտյան հատվածում հարձակումը պետք է կազմակերպվեր երկու ենթաուղղություններով՝ խնդիր ունենալով շեղել հակառակորդի ուշադրությունը, իսկ հարձակման հաջող զարգացման դեպքում ճնշել նաեւ Կարագյավ ու Ջանհասան գյուղերի կրակակետերը։

Այդ խնդրի լուծումը հանձնարարվում էր Բադարա, Այգեստան (Բալուջա) գյուղերի ինքնապաշտպանական ստորաբաժանումներին, «Կումայրի», «Յրանտ», «Վաչո» եւ դիվերսիոն հետախուզական խմբերին՝ Սեյրան Օհանյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ։

Կումայրիի ջոկատը (Միքայել Վարդանյանի հրամանատարությամբ) դարանամուտ եղավ Ջանհասանից-Քյոսալար տանող

ճանապարհին։ Այնտեղ էին նաեւ «Արամո» ջոկատի 10 մարտիկները եւ 2 սակրավոր, ընդհանուր առմամբ 47 հոգի։ Այգեստանի վաշտը՝ հետեւյալ կազմով. 1-ին դասակը Արթուր Գաբրիելյանի, 2-րդ դասակը՝ Էդիկ Խաչատրյանի եւ 3-րդ (Խանածախի) դասակը՝ Մանվել Յովակիմյանի հրամանատարությամբ, Լուսաձորի (Մեհտիշենի) ջոկը՝ Գուրգեն Յարությունյանի, Ստեփանակերտի գինեգործարանում տեղակայված Վլադիմիր Աֆյանի դասակի ջոկերից մեկը՝ Վազգեն Իսախանյանի հրամանատարությամբ, ԻՊՈՒ շտաբի ԴՅԽ-ից 8 հոգի մայիսի 7-ի լույս 8-ի գիշերն անցան Ջանհասանի թիկունքը, խնդիր ունենալով Ջանհասան-Քյոսալար հատվածից դուրս մղել հակառակորդի ուժերը, ինչն առանձնապես անհնարին չէր թվում, մանավանդ Շուշիի նախանշվող ազատագրման համայնապատկերի վրա։ Ենթաուղղության հրամանատարն էր Սամվել Յակոբյանը, իսկ նրա տեղակալը Կամո Բարսեղյանն էր։

Մարտական գործողությունների ընթացքը կարելի է բաժանել երկու փուլի.

ա) հայ մարտիկների սրընթաց ու հանկարծահաս գրոհը, ինչին հետեւեց հակառակորդի խուճապահար նահանջը, եւ նպաստավոր բնագծերում հաստատվելը։

բ) հակառակորդի հակահարձակման կասեցումը եւ կազմակերպված նահանջը։

Մարտական գործողությունները սկսվեցին նախատեսվածից 1,5 ժամ ավելի վաղ։ Առավոտյան, մոտավորապես ժամը 5³⁰-ին Բալուջայի վաշտի 2-րդ դասակի եւ 1-ին դասակի մեկ ջոկի զինվորները պատահաբար հանդիպեցին հակառակորդին եւ դիմահար կրակով շարքից հանեցին հակառակորդի 5 զինվորի, այդ թվում եւ հրամանատարին։ Անվրեպ կրակեցին Վ.Սարգսյանն ու Վ.Խաչատրյանը։ Դիպվածի մասին անմիջապես ծանուցվեց Ս. Օհանյանին, որը չառարկեց վաղաժամ հարձակման անցնելու տղաների մտադրությանը։ Նախանշված կողմնորոշիչների ուղղությամբ գրոհի ելած հայ մարտիկների հայտնվելն այնքան հանկարծակի էր, որ հակառակորդը խուճապի մատնվեց... Ժամը 10-ի կողմերը գրավված էին թշնամական բոլոր կրակակետերը (առգրավվել էր նաեւ 3 թնդանոթ)։ Կատաղի մարտեր բորբոքվեցին ականանետային կրակադիրքի եւ «Գրադ»-ի հրթիռ արձակող մեկփողանի կայանքի մոտակայքում։

Երբ վերահսկողություն հաստատվեց Ջանհասանի մարտական դիրքերի վրա, գյուղում դեռ բնակիչներ ու գինվորներ կային: Բալուջայի վաշտի 2-րդ դասակը, 1-ին դասակի մի մասը, Լուսաձորի ջոկը եւ ԴՅԽ-ի մարտիկները մտան Ջանհասան ու «սանրելով» ելան Կումայրիի ջոկատի պաշտպանության գոտին՝ օգնության հասնելով անհավասար մարտն ընդունած հայ կամավորականներին... Այս հատվածում, հիրավի, իրադարձություններն այլ ընթացք ստացան, հնարավոր չեղավ կանխել աղետը: Ճանապարհին դարանակալած մարտիկները, ըստ երեւոյթին սեփական նախաձեռնությամբ, գրավեցին 2 թնդանոթի կրակադիրքեր եւ մի պահ առանց վերահսկողության մնացած ճանապարհով Ջանհասանից փախչողներն անցան Քյոսալար: Մարտի մասնակիցները կարծիք են հայտնում, որ հենց այդ վրիպումը եղավ ողբերգության պատճառը: Քյոսալարից տանկով, զրահամեքենաներով կատաղի կրակ բացելով «Կումայրի» ջոկատի դիրքերի վրա, թշնամու մեծաթիվ հետեւակը հարձակման անցավ: Հայ մարտիկները, շրջապատման մեջ անգամ, աննկուն դիմադրություն էին ցույց տալիս: Բանը հասավ նույնիսկ ձեռնամարտի: Ձոռներ ու վիրավորներ եղան... Սակայն, համատեղ ուժերով հաջողվեց փախուստի մատնել թշնամուն...

Այսպիսով, մարտական գործողությունների Ա փուլը, կորուստներով հանդերձ, հաջող էր: Մինչեւ կեսօր նվաճված բնագծերը դեռ հայ մարտիկների վերահսկողության տակ էին:

Վերադասավորելով ուժերը եւ համալրումներ ստանալով Շուշիից, հակառակորդը մեծ ուժերով կրկնեց հարձակումը Ջանհասանի ուղղությամբ: Սպասվում էին նոր ու արյունահեղ մարտեր, ինչին հայ մարտիկները նախապատրաստվել էին: Սակայն անհրաժեշտ էր խուսափել նոր զոհերից, մանավանդ, որ Շուշիի ուղղությամբ հարձակումը հաջող էր ընթանում: Ուստի, Ս. Օհանյանը նահանջի հրաման տվեց: Ստեղծված պայմաններում շատ ավելի դժվար էր նահանջը կազմակերպել. բարդ տեղանքը եւ թշնամու թվական ու զինական գերակշռությունը զգացնել էր տալիս: Այն տեղում կազմակերպելու, վիրավորներին մարտադաշտից հանելու համար մնացած Բալուջայի վաշտի 2-րդ դասակի մի խումբ մարտիկներ, ապահովելով զինակիցների նահանջը, միաժամանակ խափանեցին նաեւ հայ մարտիկներին շրջապատելու հակառակորդի փորձերը: Բայց եւ այնպես նրանց չհաջողվեց խուսափել շրջապատվելուց: Շրջանաձեւ պաշտպա-

նություն բռնելով, հայ մարտիկները շուրջ 2 ժամ դիմադրեցին: Ձոռվեցին Վ. Սարգսյանը, Ա. Պետրոսյանը, մահացու վիրավորվեց Վ. Բարսեղյանը: Հակառակորդի շղթան հաջողվեց ձեղքել: Դժվարին պահին օգնության ուղարկվեցին Ալբերտ եղիազարյանի զինվորները: Եւման դիրքեր վերադառնալով, հայ մարտիկները սպասում էին Շուշիի ազատագրման լուրին...

Այսպիսով, մարտական գործողությունների երկրորդ փուլը եւս հաջող էր նահանջը կազմակերպելու, ինչպես նաեւ հակառակորդի մեծաթիվ ուժերը այս ուղղությունում գամած պահելու առումով: Հակառակորդն ուշ հասկացավ, որ Արցախի ԻՊՈՒ-ի հիմնական նպատակակետը Շուշին էր... Սակայն, հուսալիորեն փակված էր նաեւ հակառակորդի նահանջի ճանապարհը դեպի Շուշի... 7-րդ, 8-րդ, 9-րդ վաշտերը եւ այլ ստորաբաժանումներ՝ «26-ի» ամրակետում եւ նրա շրջակայքում դիրքավորվելով, մեկուսացրել էին ինչպես Շուշին Ջանհասան-Քյոսալարից, այնպես էլ վերջիններիս՝ Շուշիից:

Ուշադրություն շեղող հարված էր նախատեսված նաեւ Ջանհասանի դիմացից:

Յրեստանային նախապատրաստությունից հետո հայ մարտիկները գրոհի անցան:

Ջանհասանի ուղղությամբ, «Ալազան»-ի 6 փողանի կայանքի եւ խրամատների վրա ճակատային գրոհ ձեռնարկեց Հրանտ Սարգսյանի հետախուզական դասակը, իսկ նրանցից աջ՝ նախկին Խորհրդային բանակի՝ հիմնականում հայ ենթասպաներից կազմված համահավաք խումբը (ավելի քան 10 մարդ):

Հակառակորդը կատաղի դիմադրություն էր ցույց տալիս, հատկապես՝ ֆերմայում: Կոտրելով ադրբեջանցիների դիմադրությունը, հայ մարտիկները մտան Ջանհասան, ինչը եւս նպաստեց հակառակորդի խուճապի մեծացմանը, հետեւաբար, նաեւ մեծաթիվ ուժեր ձգելուն...

Կարագյալի ուղղությամբ ձեռնարկված մարտական գործողությունները¹ Շուշիից ադրբեջանցիների ուշադրությունը շեղելու, Շուշիի ադրբեջանական կայազորին օգնություն հասցնելուն խանգարելու, ինչպես նաեւ Լաչինի շրջանից այս եւ հարակից գյուղերը մեկուսացնելու նպատակն էին հետապնդում:

¹ Կարագյալի վնասվածքներն մասին այս ժողովրդական հաղթանակի մեր ղեկավարությանը Ա. Ռ. Իսախանյանի գրած «Արցախյան գոյատևումը. Շուշիի ազատագրումը» ռեֆերատից: Մեխիանյան, 2000, էջ 12-14

Մայիսի 7-ի լույս 8-ի գիշերը Բաղարայից Սուրեն Օհանյանի, Խանգքից Վազգեն Գաբրիելյանի, Դահրավից Էդիկ Խաչատրյանի եւ Դաշբուլաղից Վովա Ղազարյանի հրամանատարությամբ գործող տեղական ինքնապաշտպանական ջոկատներն աննկատ հասնում են Եւման դիրքեր։ Առավոտյան ժամը 6-ին, Կարեն Արզումանյանի հրամանատարությամբ հարձակումը սկսվում է։ Արագ ու անակնկալ գործողությունների արդյունքում գրավվում են ռազմավարական նշանակության մի շարք հենակետեր։ Քիչ անց Լաչի-նի շրջանի գյուղերից օգնություն է հասցվում Կարազյավին։ Հակառակորդի նոր ժամանած ուժերը փաստորեն հայտնվում են հայ ազատամարտիկների թիկունքում։ Գյուղամերձ բարձունքներում մարտերը շարունակվում են մինչեւ երեկո։ Հակառակորդը տալիս է մեկ տասնյակից ավելի զոհեր։ Թեեւ հայ մարտիկները մարտընչում էին թշնամական օդակի մեջ եւ դրությունը գրեթե օրհասական էր, բայց կարողացան հմտորեն խուսափել զոհեր ու վիրավորներ տալուց։ Մայիսի 8-ի լույս 9-ի գիշերը, ապահովելով մշտական կապը հյուսիս-արեւմտյան ուղղության հրամանատարի հետ, Կ. Արզումանյանն անձամբ մեկ առ մեկ հանդիպեց ջոկատների հրամանատարների հետ եւ ավետեց Շուշիի ազատագրման ռազմագործողության հաջող ընթացքի մասին։ Իսկ հակառակորդը խուճապի մեջ էր, ինչը հատկապես դրսևորվեց մայիսի 9-ի առավոտյան, երբ այլեւս ի վիճակի չէր լուրջ դիմադրություն ցույց տալ հարձակման անցած հայ մարտիկներին եւ հարկադրված լքեց Կարազյավը...

Մայիսի 8-ի գիշերվա ժամը 2-ի կողմերը 8-րդ վաշտի հարձակողական խումբը Կամո Գրիգորյանի եւ Վլադիմիր Ավագյանի հրամանատարությամբ շարժվեց Ղաթալիշենի ուղղությամբ՝ այնտեղից գործող զննացրային կրակակետերը ճնշելու առաջադրանքով։ Իսկ Հրազդանի (հրամանատար՝ Սասուն Միքայելյան), Սեւանի (հրամանատար՝ Սուրիկ Սարգսյան), Ստեփանավանի եւ այլ ջոկատներից կազմված համահավաք գումարտակը՝ Յուրի Յովհաննիսյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ, «26»-ի ամրակետից շարժվեց Քյոսալարի ուղղությամբ։ Մարտերը ծավալվեցին այդ գյուղի մերձակայքում, հակառակորդի գերաճապատ ամրակառույց կրակակետի համար։ Ջրահամեքենաները անհաջող գործեցին։ Սլավա Դանիելյանը նստեց նշանառուի խցիկում եւ դիպուկ կրակահերթով փորձեց լռեցնել հակառակորդի ԴՕՏ-ը եւ թնդանոթը։ 8-րդ վաշտի հարձակողական խումբը եւս տեղափոխվեց Քյոսալարի ուղղություն։ Կատաղի մարտերից հետո համատեղ ուժերով հաջողվեց գրավել հակառակորդի ամրակառույց

կրակակետը։ Հրետանային նախապատրաստությունից հետո Քյոսալարից հարձակման անցավ հակառակորդի հետեւակը։ Մերձամարտում նռնակներ գործի դրվեցին։ Մթնշաղին մարտերը հանդարտվեցին։

Մայիսի 9-ի առավոտյան հայ ազատամարտիկները մտան Քյոսալար։ Դիմադրության տարանջատ կետերը ճնշվեցին արագ։ Հակառակորդը, հրկիզելով իր իսկ S-72 տանկը եւ լքելով հակակարկտային ԿՍ-19 թնդանոթը, ճողոպրեց։

Այսպիսով, հյուսիս-արեւմտյան ուղղությունում գործող ստորաբաժանումները կատարեցին իրենց առաջ դրված խնդիրը. հմուտ կազմակերպված գործողություններով նրանք, նախ, ստիպեցին հակառակորդին՝ ուժեր հանել գլխավոր ուղղությունից՝ Շուշիից եւ ձգել դեպի Ջանհասան, ապա եւ համառ պաշտպանությամբ ու կազմակերպված նահանջով այդ ուժերը գամված պահեցին մինչեւ Շուշիի ճակատում ռազմական նախաձեռնության խլումն ու հայոց հինավուրց քաղաքի ազատագրումը¹։ Մյուս կողմից Ստեփանակետը ձերբազատվեց թշնամական մոտակա ու վտանգավոր կրակակետերից...

Հյուսիս-արեւմտյան ուղղությունում հաջողության գաղտնիքը հմուտ եւ գրագետ ղեկավարման, գործողության մանրազնիմ մշակման ու նախապատրաստման, հետախուզության եւ տեղանքի զննման, ինչպես նաեւ զինանձնակազմի համընդհանուր հերոսության ու անձնվիրության մեջ պետք է փնտրել...

Մայիսի 9-ի առավոտյան շարունակվեց ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի առաջխաղացումը Շուշիի ուղղությամբ։ Հակառակորդը տարերային դիմադրություն էր ցույց տալիս։ Նրան չօգնեց Ադրբեջանի վարձած ռազմական ինքնաթիռն անգամ, որը ռումբեր նետեց Շուշիի ու Ստեփանակետի վրա։ Ազատագրված բերդաքաղաքի փողոցներում դարանակալ կրակոցներից հայ մարտիկներ զոհվեցին։ Երեկոյան կողմ հիմնականում ավարտվեց Շուշիի «մաքրման» աշխատանքը²։

¹ «Մարշիկ», ք. 17, 1997 թ., ք. 18, 2000 թ.:

² Այս գլուխը գրելու համար օգտագործվել են նաեւ ռազմագործողության մասնակիցների, հարձակման ուղղությունների հրամանատարների եւ ակնմասեւների ջախջախյալ վկայությունները:

ՓԼՈՒՄ ՆԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԽՈՒԼ ՇՐՋԱՓԱԿՄԱՆ ՃԵՂՔՈՒՄԸ:

ՇՈՒՇԻ ՌԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ԱՍԿԵՐԱՆԻ ԵՎ ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպես եւ սպասվում էր, Շուշիի ռազմահանգրվանի կորըստից հետո հակառակորդը մեծ ուժերով ու միջոցներով լայնածավալ հարձակումներ ձեռնարկեց ԼՂՀ սահմանների մի քանի հատվածներում: Միաժամանակ ադրբեջանական լրատվամիջոցները, ապատեղեկատվություն էին տարածում իրենց բանակի նվաճած հստողությունների մասին: Սակայն, իրականում, Շուշիում կրած խայտառակ պարտությունից հետո հակառակորդը ձգտում էր փոխվրժի հասնել, ամեն գնով հաջողություն ձեռք բերել ռազմաձակատի ցանկացած ուղղությունում: Այդ իսկ նպատակով մայիսի 10-ին հարձակում ձեռնարկվեց Աղդամ-Ասկերան-Ստեփանակերտ ռազմավարական գծով: Մասնավորապես, Աղդամի հենակետից հակառակորդը հարձակվեց Դահրազ, Նախիջևանիկ, Փրջամալ, Արանգամին, Սառնաղբյուր գյուղերի ուղղությամբ եւ ժամանակավորապես զավթեց նշված գյուղերը:

Իրավիճակը հատկապես ծանր էր Սառնաղբյուր գյուղում:

Հարձակման սկզբում հակառակորդի ունեցած տեխնիկական ու թվական գերակշռության շնորհիվ ձեռք բերված որոշակի հաջողությունը, սակայն, երկար չտևեց: Սառնաղբյուրի պաշտպաններին օգնության հասած Ասկերանի շրջանի ինքնապաշտպանության ուժերը՝ Վիտալի Բալասանյանի հրամանատարությամբ, երեկոյան ձեռնարկված սրընթաց հակագրոհով ազատագրեցին վերոհիշյալ գյուղերը եւ թշնամուն դուրս շարտեցին ԼՂՀ տարածքից, խափանելով ձեռքմամբ Շուշի հասնելու նրա խելահեղ ծրագրերի իրականացումը:

Ադրբեջանցիները մեկ անգամ եւս հաստատեցին իրենց վայրագությունը՝ նահանջի ճանապարհին հրի մատնելով Սառնաղբյուրի տների մեծ մասը:

Հասկանալի էր, որ ադրբեջանական լրատվամիջոցները ցանկանում էին ամեն կերպ արդարացնել իր անկախությունը համառոտեմ պաշտպանող արցախահայության նկատմամբ կիրառվող ագրեսիայի քաղաքականությունը: Սակայն փաստերի աղավաղումները՝ Շուշին հայերից վերագրավելու, ինչպես նաեւ Սառնաղբյուրի ենթաշրջանին տիրելու ստահող լուրերը ծիծաղելի իրավիճակի մեջ էին դնում ոչ միայն դրանց հեղինակներին ու պատվիրատուներին, այլեւ Ադրբեջանի՝ գլուխը կորցրած ղեկավարությանը¹:

Մայիսի 10-ին իրավիճակը կտրուկ սրվեց Մարտակերտի շրջանում: Ջրահատեխնիկայի մեծ կուտակումներ նկատվեցին Միր-Բաշիրում, Շոթլանդում, Փափրավենդում: Երեկոյան սկսվեց Մարաղա, Կարմիրավան, Քաջավան գյուղերի, ապա եւ Մարտակերտ քաղաքի հրետակոծությունը: Վեց միավոր տեխնիկայի աջակցությամբ հարձակման ենթարկվեց Մարաղան, 1 տանկի ու 3 ՀՄՄ-ի ներգործությամբ՝ Չայլուն(Գետքը): Հակառակորդը վերսկսեց հարձակումը եւ զավթեց Մարաղան: Մարտեր ընթացան նաեւ Չայլվում: Ստացված պահեստագործի ու մարտական տեխնիկայի օգնությամբ հայ մարտիկները, 5 ժամյա մարտերից հետո, մայիսի 12-ին ազատագրեցին Մարաղան: Հակառակորդը կորցրեց 18 զինվոր եւ 3 միավոր տեխնիկա²:

Վերոհիշյալ ճակատներում հայ ազատամարտիկների տուկունությունն ու աննկունությունը նպաստեցին Շուշիի հաղթանակը պաշտպանելու, ապա եւ ամրապնդելու գործին:

2. ԱԶԻՆԻ ՌԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շուշիի ազատագրումից 3 օր անց, ծնվեցին Ջառիստ գյուղի թշնամական կրակակետերը: Հաջորդ օրը հակառակորդի մեծաքանակ մարտական տեխնիկան ու հետեւակը հարձակում ձեռնարկեցին Ջառիստ ներխուժելու եւ դեպի Շուշի շարժվելու նպատակով: Նախորդ գիշեր հայ մարտիկների տեղադրած ականի վրա պայթած տանկը փակեց ճանապարհը: Փոխիրաձգության ընթացքում կորցնելով 40 զինվոր, հակառակորդը հետ շարտվեց: Միաժամանակ ԼՂՀ ԻՊՈՒ ստորաբաժանումները, ճնշելով միայն 2 գյուղերում դրսևորված հակառակորդի դիմադրությունը, վերահսկո-

¹ «Երկիր», p. 87, 1992 p.:

² ՊԲԿԱ, ՕՀ ԱՏ, № 142, էջ 46:

դուրսը հաստատեցին Շուշիի շրջանի շուրջ 17 գյուղերի նկատմամբ: Այնուհետև հարվածային խմբերը դուրս եկան Լիսազորի աջ ու ձախ կողմերի բարձունքները, այդ թվում նաև՝ «հեռուստաաշտարակները»: Մայիսի 17-ին ազատագրվեց Լիսազորը: Առաջինը Լիսազոր մտան Յուրի Յովհաննիսյանի ու Արթուր Ալեքսանյանի գլխավորած ստորաբաժանումները: Լիսազոր-Մեծ-շեն-Յին-շեն գծով հարձակվեցին Ակնաղբյուրի, Ավետարանոցի, ՅՅԴ վաշտերը: Ակնաղբյուրի վաշտի մի մասը շարժվեց խճուղով, իսկ մյուս մասը՝ Կարմեն Ավետիսյանի հրամանատարությամբ, Մուսուլմանլար (Զյոհնա-քյանդ) ուղղությամբ: Մայիսի 17-ին, առանց մեծ դժվարությունների՝ ազատագրվեցին նաև Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը: Ա. Ղարամյանի վաշտը Մեծ-շենից անտառներով շարժվեց դեպի Լաչին, ուր, կամրջի մոտ, մի տանկի շուրջ խմբված բավական մեծ բազմության վրա բացված կրակը ստիպեց հակառակորդին ճողոպրել: Ֆ. Գոդոյանի հրամանով Ակնաղբյուրի վաշտը եւ Բերդաձորի ջոկատը մտան Աղայանու գյուղը, փախուստի մատնելով այն պաշտպանող ադրբեջանցի զինյալներին: Արմեն Հայրապետյանը խփեց 1 ՀԻՄՍ: Ընդհանուր ջանքերով գերվեց 20 ադրբեջանցի: Լաչինում դիմադրությունը թուլացնելու նպատակով չփակվեց թշնամու նահանգի ճանապարհը եւ բացված միջանցքով ադրբեջանցիները ճողոպրեցին, գրեթե անպաշտպան թողնելով շրջկենտրոնը: ԻՊ ուժերը Լաչինի մոտ մաքրեցին եւս 3 ռազմական հենակետ: Մայիսի 18-ի առավոտյան, հրետանային նախապատրաստությունից հետո, ԻՊՈՒ կազմավորումները հարձակման անցան Լաչինի ուղղությամբ եւ ազատագրեցին այն: Հակառակորդն այլեւս ի վիճակի չէր լուրջ դիմադրություն ցույց տալ: Նրա համընդհանուր բարոյալքմանը նպաստել է նաեւ «Դնեպր» հրետանային ստորաբաժանման կողմից դեռեւս Շուշիի ռազմագործողության նախօրեին ձեռնարկված Լաչին քաղաքի զանգվածային հրետակոծությունը՝ ի պատասխան Գորիսի շրջանի չդադարող հրթիռահրետակոծությունների: «Դնեպրիկ Բաղդասարյանի հրամանատարությամբ գործող հրետանավորները, ճնշելով քանակական ու դիրքային առավելություն ունեցող հակառակորդի հրետանու կրակակետերը, ոչ միայն խուճապի մատնեցին Լաչինի բնակչությանը եւ կայագրորին, այլեւ օբյեկտիվորեն նպաստեցին Շուշիի ազատագրմանը¹»: Այստեղից ԻՊ ուժերը բացազատվեցին

1. Արցախյան ազատամարտ. Շուշիի ազատագրումը եւ Լաչինի միջանցքի բացումը. 1992 թ. մայիսի 8-18, հարձեգի եւ ուղիղ զինվորական հեղինակ Ռաֆիկ Թադեոսյան, Ե., 1999 թ.: Դնեպրիկ Բաղդասարյան, նւյն. զինքը, էջ 113-120

աջ ու ձախ՝ դեպի Քելբաջարի ու Ղուբաթլուի շրջանները: Մայիսի 18-ի կեսօրին, Շոշի, Ակնաղբյուրի, Ավետարանոցի ու ՅՅԴ վաշտերը դուրս եկան Աղայանու գյուղից եւ Ստեփանակերտ-Գորիս ճանապարհի երկայնքով, հանդիպած գյուղերի միջով շարժվեցին մինչեւ նորակառույցները, որտեղից էլ անցան Կոռնիձոր: Այնտեղ միասնաբար ձեռնարկվեց Ջիջիմլի գյուղի վտանգավոր կրակակետերի վնասագերծումը: Մայիսի 19-ի առավոտյան Ֆաթալիփեյայի վրայով դեպի հարավ առաջացող հայկական առաջապահ կազմավորումները մտան Մալխալաֆ եւ Մագութլու գյուղերը: Լաչինի ազատագրմամբ, մաքառող Արցախն անմիջական հողային կապ հաստատեց Հայաստանի հետ, զենքի ուժով լուծելով խուլ շրջափակումը վերացնելու հրատապ հարցը...

Դրանից հետո, կապված միջնորդների խաղաղարարական ջանքերի, Բաքվում ներքաղաքական զգվառոցների, ինչպես նաեւ ադրբեջանական բանակի հարվածային ուժերի ջախջախման ու բարոյագրկման հետ, հակամարտության զոտում մարտական գործողությունները մի առ ժամանակ դադար առան: Առիթից օգտվելով, հակառակորդը նախապատրաստվում էր փոխվրեժի...

3. ՇՈՒՇԻԻ ՌԱԶՄԱԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի շտաբի հսկայական աշխատանքի ու մանրակրկիտ նախապատրաստության, հմուտ ղեկավարության, բոլոր աստիճանների հրամանատարների հնարամտության ու փոխհամագործակցության, ինչպես նաեւ հայ ազատամարտիկների վճռական գործողությունների շնորհիվ հաջողվեց երկու օրում կոտրել հակառակորդի դիմադրությունը եւ ազատագրել ռազմավարական տեսակետից կարեւոր Շուշի քաղաք-ամրոցը: Այդ ռազմագործողության ընթացքում աչքի զարնվեցին ԻՊՈՒ-ի 1-ին, 4-րդ, 6-րդ վաշտերը, Այգեստանի վաշտը, հետախուզական ու այլ ստորաբաժանումներ¹:

Շուշիի ազատագրման փայլուն ռազմագործողությամբ վերացվեցին Ստեփանակերտի շրջակա թշնամական կրակակետերը եւ ռազմական հենակետերը: Հակառակորդին պատճառվեցին կենդանի ուժի ու տեխնիկայի նշանակալի կորուստներ: Թշնամուց առգրավվեց կամ խփվեց մոտ 10 միավոր զրահատեխնիկա, տասնյակ միավոր այլ փոխադրամիջոցներ, հարյուրավոր հրթիռ-

¹ «Մարտիկ», № 7, 1993թ.

ներ ու արկեր, մի քանի միավոր հրետանի եւ այլ զենք ու զինամթերք: Գերվեց 13 ադրբեջանցի¹: Հայկական կողմը եւս կորուստներ կրեց, ավելի քան 70 սպանված²: Ռ. Թադեոսյանը բերում է այլ թվեր. «60 սպանված եւ 250 վիրավոր, իսկ թշնամին՝ 200-300 սպանված ու 600-700 վիրավոր³»: Սակայն առավել հավանական են հետեւյալ տվյալները. 57 սպանված եւ շուրջ 120 վիրավոր:

Դրանից հետո փոխվեց պատերազմի բնույթը: Եթե մինչ այդ մղվում էր հայրենական պատերազմ՝ ԼՂ Հանրապետության ներսում, եւ ուղղված էր ներքին թշնամուց ձերբագրություն, ապա Շուշիից հետո պատերազմն ընդունեց երկու պետությունների միջեւ սահմանային պատերազմի բնույթ: Շուշիի ազատագրումից հետո ամբողջական դարձավ ԼՂ Հանրապետության անկախությունը:

Շուշիի եւ Զանհասան-Քյոսալարի ենթաշրջանի գյուղերի ազատագրման ռազմագործողության մշակումն ու իրագործումը հայ ժողովրդին յուրահատուկ ռազմական մտքի փայլուն հաղթանակն էր, որն առաջին լուրջ մարտական մկրտությունը դարձավ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի համար: Համեմատաբար փոքր կորուստների գնով հայկական ուժերի նվաճած փայլուն հաղթանակը ցույց տվեց ԻՊՈՒ հրամանատարության կողմից ռազմագործողություններ մշակելու, նախապատրաստելու եւ իրականացնելու գործում ադրբեջանական հրամանատարության նկատմամբ ունեցած անվիճելի առավելությունը, ինչպես նաեւ հայ ազատամարտիկի բարոյահոգեբանական անվիճարկելի գերազանցությունը հակառակորդի ասկյարի նկատմամբ:

Այն իր արժանի տեղը գտավ հայ ազգային ազատագրական շարժման պատմության տարեգրությունում: Հայկական հինավուրց քաղաքի ազատագրումը ռազմաքաղաքական ու բարոյահոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցավ ազգային ազատագրական շարժման նոր փուլում: Պատմության այդ սրընթաց ակնթարթը, Լաչինի միջանցքի բացման հաջող ռազմագործողությունների շարքը հանգեցրին Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակման օղակի ճեղքմանը, ինչու չէ նաեւ՝ կյանքի ճանապարհի բացմանը, հետեւաբար եւ արհեստականորեն մասնատված ժողովրդի երկու կեսի գործնական միավորմանը:

Շուշիի ռազմագործողությունն ազդարարեց Ադրբեջանի՝ արցախյան հողատարածքի նկատմամբ ռեալ իրավունքների ու հավակնությունների ավարտը: Այդ մասին, թեւ տհաճությամբ, խոսում եւ խոստովանում են անգամ ադրբեջանցիները¹:

Շուշիի ազատագրումը նպաստեց մեր ժողովրդի մարտական ոգու բարձրացմանը, վերջնականապես հողմացրիվ արեց թվաքանակով ու միջոցներով գերակշռություն ունեցող հակառա-

¹ Аппаратный журнал радиостанции, начат 24 апреля 1992г. - окончено 12 мая 1992 г., передача от 21⁴⁰ ч. 10.05.1992г.

² Ձոռի Բալայան, նվաճ գիրք, էջ 152:

³ Արցախյան ազատամարտ. Շուշիի ազատագրումը և Լաչինի միջանցքի բացումը. 1992 թ. մայիսի 8-18, հարեգի եւ ուրվագծային ակնարկի հեղինակ Ռ. Թադեոսյան, է., 1999թ.:

ՓԱՌԽ ՎՃՅՆՈՐԴ

ՇՈՒՇԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շուշիի եւ Զանհասան-Քյոսալարի ենթաշրջանի գյուղերի ազատագրման ռազմագործողության մշակումն ու իրագործումը հայ ժողովրդին յուրահատուկ ռազմական մտքի փայլուն հաղթանակն էր, որն առաջին լուրջ մարտական մկրտությունը դարձավ ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի համար: Համեմատաբար փոքր կորուստների գնով հայկական ուժերի նվաճած փայլուն հաղթանակը ցույց տվեց ԻՊՈՒ հրամանատարության կողմից ռազմագործողություններ մշակելու, նախապատրաստելու եւ իրականացնելու գործում ադրբեջանական հրամանատարության նկատմամբ ունեցած անվիճելի առավելությունը, ինչպես նաեւ հայ ազատամարտիկի բարոյահոգեբանական անվիճարկելի գերազանցությունը հակառակորդի ասկյարի նկատմամբ:

Այն իր արժանի տեղը գտավ հայ ազգային ազատագրական շարժման պատմության տարեգրությունում: Հայկական հինավուրց քաղաքի ազատագրումը ռազմաքաղաքական ու բարոյահոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցավ ազգային ազատագրական շարժման նոր փուլում: Պատմության այդ սրընթաց ակնթարթը, Լաչինի միջանցքի բացման հաջող ռազմագործողությունների շարքը հանգեցրին Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակման օղակի ճեղքմանը, ինչու չէ նաեւ՝ կյանքի ճանապարհի բացմանը, հետեւաբար եւ արհեստականորեն մասնատված ժողովրդի երկու կեսի գործնական միավորմանը:

Շուշիի ռազմագործողությունն ազդարարեց Ադրբեջանի՝ արցախյան հողատարածքի նկատմամբ ռեալ իրավունքների ու հավակնությունների ավարտը: Այդ մասին, թեւ տհաճությամբ, խոսում եւ խոստովանում են անգամ ադրբեջանցիները¹:

Շուշիի ազատագրումը նպաստեց մեր ժողովրդի մարտական ոգու բարձրացմանը, վերջնականապես հողմացրիվ արեց թվաքանակով ու միջոցներով գերակշռություն ունեցող հակառա-

¹ Султанов Зияддин, Агдарадан калан вар. Баку, 1993, сав. 14.

կորդի դեմ սեփական ուժերով հաղթանակ տանելու անհնարինության մասին առասպելը: Մյուս կողմից, խորտակիչ բարոյահոգեբանական հարված հասցվեց հակառակորդին, որն այդպես էլ չկարողացավ հետագա մարտական գործողությունների ընթացքում, ունեցած մարտավարական ու նույնիսկ ռազմավարական բնույթի ժամանակավոր հաջողություններով հանդերձ, հաղթահարել պարտվածի բարդույթը:

Այս հաղթանակն ավելոծեց հողագնդի ծագերով մեկ ցրված ամբողջ հայությանը՝ առիթ տալով խորհել ազգային շահերի միասնության ու ընդհանրության մասին, վերադարձրեց հավատը կամքի ազատ արտահայտման ու ինքնորոշման իր անկապտելի իրավունքները պաշտպանելու հնարավորության նկատմամբ: Շուշիի ազատագրումով ժողովուրդը վերստացավ ոչ միայն պատմական նշանակության մի քաղաք, այլև համայն հայությանը ոգեշնչող մի գաղափար, առանց որի, թերեւս, չիրականանար Շուշիի ազատագրման իղծը¹:

Շուշիի հաղթանակի հաղորդած համընդհանուր լիցքը, այդ կարեւոր հաղթանակը կորցնելու տագնապը օգնեցին արցախահայությանը՝ դիմանալ, տոկալ հակառակորդի՝ 1992թ. հունիսի 12-ի լայնածավալ ագրեսիային, Շահումյանի ու Մարտակերտի անկմանը, մայրաքաղաքի ու մյուս խաղաղ բնակավայրերի անմարդկային ռմբահարումներին ու հրթիռահրետակոծություններին հաջորդած անլուր տառապանքներին ու զրկանքներին:

Շուշիի ռազմագործողությունում ձեռք բերված հաղթանակը համաշխարհային հասարակայնության համար բացահայտեց առաջ քաշված հիմնահարցի նպատակների ու խնդիրների ողջ լրջությունը:

Շուշիի ռազմագործողությունն իրենով նշանավորեց առանձին գործող ինքնապաշտպանական ջոկատներից ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի՝ նոր հաստիքակազմակերպական կառուցվածքի անցման եւ արագ զարգացման փուլի սկիզբը²:

Շուշին սկսեց վերստանալ իր հայեցի շունչն ու դեմքը: Ներկա ու գալիք սերունդները դատապարտված են եւ պարտավորված՝ այն այլեւս չկորցնել, պահել անառիկ: Բոլոր առումներով էլ՝ թե պատմական, թե ռազմաքաղաքական, թե տնտեսական եւ թե մշակութային-հոգեւոր, առանց հայոց Շուշիի ապագա չկա³:

ՎԵՐՋԱՄԱՆ

Տարեցտարի Շուշիի ազատագրումն ավելի ու ավելի է իմաստավորվում, նոր կողմերով ու նշանակությամբ պատկերանում տարիների հեռավորությունից:

Շուշիի ազատագրման օրը դարձել է եռակի տոն՝ ԼՂՀ պաշտպանության բանակի եւ գերմանական ֆաշիզմի նկատմամբ տոնված հաղթանակի հետ միասին, որ նշվում է ամեն տարի մեծ շուքով, զորահանդեսով, պարզեւատրումներով ու այլ տոնական միջոցառումներով:

Պատահական չէ, որ Երկրապահ կամավորականներն իրենց նոյեմբերյան համագումարում մայիսի 8-ը հռչակել են որպես Երկրապահի օր, քանի որ 1992թ. մայիսի 8-ի երեկոյան Շուշիի ազատագրումն արդեն իրական էր, որում ոչ քիչ ջանք ու ներդրում ունեցան կամավորական-ազատամարտիկները¹:

Ժողովուրդն ամեն տարի մեծարում է իր քաջորդիներին, նրանց սխրանքը, գլուխ խոնարհում բոլոր նահատակների մշտավառ հիշատակի առջեւ եւ ծաղիկներ դնում Շուշիի տանկ-հուշարձանի պատվանդանին, Շուշիի ազատարարներին նվիրված խաչքարերին:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը 1993թ. մայիսի 7-ի որոշմամբ ընդունել է «Շուշիի ազատագրման համար» մեդալ հիմնելու մասին ԼՂՀ ԳԽ նախագահության որոշման նախագիծը²: «Շուշիի ազատագրման համար» մեդալի էսքիզի հեղինակը Ռաֆայել Ազիզյանն է³: ԼՂՀ նախագահի հրամանագրով, 2000թ. սեպտեմբերի 3-ի դրությամբ, այդ մեդալին արժանացել են 120 ազատամարտիկներ: Տասնյակ ազատամարտիկներ այդ մեդալով պարգևատրվել են 1994թ. եւ հետագա տարիներին մայիսի 9-ի առթիվ տեղի ունեցած հանդիսությունների ժամանակ:

Դեռեւս պատերազմի սկզբնական շրջանի ճակատամարտերում դրսևորված հայ ռազմիկների տոկունությունն ու արիությունը

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», ք. 90, 1998 թ.:

² ԼՂՀ ԱԺ ընթացիկ ախիսի, ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1993թ. մայիսի 7-ի նիսիսի հ. 97 արձանագրություն:

³ Նույն տեղում, Արձանագրություն հ. 156, 19 հուլիսի 1994 (Էսիզի հեղինակին դարգետաւելու մասին):

¹ «Շուշի», ք. 2, 1996 թ.:

² «Մարտիկ», ք. 18, 1999 թ.:

³ «Ազատ Արցախ», ք. 53, 1999 թ.:

մը, օրեցօր աճող հրամանատարական կադրերի հմտությունը, բարդ պայմաններում զինվորական ստորաբաժանումները կառավարելու նրանց արվեստը, զարգացման որակական նոր փուլ թե-վակոխեցին: Ճիշտ եւ խորապէս գնահատելով ստեղծված օպե-րատիվ ու մարտավարական իրադրությունը, ԼՂՀ ՊԲ զորամասե-րը հակառակորդի հարվածներին հակադրեցին հզոր պատմեշում-ներ եւ, հմտորեն խուսավարելով՝ պատասխան հարվածներ էին հասցնում, ի չիք դարձնելով թշամու դիրքային առավելություն-ներն ու ստիպելով նրան՝ նահանջել զավթած տարածքներից: Այ-նուհետեւ, հաջողվեց ծակատային գիծը տեղափոխել ԼՂՀ սահ-մաններից դուրս, ստեղծելով Հանրապետության անվտանգու-թյունն ապահովող անմատչելի բուֆերային գոտի:

Դեպի հակառակորդի դասավորության խորքը հայկական զորքերի առաջխաղացման պատճառով Ադրբեջանի ղեկավարությանը ստիպեց նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ եւ 1994թ. մայիսին պայմանավորվել մոսկովյան հայտնի զինադադարի շուրջ¹:

ԼՂ Հանրապետության հետպատերազմյան խաղաղ կյանքի զարգացումն աչքի է ընկնում արտակարգ կարգավորվածությամբ ու առաջընթացով: Ամերեւակայելի կարճ ժամկետներում ավերակներից վեր են հառնում քաղաքներն ու գյուղերը: Չարգանում է նաեւ խաղաղության գլխավոր երաշխավորը՝ բանակը: Բանակային առօրյան ԼՂՀ սահմանների պահպանության մշտական մարտական հերթապահություն կրելն է, միաժամանակ, հրամանատարաշտաբային, մարտավարական զորավարություններում ու մարզումներում անձնակազմի մարտական ուսումնավարծության ու վարպետության կատարելագործումը:

Եվրոպայի կենտրոնում ու Չեչնիայում տեղի ունեցող իրադարձությունների ֆոնի վրա նորոպի է վերաիմաստավորվում ազգային ազատագրական պայքարում նվաճված հաղթանակը, մանավանդ Շուշիի ազատագրումը: Սեփական ուժերով ռազմական ագրեսիային դիմակայելու եւ թշնամուն հաղթելու հանգամանքը հայ ժողովրդին իրավունք է վերապահում արդարացի ազգային ազատագրական պատերազմում նվաճած հաջողություններն ամրապնդել եւ իր պետության շահերը պաշտպանել մինչեւ վերջնական հաղթանակ:

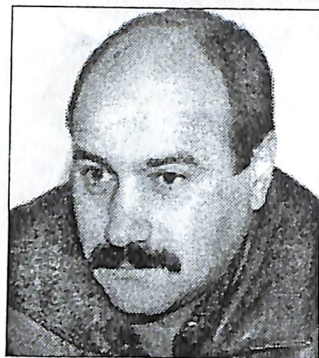
[illegible]

¹ «Uurshly», р. 18, 1999 р.:

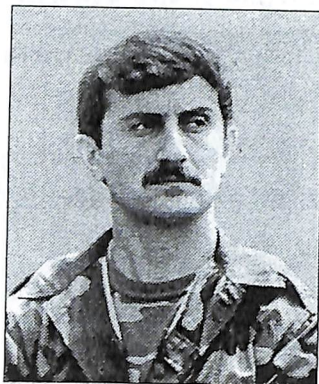
«Շուշիի առումը» մարտական հրամանի առաջին եւ վերջին էջերը



ՎԱՆԵՐԻ ՉԻԹՉԱՆ



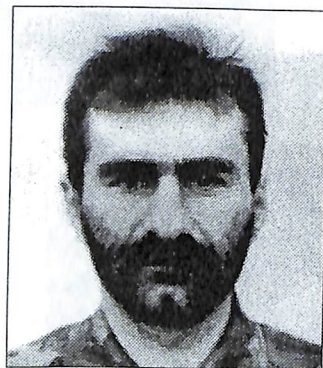
ԱՐԱՄԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ



ՍԱՄՎԵԼ ԲԱԲԱՅԱՆ



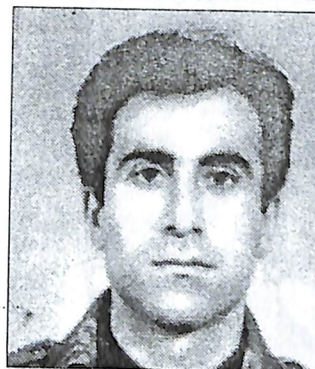
ՄԵՅՐԱՆ ՕՋԱՆՅԱՆ



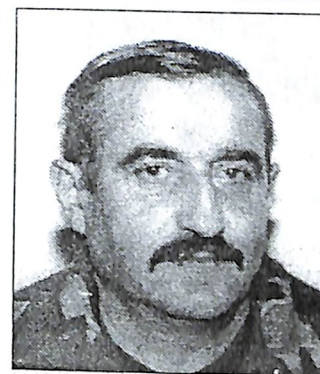
ԱՇՈՏ ԴՈՒԼՅԱՆ



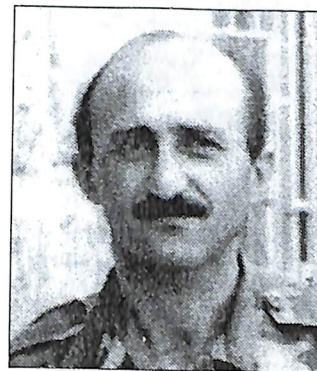
ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ



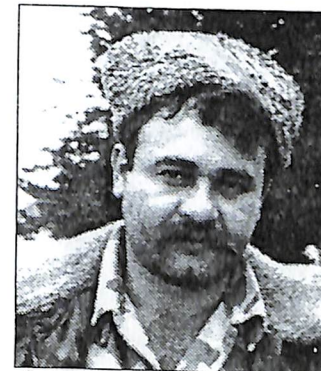
ԱՐԱՄ ԿՈՒՅՈՒՆՅԱՆ



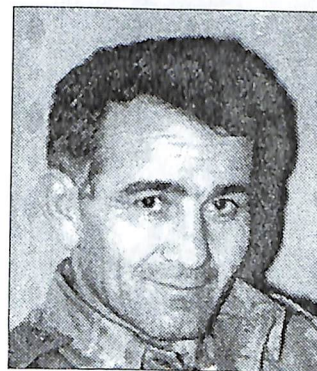
ՎԱՍԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ



ՈՐԱՅՐԱՆ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ



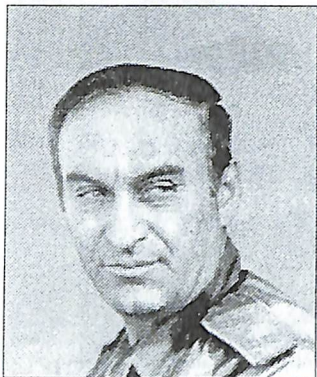
ԱՐՇԱԿԻՐ ԴԱՐԱՍՅԱՆ



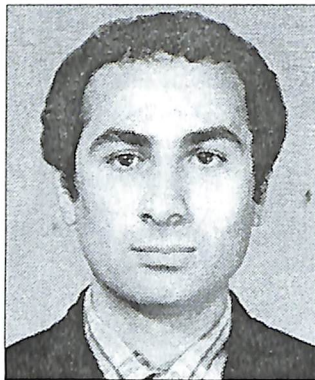
ՅՈՒՐԻ ԿՈՎՃԱՆՆԻՍՅԱՆ



ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ



ԺՈՐԱ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ



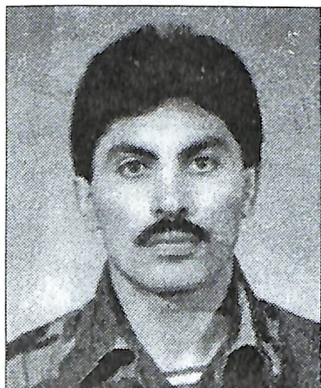
ՄԵՐԳԵՅ ԹՈՎԱՄԱՅԱՆ



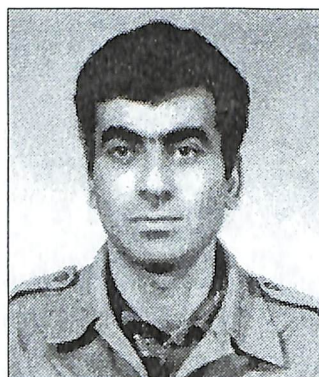
ՎԻԼԵՆ ՍԱՖԱՐՅԱՆ



ՎԱՆԵՐԻ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ



ՎԱՆԵՐԻ ՀԱՅՐԻՅԱՆ



ՎԱՆԵՐԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ



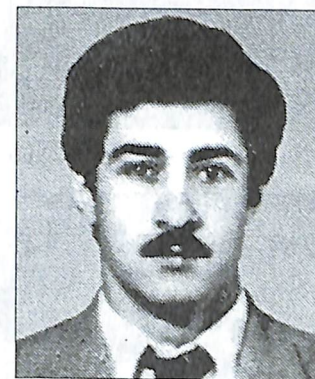
ՇԱՀԵՆ ՄԵՂՐՅԱՆ



ՄՈՆԹԵ ՄԵԼԻՔՈՅԱՆ



ՎԻՏԱԼԻ ԲԱԼԱՍԱՆՅԱՆ



ՅՈՒՐԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ



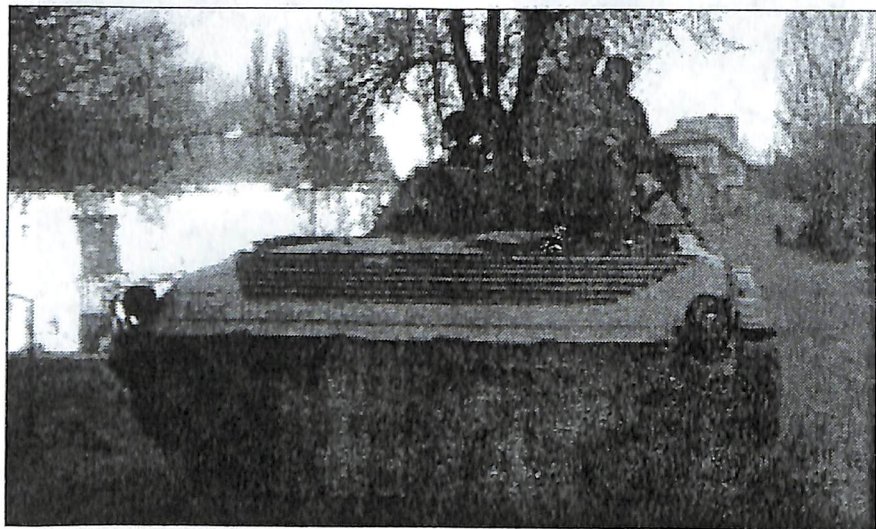
ԹԱԹՈՒԼ ԿՐՊԵՅԱՆ



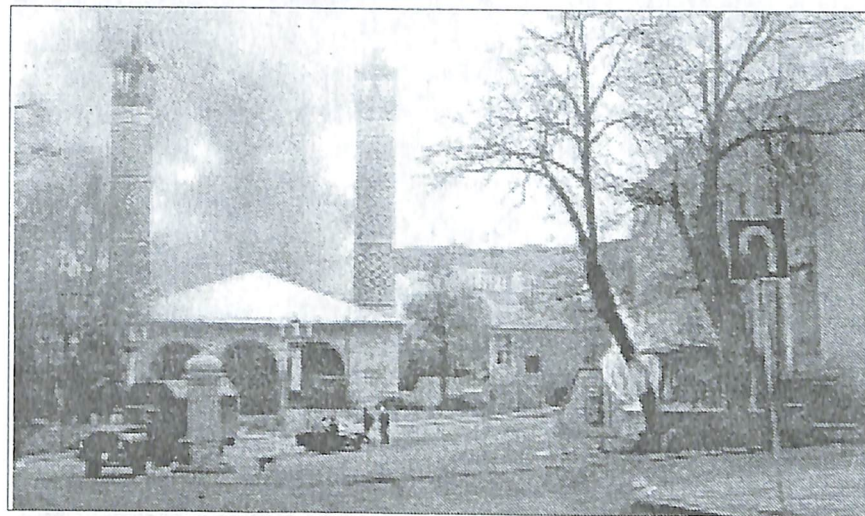
ՄԻՄՈՆ ԱՉԻԿԳՅՈԶՅԱՆ



Հասված «26»-ի անրակեցից



Ազատագրված Շուշին



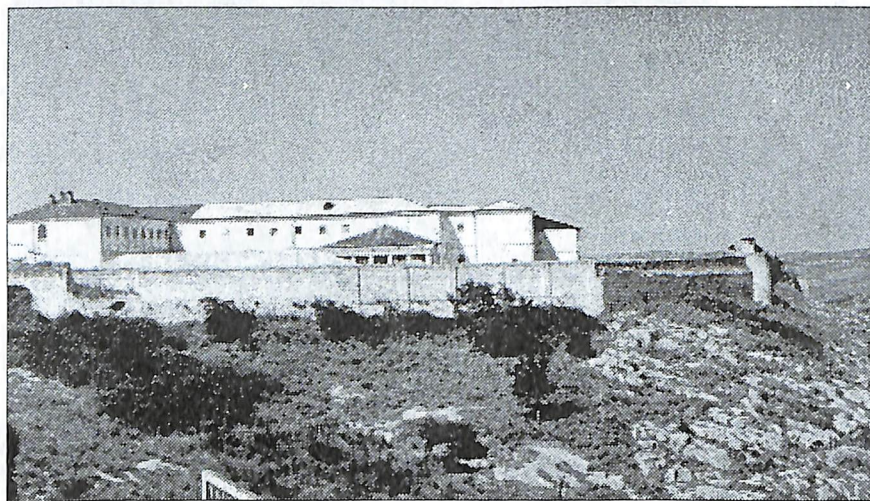
Շուշիի կենտրոնական մասը



Հայ ազատամարտիկները «սանրում» են քաղաքատերը



ՀՅԴ վաճառի մի խումբ մարտիկներ Սղնախի անտառներում Շուշիի ռազմագործողության նախօրյակին



Շուշիի բանօթ



Ազատամարտիկների առաջխաղացումը Ջանհասանի ուղղությամբ



Յուրի Հովհաննիսյանը ղեկավարում է մարտը



Դրվագ ապրիլի 29-ին Ստեփանակերտի մատույցներում մղված մարտից



Ջանհասան-Քյոսալարի ուղղությամբ



Դրվագ հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ մղված մարտից



Զրահաեխնիկան օգնություն է հասցնում



Ատրիլի 29-ի մարսում



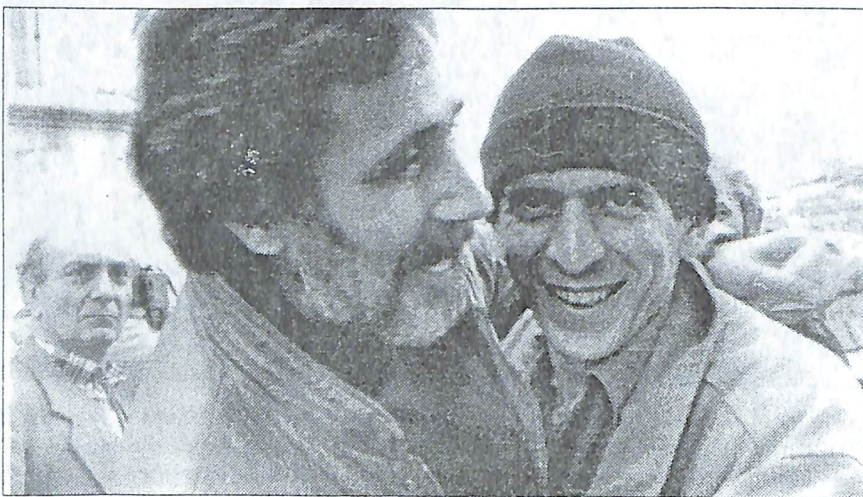
Նեղոն Սեփանյանի հուշարձանի վերաբացումը Շուշիում



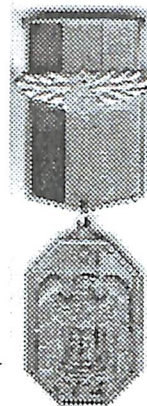
Շուշիի ռազմագործողության մի խումբ մասնակիցներ: Չախից-աջ՝ Ասլան Գ-րիգորյան, Ռուբեն Աղաջանյան, Ժորա Գառապարյան, Սամվել Գեորգյան, Պարզեւ արեւոյիսկոռոս Մարտիրոսյան, Վաչագան Իսխանյան, Արեւիկա Ղարամյան, Վիսալի Բալասանյան, Մարտիկ Հայրապետյան, Մխիթար Ավարյան, Վլադիմիր Ավագյան



Վահան Ղարիբյանը Շուշիի ազատագրման ժամանակ



Գեորգի Պետրոսյանը եւ Սամվել Աղայանը Ս. Ղազանչեցոց եկեղեցու քակում



Յ ՈՒ Յ Ա Կ

«ՇՈՒՇԻԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ» ՄԵԴԱԼՈՎ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐՎԱԾՆԵՐԻ

**ԼՂՀ զին
ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ
Թ. ՆՆ 0334-1 1994Թ.
ՄԱՅԻՍԻ 5-Ի
ՀՐԱՄԱՆԱԳՐՈՎ**

1. Աբրահամյան Էդվարդ Իլյիչի
2. Աբրահամյան Սուրեն Իլյիչի
3. Ամիրբարյան Արմեն Վյաչեսլավի
4. Ասրյան Արթուր Արմենի
5. Ավանեսյան Ալեքսանդր Սերգեյի
6. Ավշարյան Գագիկ Էդիկի
7. Բախտամյան Գեմադի Մամիկոնի
8. Գասպարյան Արսեն Հենրիկի
9. Գրիգորյան Ստեփան Արմենի
10. Դանիելյան Արմեն Արամի
11. Եսայան Կառլեն Ջիվանշիրի
12. Խաչիյան Յաշա Ասծատուրի
13. Հակոբյան Դավիթ Էդվարդի
14. Հայրիյան Ջենյալ Թալիշի
15. Ղարիբյան Արթուր Վլադիմիրի
(հետմահու)
16. Միքայելյան Վիլեն Բագրատի
17. Մկրտումյան Ժիրայր Սլավիկի
18. Ներսիսյան Մանվել Նիկոլայի
19. Պետրոսյան Արթուր Իվանի
20. Փափազյան Արթուր Վարդանի

**ԼՂՀ զին ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ
Թ. ՆՆ- 0349-1 1994Թ. ՄԱՅԻՍԻ 24-Ի
ՈՐՈՇՄԱՄԲ**

21. Բեգիյան Վազգեն Իվանի
(հետմահու)
22. Գրիգորյան Աշոտ Լերմոնտի
(հետմահու)

23. Գրիգորյան Ավետիս Սարգսի
(հետմահու)
24. Կարապետյան Երվանդ Ռաֆայելի
(հետմահու)
25. Հովսեփյան Հովհաննես Սերգեյի
(հետմահու)
26. Ղամբարյան Յուրի Ալեքսանդրի
(հետմահու)
27. Ղարիբյան Էդուարդ Ալեքսանի
(հետմահու)
28. Մխոյան Պետրոս Հմայակի
(հետմահու)
29. Մկոյան Մյասնիկ Մկրտչի
(հետմահու)
30. Շահբազյան Աշոտ Վլադիմիրի
(հետմահու)
31. Շահբազյան Հունան Արամայիսի
(հետմահու)

**ԼՂՀ զին ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ
Թ. ՆՆ-0403-1 1994Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 9-Ի
ՀՐԱՄԱՆԱԳՐՈՎ**

32. Աթայան Գարիկ Շահենի
33. Անդրյան Ռազմիկ Վլադիմիրի
34. Առստամյան Արթուր Ալբերտի
35. Առստամյան Կառլեն Սերգեյի
36. Բադալյան Վազգեն Ալեքսանդրի
37. Գրիգորյան Նաիրի Բաբկենի
38. Գրիգորյան Սամվել Իսալանդարի
39. Դանիելյան Ռոմա Ասծատուրի
40. Թեւանյան Լեւոն Միքայելի
41. Իշխանյան Հայասեր Սերգեյի
42. Իսրայելյան Սամվել Ռազմիկի
43. Խաչատրյան Գառնիկ Գրիգորի
44. Ծատրյան Հմայակ Արմենակի
(հետմահու)
45. Հակոբյան Ալեք Գրիգորի
(հետմահու)
46. Համբարձումյան Արմեն Գրիգորի

ՇՈՒՇԻԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ՁՈՂՎԱԾ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻՆԵՐԻ

ՑՈՒՑԱԿ *

1. Ադամյան Աշոտ Ալեքսանդրի 1972, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
2. Ազատյան Գառնիկ Մանվելի 1969, ք. Կարմիր Շուկա, 08.05, Ջանհասան
3. Ամիրբարյան Արմեն Վյաչեսլավի 1969, ք. Ստեփանակերտ, 09.05, Ջանհասան
4. Առստամյան Ալեքսանդր Գեորգիի 1962, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Ջանհասան
5. Առստամյան Հմայակ Յուրիի 1970, գ. Աղբուլաղ, 08.05, Շուշի
6. Ասրյան Հրանտ Շավարշի ք. Երեւան, 08.05, Շուշի (?)
7. Ավագյան Կառո Սերգեյի 1959, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
8. Ավանեսյան Աշոտ Ավանեսի 1965, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
9. Ավանեսյան Հենրիխ Շմավոնի 1953, ք. Բաքու, 08.05, Շուշի
10. Ավանեսյան Վալերի Ջավենի 1958, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
11. Բարսեղյան Վասակ Վլադիմիրի 1969, գ. Այգեստան, 08.05, Ջանհասան
12. Գաբրիելյան Վլադիմիր Մուրադի 1963, ք. Բաքու, 08.05, Շուշի
13. Գաբրիելյան Յուրի Ալեքսանդրի 1959, 08.05, Ջանհասան
14. Գասպարյան Աշոտ Շիրինի 1962, գ. Քարին-տակ, 08.05, Նաբիլար
15. Գրիգորյան Աշոտ Լեոնտոսի գ. Ախուրյանի շրջ., 08.05, Ջանհասան
16. Դանիելյան Կառլեն Էդուարդի 1971, ք. Բաքու, 08.05, Քիրս
17. Դանիելյան Նաիրի Ռաֆիկի 1965, գ. Ավետարանոց, 08.05, Քիրս
18. Զաքարյան Վիգեն Կարապետի 1969, ք. Բեյրութ, 09.05, Ջանհասան
19. Կարապետյան Երվանդ Ռաֆիկի 1968, ք. Երեւան, 09.05, Շուշի
20. Ծատրյան Հմայակ Արմենակի 1964, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
21. Հովհաննեսով Ջուրաբ Մկրտիչի 1969, ք. Վանաձոր, 08.05, Շուշի
22. Հայրապետյան Ռադիկ Հրանտի 1969, ք. Բաքու, 08.05, Քիրս
23. Հովսեփյան Հովիկ Արտյուշայի 1962, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
24. Հովսեփյան Հովհաննես Սերգեյի 1964, գ. Ախուրյան, 08.05, Ջանհասան
25. Դամբարյան Յուրի Ալեքսանդրի 1959, ք. Բաքու, 08.05, Ջանհասան
26. Դարիբյան Էդուարդ Ալեքսանի 1969, ք. Երեւան, 08.05, Շուշի
27. Մայիլյան Գարիկ Ավանեսի 1955, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
28. Մանուչարյան Միքայել Արտեմի 1960, գ. Սարուշեն, 08.05, Շուշի
29. Մարգարյան Էդվարդ Վանյայի 1968, գ. Ներքին Սզնեք, 08.05, Շուշի
30. Մարտիրոսյան Կիմ Սերգեյի 1964, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
31. Մեիրաբյան Սլավա Ալեքսանդրի 1955, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
32. Միքայելյան Սերգեյ Ռաֆայելի 1963, ք. Բաքու, 08.05, Շուշի
33. Մկոյան Մյասնիկ Մկրտիչի ք. Գյումրի, 08.05, Ջանհասան
34. Մկրտչյան Արմեն Միքայելի 1969, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
35. Մկրտչյան Բենիկ Ժիրայրի 1964, ք. Գյումրի, 08.05, Ջանհասան
36. Մխոյան Պետրոս Հմայակի 1947, գ. Ախուրյան, 08.05, Ջանհասան
37. Նասիբյան Վլադիմիր Ավանեսի 1939, ք. Ստեփանակերտ, 08.05 «26»-ի դիրք
38. Ներսիսյան Ալբերտ Վարդանի, 1957, գ. Վաղուհաս, 08.05, Քյոսալար
39. Շահբազյան Աշոտ Վլադիմիրի 1968, գ. Ախուրյան, 08.05, Ջանհասան
40. Շահբազյան Հունան Արամայիսի 1968, գ. Ախուրյան, 08.05, Ջանհասան

41. Շաքարյան Վլադիկ Սամվելի 1949, գ. Բռասնի, 08.05, Շուշի
42. Պետրոսյան Արմեն Գավրուշի 1971, գ. Այգեստան, 08.05, Ջանհասան
43. Պետրոսյան Վալերի Երմոնի 1959, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Քյոսալար
44. Պետրոսյան Վլադիմիր Լենդրուշի 1963, ք. Բաքու, 08.05, Շուշի
45. Պողոսյան Դավիթ Ապրեսի 1974, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
46. Սարգսյան Մարտիկ Գուրգենի 1969, ք. Սումգայիթ, 08.05, Շուշի
47. Սարգսյան Շահեն Արշավիրի 1955, գ. Խաչմաչ, 08.05, Շուշի
48. Սարգսյան Վազգեն Կոստիի 1947, գ. Այգեստան, 08.05, Ջանհասան
49. Փիրումյան Օլեգ Լազարի 1953, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
50. Օսիպով Գագիկ Սերգեյի 1964, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի

ԱՆՀԱՅՏ ԿՈՐԱԾՆԵՐԸ

1. Թավրիզյան Ռազմիկ Արևադիի 1966, ք. Ստեփանակերտ, 08.05, Շուշի
2. Խաչատրյան Մարտիկ Յուրիի 1974, ք. Բաքու, 08.05, Քյոսալար

* Այն դեռևս ամբողջական չէ

<i>Օգոստոսի 12</i>	Հակոբ Կամարի գյուղի ու Մարտակերտ շրջկենտրոնի վրա գերիշխող բարձունքների զավթումը: Հակառակորդի հերթական լայնածավալ հարձակումը եւ առաջխաղացումը մինչեւ Մեծ-Հեն-Մաղավուզ գիծը: Արտակարգ դրության հայտարարումը ԼՂՀ-ում: 18-45 տարեկան արական սեռի բնակչության զորահավաքը:
<i>Օգոստոսի 14</i>	ԻՊՈՒ կազմակերպական-հաստիքային նոր կառուցվածքի անցնելու մասին ԼՂՀ ԻՊԿ նախագահի հրամանագիրը եւ ՊԵՀ-ների ստեղծումը:
<i>Օգոստոսի 15</i>	ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊԿ-ի) ստեղծումը (նախագահ՝ Ռ. Ս. Քոչարյան):
<i>Օգոստոսի 31 Սեպտեմբերի 4</i>	Մեծամասնի անկումը: Մարտունու եւ Ասկերանի շրջանների արանքը մխրձված Ավդալ-Գյուլափիլու գյուղամասի վնասագործումը եւ Ասկերանի շրջանի՝ դեռեւս հունիսի 12-ին բռնազավթված բնակավայրերի ազատագրումը:
<i>Սեպտեմբերի 18-19 Սեպտեմբերի 26 Պոկտեմբերի 2</i>	Վաղուհասի ազատագրումը: Ռազմավարական հանգույց Չլդրանի անկումը: Մարտունու շրջանի Ամիրանլար, Մուղանլու, Կուրուպատկինո գյուղերի եւ ռազմավարական Դուրուչուխ լեռան հենակետերի վնասագործումը: Ռազմավարական Չեխլ բարձունքի եւ Մարգիլլու գյուղի ուղղության կրակակետերի ճնշման ռազմագործությունը:
<i>Պոկտեմբերի 5-6</i>	

1993 թ.

<i>Հունվարի 4</i>	Կրգըլկայա բարձունքի ռազմագործողությունը եւ Ներքին Վեյսալու գյուղի վնասագործումը:
<i>Հունվարի 18-20</i>	Հակառակորդի ծավալուն հարձակման կասեցումը Մարտակերտի ռազմաճակատում:
<i>Փետրվարի 5</i>	Մարտակերտի շրջանի բռնազավթված բնակավայրերի ազատագրման ռազմագործողության սկիզբը:
<i>Փետրվարի 12-13</i>	Վաղուհասի, Կոճողոտի եւ Գետավանի ազատագրումը:
<i>Փետրվարի 16 Փետրվարի 19-21</i>	Ասկերանի շրջանի Խրամորթ գյուղի ազատագրումը: Չափար, Իմերեթ-Քերեվենդ, Ջարդախաչ, Ջալիկ եւ Ունուքլու բնակավայրերի ազատագրումը:
<i>Մարտի 17-18 Մարտի 27-ապրիլի 5</i>	Գյուլաթաղ եւ Ջանյաթաղ գյուղերի ազատագրումը: Մարտակերտի շրջանի արեւմտյան մասի ազատագրումը եւ Քելբաջարի շրջանի ազատագրման ռազմագործողությունը:
<i>Հունիսի 15</i>	ԼՂՀ Գն նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանի հրաժարականը՝ կապված ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի թիվ 822 բանաձեւից բխող «Անվտանգության միջոցառումների ժամանակացույցի» անընդունելի պայմանների հետ:
<i>Հունիսի 26</i>	Աղդարա (Հեռուստաաշտարակ) եւ Թագախաչինյալ (Պուշկին-յալ) ռազմավարական բարձունքների ազատագրումը:

<i>Հունիսի 27 Հուլիսի 22-23</i>	Մարտակերտ քաղաքի ազատագրումը: Ադրբեջանի խոշոր ռազմական հենակետերից մեկի՝ Աղդամ քաղաքի առումը:
<i>Հուլիսի 25-28</i>	ԼՂՀ-ի եւ Ադրբեջանի միջեւ երկկողմ բանակցությունները, հրադադարի շուրջ բանավոր պայմանավորվածության ձեռքբերումը:
<i>Օգոստոսի 15-20</i>	ԻՊՈՒ հակահարձակումը Հադրուքի շրջանում եւ հայկական բնակավայրերի ազատագրումը:
<i>Օգոստոսի 22</i>	Ֆիզուլի քաղաքի թշնամական կրակակետերի ճնշումը:
<i>Օգոստոսի 23 Օգոստոսի 31 Պոկտեմբերի 24-30</i>	Ջաբրայիլ քաղաքի առումը: Ղուբաթլի շրջկենտրոնի առումը: Հորադիզ երկաթուղային կայարանի ու Մինջեանի ազատագրման ռազմագործողությունը:
<i>Պոկտեմբերի 29 Պոկտեմբերի 30 Նոյեմբերի 10</i>	Ջանգելան քաղաքի առումը: Մինջեան հանգույցի առումը: ԻՊՈՒ-ը ԼՂՀ պաշտպանության բանակի վերակազմավորելու մասին ՊԿ նախագահի հրամանագիրը: ԼՂՀ սահմանագծի ողջ երկայնքով հակառակորդի լայնածավալ ագրեսիայի սկիզբը:
<i>Պոկտեմբերի 21</i>	

1994 թ.

<i>Հունվարի 4</i>	ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կառուցվածքի հաստատումը ՊԿ-ի կողմից:
<i>Փետրվարի 18</i>	Քելբաջարի երկրորդ ռազմագործողության ավարտը եւ ռազմավարական Օմար լեռնանցքի ազատագրումը: Հայաստանի, ԼՂՀ-ի եւ Ադրբեջանի ռազմական գերատեսչությունների ղեկավարները ստորագրեցին հակամարտության կարգավորման հարցերի վերաբերյալ արձանագրություն:
<i>Ապրիլի 12</i>	Մարտակերտի շրջանի Լեւոնարխ գյուղի ազատագրումը:
<i>Ապրիլի 14</i>	Նույն շրջանի պատմական Թալիշ գյուղի ազատագրումը:
<i>Ապրիլի 15</i>	Մոսկվայում Ռուսաստանի Դաշնության, Հայաստանի Հանրապետության եւ Ադրբեջանի նախագահների հանդիպման ընթացքում ընդունվեց նոր հայտարարություն ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ:
<i>Մայիսի 5 Մայիսի 11</i>	Բիշքեքյան արձանագրության մշակումը: Աղդամի շրջանի Ղափանլի գյուղի կրակակետերի ճնշումը:
<i>Մայիսի 16</i>	Հայաստանի, ԼՂՀ-ի եւ Ադրբեջանի ռազմական գերատեսչությունների ղեկավարների հանդիպումը Մոսկվայում եւ մայիսի 17-ի 00 ժամից հրադադարի հաստատման շուրջ համաձայնության գալը:
<i>Մայիսի 17</i>	Հրադադարի հաստատումը ղարաբաղ-ադրբեջանական հակամարտության գոտում:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[1] Ուսումնասիրողներից ոմանք միջնադարյան Կարկառ ամրոցը տեղադրում են Շուշիի սարահարթակի վրա եւ նույնացնում Շուշիբերդի հետ (Տես՝ Բակուր Կարապետյան, Զարյուր տարվա երկխոսություն: Երեւան, 1990, էջ 93, նույնի՝ Շուշի բերդաքաղաքը: Երեւան, 2000, էջ 13, Սլավա Սարգսյան, Արցախ. պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ: Երեւան, 1996, էջ 17): «Կարկառ» նշանակում է քարերի կույտ, քարքարոտ կամ քարքարոտ վայր, ժայռի դուրս ցցված մաս (Տես ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատոր երրորդ: Երեւան, 1974, էջ 80, հմմտ. Զր. Աճառյան, Զայերեն արմատական բառարան, Բ հատոր: Երեւան, 1973, էջ 554):

Շուշիի նախնական Քար անվանումը (Տես՝ Յակոբ Յ. Թովմեան, Ցուցակ ձեռագրաց հաշիկ վարդապետի Դադեան. ժողոված 1878-1898, Մասն Բ: Վաղարշապատ, 1900, էջ 35, Աշոտ Յովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ: Երեւան, 1959, էջ 609, АВРР, փ. 100, 1739, л. 2, л. 49 и об., подлинник եւ այլն) հիմք է տալիս անմիջական կապ տեսնել «Կարկառ» եւ «Քար» տեղանունների միջեւ: «Շուշի»-ի նոր ստուգաբանությունը Յովհաննես Կարապոյազյանի կողմից (Տես Յովհաննես Կարապետյան, Սեպագիր տեղանուններ, Զայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, Զատոր Ա, գիրք Ա: Երեւան, 1998, էջ 111), այն է՝ «լեռ», «բլուր», հուշում է «Կարկառ»-«Քար»-«Շուշի» հնարավոր անցման մասին, ինչը, սակայն, հիմնարար ուսումնասիրության կարիք ունի: Ամեն պարագայում, Շուշիի հիմնադրման տարեթիվը դեռեւս պարզված չէ եւ բոլոր թվագրումներն առայժմ պայմանական ու հարաբերական բնույթ են կրում: - 7

[2] Շուշիի գրավան հետ առնչվող իրադարձությունները «միայն դավաճանությամբ» է՝ իրոճում բացատրել Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնակատար Յ. Մամեդովը: Արդեն իսկ մայիսի 11-ին հանրապետական հեռուստատեսությամբ ժողովրդին ուղղված դիմումում նա հայտարարել է, թե Շուշիում դավաճանություն է եղել՝ մայիսի 7-ի լույս 8-ի գիշերը քաղաքից դուրս է բերվել կայազորի մեծ մասը: Մամեդովը քննադատել է պաշտպանության նախարարությանը՝ ադրբեջանական բանակի կողմից Շուշին պաշտպանելու վերաբերյալ կեղծ հաղորդումների համար (Տես՝ «Երկիր», ք. 88, 1992թ.): Բաբվում լույս տեսնող «հավի գագետի» թերթի մայիսի 13-ի համարում նա հաղորդել է, որ դավաճանության փաստը իր հետ ունեցած գրույցում հաստատել է ՊՆ գլխավոր շտաբի պետ Շ. Մուսաեւը: Վերջինս, մասնավորապես հայտնել է, որ Շուշիի մատույցներում տեղակայված հակատանկային եւ ոչ մի ակնյ չի գործել, իսկ ադրբեջանական զորահատիսնիկան լցված է եղել ջրով: Բացի այդ, հայերի ձեռք են ընկել Շուշիի պաշտպանության քարտեզ-սխեմաները: Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Ռ. Ղազիբը դավաճանության մեջ մեղադրել է իր երկրի «բարձրագույն շրջանակներին»: (Տես՝ «Երկիր», ք. 90, 1992թ.): Սակայն, ադրբեջանական ընդդիմադիր մամուլի արժանապատիվ միտքը, թե հանրապետության ղեկավարությունը Շուշին հանձնել է հայերին, որ իրադրության սրման պայմաններում չէղյալ հայտարարի նախագահական ընտրություններն ու մնա իշխանության գլուխ, աներկբա վկայում է Շուշիի խայտառակ պարտությունը քաղաքական շահարկումների առարկա դարձնելու Ադրբեջանի իշխանություններին եւ ընդդիմության հավակնությունների մասին: - 9

[3] Մասնավորապես, նման վարկած է առաջ քաշել Ռաֆիկ Թադեոսյանը (տես՝ նրա «Արցախյան ազատամարտ» օրացույց-հանրագիտակ: Երեւան, 1998, «Շուշիի ազատագրումը եւ Լաչինի միջանցքի բացումը» պատկերազարդ քարտեզ: Երեւան, 1999): - 9

[4] «ՕՍՕՆ» եւ «օմոնական» արտահայտչաձևերը ռուսերեն տառադարձությամբ են: - 16

[5] Այդ մասին հարյուրավոր հաղորդագրություններ ու ամփոփագրեր կան ժամանակի մամուլում: - 17

[6] Սինչե 1917 թվականը՝ Ելիզավետպոլ, խորհրդային շրջանում՝ Կիրովաբադ, ներկայումս՝ Գյանջա: - 17

[7] Հյուսիսային Արցախը պատմական Ուտիքի եւ Արցախի հյուսիսային շրջանների ընդհանրական անվանումն է, քանի որ այդ երկու նահանգների պատմությունը ընթացել է նույն հունով, դարեր շարունակ կազմել են մեկ միասնական եկեղեցական թեմ, որի բնակչության վիթխարի զանգվածները, հանգամանքների բերումով բազմիցս տեղաշարժվել են իրեն Դարաբադ դիտարկվող այդ մեծ շրջանակի ներսում եւ ընկալվել որպես դարաբադցիներ: Ցարական ինքնակալության տապալումից հետո Այսրկովկասում բուռն պայքար ծավալվեց ազգային սահմանազատումների համար: 1923 թ. կազմավորված ԼՂԻՄ-ի սահմաններից դուրս թողնված Հյուսիսային Արցախը մասնատվեց մի քանի շրջանների՝ Շահումյան, Խանլար, Գետաբեկ, Դաշքյասան, Շամխոր, ուր խորհրդային իշխանության տարիներին հետեւողականորեն իրականացվում էր ազգային խտրականության ու բռնադատման քաղաքականություն: Ամենավատագրոր՝ տասնամյակների ընթացքում ձեւավորվեց ու կարծրացավ մի թյուր մտայնություն, որով դիտավորյալ նույնացվում էին Դարաբադն ու ԼՂԻՄ-ը, օտարվում վերոհիշյալ շրջանների հայ բնակչության ճակատագիրը: (Տես Կ. Ղախրամանյան, Հյուսիսային Արցախ, էջ 4-5, 8): Այնինչ, 1979թ. մարդահամարի տվյալներով Հյուսիսային Արցախի այդ շրջաններում ապրում էր. ընդհանուր առմամբ, 83,4 հազար հայ, այդ թվում. Խանլարի շրջ.- 14,6 հզ, Դաշքյասանի շրջ.- 7,3 հզ, Շամխորի շրջ.- 12,4 հզ, Գետաբեկի շրջ.- 1,0 հզ, Գանձակ քաղաքում՝ 48,1 հազ հայ: («Армянский Вестник», N 2, 1998г., стр. 33): - 17

[8] Պատմական հիշողությունն արցախահայությանը տարավ դեպի 19-րդ դարի կեսերի եւ 20-րդի սկզբների իրադարձությունները, երբ դարձյալ ինքնապաշտպանության նպատակով Հայաստանի ու Արցախի տարբեր վայրերում առաջացան աշխարհագրային ջոկատներ ու մարտական խմբեր, որոնք լավ թե վատ կատարեցին իրենց պատմական առաքելությունը: Զենք նրանց վրիպումների ու սխալների վրա սովորեց ներկա սերունդը, կիրառեց նրանց մարտական փորձը եւ ավանդական մարտավարությունը: - 27

[9] «ԼՂԻՄ-ում իրավիճակի կարգավորման միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ ԳԽ 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը (տես «Известия», 30 ноября 1989 г.) բացասաբար է ընդունվել ու դեռեւս յուր ժամանակին գնահատվել է որպես Արցախը «բռնությամբ Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանությանը ենթարկելու» փորձ (Տես Կ. Զ. Թովմասյան, Կ.Ա. Աթաբեյան, Յ.Բ. Ներսիսյան, Դարաբադյան հարց: Ակունքներն ու էությունը ըստ փաստաթղթերի եւ փաստերի: Ստ., 1991, էջ 121-123): Մասնավորապես, որոշման 3-րդ կետով նախատեսվում էր հավասարության հիմունքներով ԼՂԻՄ-ում ստեղծել հանրապետական կազմկոմիտե եւ վերականգնել ԼՂԻՄ ժողապատգամավորների 20-րդ գումարման խորհրդի ու նրա գործկոմի գործունեությունը, որը կասեցվել էր ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1989 թ. հունվարի 12-ի հակասահմանադրական հրամանագրով: 5-րդ կետով անապատակահարմար էր համարվում Կառավարման հատուկ կոմիտեի գոյությունը: Կենտրոնի կողմնակա դիրքորոշման ու հակահայկական քաղաքականության պայմաններում պարզ էր, որ «հավասարեցման» բոլոր նմուշ-օրինակները դեմ կնետվեին եւ կկենսագործվի հենց վերոհիշյալ երկու կետը, ինչը միանգամայն ձեռնադրում էր Ադրբեջանին: - 31

[10] 1989 թ. դեկտեմբերի սկզբներին Ադրբ. ԽՍՀ ԳԽ նախագահությունը, ի կատարումն ԽՍՀՄ ԳԽ նոյեմբերի 28-ի որոշման, ստեղծեց Հանրապետական կազմկոմիտե՝ Ադրբ. կոմկուսի կենտկոմի 2-րդ քարտուղար Վ. Պոլյանիչկոյի նախագահությամբ: Նա, որ ազգային ազատագրական շարժումները ճնշելու մեծ փորձ էր ձեռք բերել Աֆղանստանում, անմիջապես հալածամբներ ու բռնություններ սկսեց արցախահայության դեմ: Սակայն, ժողովուրդների դաիիծը լինելու իր հավակնությունների համար, նա հատուցեց կյանքով, 1995 թ. օգոստոսի 1-ին սպանվելով Հյուսիսային Օսեթիայի սահմանամերձ Տարսկոյե ավանի մոտ: - 32

[11] Ադրբ. Գև նախագահության 1991 թ. հունվարի 14-ի որոշմամբ նախատեսվում էր Շահումյանի շրջանը միացնել Կասում Իսմայիլովի շրջանին ու ստեղծել նոր վարչական միավոր՝ Գերանբոյի շրջան: - 35

[12] Հարկ է նշել նաև, որ խորհրդային ու կուսակցական տեղական մարմինների ձեռնարկած առկայության պայմաններում մեծ պատասխանատվություն ու դեկլարելու ծանր բեռ ստանձնեցին ընդհատակյա կազմակերպությունները: Առաջացան ազգային կառավարության սաղմերը: «ԿՈՌԻՆԿ», «Միացում», «Ղարաբաղ կոմիտե», «Կողոզինացիոն գաղտնի խորհուրդ», «Ազգային խորհուրդ» - ահա այն կազմակերպությունների ոչ լրիվ ցանկը, որոնք փորձեցին այն դժվարին պահերին ստանձնել ժողովրդի ղեկավարման գործը, զբաղեցնել ԼՂԻՄ օրինական իշխանությունների թափուր տեղը: - 39

[13] Այս անվանումն օգտագործվում է 1992 թ. փետրվարի 24-ին համապատասխան կարգավիճակ ստացած ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերից մինչ այդ ձեռավարված սպառնալից կազմավորումները տարբերելու նպատակով: - 41

[14] ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի լիազորությունների դադարեցումը հակասահմանադրական էր (տես Գ. Ավետիսյան, Յ. Դանիելյան, Ա. Մելկոնյան, *История Армении*, Ереван, 1999, с. 264), հետևաբար նրա կողմից սեպտեմբերի 2-ին ընդունված որոշումը այն ժամանակ գործող ԽՍՀՄ օրենքների համաձայն, օրինական էր: - 42

[15] Հարկ է նշել, որ տները իրկիզելը այդ ժամանակ մարտավարական հնար էր համարվում, ինչը առաջինը սկսեցին կիրառել ադրբեջանցիները հայ բնակչությանը վերադարձի հնարավորությունից զրկելու, դիմադրողների հոգեբանորեն ընկճելու կամ խուճապը մեծացնելու եւ այլ նպատակներով: Պատերազմն իր օրերն անց էր անցնում ունի, կամա թե ակամա դրանք գործում են, ուստի դաժան իրողության թելադրանքով հայերը եւս ստիպված էին ի պատասխան նույն մարտավարությունը կիրառել: - 48

[16] Ըստ ռազմական բաց աղբյուրների, ԽՍՀՄ փլուզման պահին Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի սպառնալիքությունների եւ գինապաշարների մեծ մասը տեղակայված էր Ադրբեջանական ԽՍՀ տարածքում: 4 մոտոհրաձգային դիվիզիաների, օդադեսանտային դիվիզիայի, հատուկ նշանակության բրիգադի, 3 ՕՊ-ի 3 բրիգադների, 4 ռազմաօդային բազաների սպառնալիքությունն ու գույքը, կասպիական նավատորմի մի մասը: Այդ ամբողջ տեխնիկան ու սպառնալիքությունը 1992 թ. հունվարից բացահայտորեն սկսեց անցնել ադրբ. իշխանության ինքնակազմակերպության տակ: ՌԴ պաշտպանության նախարարությունը կամ չկարողացավ, կամ չցանկացավ խանգարել դրան(տես «Մարտիկ», թիվ 31, 1998թ.՝ ըստ «Ռոսիյսկայա գազետայի» մի հրապարակման):

Այնպես որ հենց սկզբից հակառակորդը ստացել էր ռազմական գերակշռություն: Փաստերն ավելի քան խոսում են. Լեռնային Ղարաբաղի եւ Ադրբեջանի միջեւ ուղղակի ռազմական գործողություններ սկսվելու պահին քանակական առումով վերջինս ուներ բացահայտ առավելություն. մարտական տանկերի 132 միավոր, մարտական զրահամեքենաների՝ 568, հրետանու՝ 129, մարտական ինքնաթիռների՝ 53, հարվածային ուղղաթիռների՝ 4 միավոր(նույն տեղում): Միայն իր հայրենի եզերքը պաշտպանող հայ ռազմիկի բարոյականային ու մարտական որակների շնորհիվ հնարավոր եղավ հակահարված տալ թշնամուն, ամրապնդել վերընձնուղված արցախյան պետականության՝ ԼՂ հանրապետության հիմքերը: - 55

[17] Բարինտակցիների պնդմամբ մարտադաշտում հակառակորդը թողել է 130-135 դիակ(տես նաև «Մարտիկ», թիվ 4, 2000 թ.): Տարբեր թվեր են բերվում, հիմք ընդունելով ուսման հավաստիացումները ադրբեջանցիների անձնագրերը հաշվելու մասին կամ էլ հետագայում դիակների փոխանակման շուրջ բանակցություններում իրենց իսկ ադրբ. վկայությունները: Ճակատամարտի մասին Արկադի Տեր-Թադևոսյանի՝ ժամը 12³⁰-ին հաղորդված գեկույցում նշված է 80 թիվը (Ռադիոկայանի ապարատային մատյան,թ. 90), ինչն էլ ընդունել ենք որպես հիմք: - 58

[18] Ինչպես տեսնում ենք, Ադրբեջանը առաջինը է կիրառել ժամանակակից

մարտական տեխնիկա, այդ թվում՝ S-72 տանկեր, որոնց դեմ հանդիման կանգնած հայ աշխարհագրայինը զինված էր ընդամենը որսորդական հրացաններով, լավագույն դեպքում՝ թեթև հրազենով: Այս անառարկելի փաստի լույսի տակ անհեթեթ են հնչում ադրբեջանցի քաղաքագետների այն բարբառները, թե իբր հայերն են «ազրեթիա ձեռնարկել Ադրբեջանի դեմ»: Ինչպես կտեսնենք հաջորդիվ, Արցախի ԻՊՈՒ սպառնալիքության մեծ մասը ռազմավարային էր՝ առգրավված ԼՂՀ ներխուժած ադրբեջանցի հրոսակներից: - 59

[19] Արցախյան պատերազմի ողջ ընթացքում հայկական կողմը միշտ էլ ադրբեջանցի խաղող բնակչությանը հեռանալու հնարավորություն է տվել, տրամադրելով «միջանցք»: Սակայն, հաճախ դրանցից շտապել են օգտվել հակառակորդի զինյալները, դրանով իսկ ակամա նպաստելով հայերի հաջողությանը: Դա այն դեպքում, երբ ադրբեջանական ռազմական հենակետերի վերածված բնակավայրերի թե բնակչությունը եւ թե զինված խմբերը ապահովված էին ոչ միայն սննդի, այլև ռազմամթերքի զգալի պաշարներով, ինչը նախատեսված էր հարձակողական ու պաշտպանական երկարատև մարտեր մղելու համար: - 60

[20] Մարտի սկզբներին Արցախից դուրս բերվեց Ստեփանակերտում տեղակայված 366-րդ մոտոհրաձգային գունդը: Ադրբ. կողմը զորամասի հրամանատարությանը մեղադրում էր հայերի կողմից մարտական գործողությունների մասնակցելու մեջ: Հին մտածողության մարդիկ խուճապի էին մատնվել, որ ռուսները լքում են Արցախը եւ մեն մենակ թողնում թշնամու դեմ: Այնինչ, բացառիկ հնարավորություն էր ստեղծվում հեռացող զորամասի հաշվին ԻՊՈՒ զինամոցը համալրելու համար, որին էլ ձեռնամուխ եղան հայ մարտիկները: 1918 թ. դասերը, երբ չէին քիչեք Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարների վճռականությունը՝ զինաթափել հեռացող ռուսական սահմանապահ ջոկատին, որի սպառնալիքությունը բաժին հասավ թշնամուն(տես Եղիշե Իշխանեան, Լեռնային Ղարաբաղ. 1917-1920 թթ.: Երեվան, 1999, էջ 92-93), օգնեցին հայերին ահագնացող վտանգի պայմաններում բաց չթողնել ընձեռված հնարավորությունը: - 69

[21] Կարծիքներ կան, թե հարձակողական գործողությունը սկսել են հայերը հակառակորդի ուշադրությունը շեղելու, Շուշիի գոտիի նախօրեին հակառակորդի նյարդերը փորձելու եւ այլ մարտավարական նկատառումներով: Ապրիլի 29-30-ի մարտերը Ստեփանակերտի հարավ-արեւմտյան մատույցներում, որին հարում էին Ղալաբաղի շրջան, Ջանհասան, Քյոսալար գյուղերը, նաև այն ներգործությունն ունեցան, որ մայիսի 8-ի հարձակումը եւս հակառակորդի կողմից դիտվեց սոսկ այդ գյուղերը գրավելու հերթական փորձ, ապակողմնորոշելով ադրբեջանական հրամանատարությանը: - 77

[22] Իր պետականությունը կառուցող ժողովրդի համար անչափ կարեւոր էր, որ նման պատմական որոշումն ընդունվել հենց իր ընտրյալների կողմից, Հանրապետության օրենսդիր մարմնում, պաշտոնական բնութագրողով նրան: Մտաքին աշխարհի համար այն փնտրված ու անհրաժեշտ փաստարկ է, ԼՂՀ-ի միջազգային ճանաչման ճանապարհին դիվանագիտական գտնված լուծում, այդուհանդերձ, մեզ՝ ակնանատներին համար այն դեռ որոշ հարցականներ է պարունակում: - 91

[23] Ձառիստ անունը (տես «Բազմավեպ», 1989, էջ 213) հետագայում աղավաղվել ու կոչվել է Ձառիսու: Լիսագորի մասին Ղ. Ալիշանը գրել է. «Լիսակորսը, որ եւ զօրանիստ պահպանաց ռուսաց» (տես Ղ. Ալիշան, Արցախ: Երեւան, 1993, էջ 111): Ա-Դոն նշում է, որ սա(Լիսագորը) Թթուրուն է: Քյոսալարն ըստ Հ. Մկրտչյանի՝ Գալլատունն է: Ս. Սարգսյանը ենթադրում է, որ այն «Քյատուն կյուններ» (Քյատուն գոմեր) բնակավայրն է, որ հիշատակվում է նախախորհրդային քարտեզներում:(Տես Ս. Սարգսյան, Արցախ. պատմաաշխարհագրական ճշգրտումներ, էջ 69):

Ջան Հասան՝ նախկինում՝ Ջալալ Հասան(Ներքին Խաչենի Հասան Ջալալ իշխանի անունից): «Այժմ, - գրում է Ս. Բարխուտարեանցը, - Ջան Հասան՝ ըստ կրճատման օրինաց Արցախի»: Ըստ Հ. Մկրտչյանի՝ Մռակաց:(Նույն տեղում, էջ 68): - 92

[24] Տես «Մարտիկ», թ. 18, 1999թ.: Շուշիի ազատագրմանը մասնակցածների թիվը դեռեւս ճշգրտման կարիք ունի: - 100

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Արխիվային նյութեր եւ սկզբնաղբյուրներ

1. ԼՂՀ Պետական արխիվ (ՊԱ), ֆոնդ 1, ցանկ 5, պահպանման միավոր 11. կապ 1, էջ 33-35, 40, 63
2. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 5, պ. մ. 13, կ. 1, էջ 1-3, էջ 12, 16-17, 18-20, 24, 26, 29, 42, 50-52, 55, 57, 60-61, 64-65, 74-78, 81-82
3. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 254, գ. 1, պ. մ. 15, կ. 1, թթ. 8-28
4. ԼՂՀ ԱԺ ընթացիկ արխիվ, ԼՂՀ ԳԽ նախագահության նիստերի արձանագրություններ, Արձանագրություն հ. 14, հ. 15, հ. 97: Հրամանագրեր եւ որոշումներ. Հ.Ն.Ն. 0231-1 առ 07.05.1993, Թ. Ն.Ն. 0334-1 առ 06.05.1994, Թ.Ն.Ն. 0403-1 առ 09.11.1994
5. ԼՂՀ ԱԳՆ մամուլի կենտրոնի տրամադրության տակ եղած նյութերը
6. ԼՂՀ նախարարների խորհրդի նիստերի արձանագրություններ, № 3
7. ԼՂՀ գոհված ազատամարտիկների օգնության «Հիշատակ» հիմնադրամ.
8. ՀՀԳ մամուլ եւ տեղեկատու կենտրոնի Ստեփանակերտի գրասենյակ. «Ա-նիս» լրատվագործակալության արխիվ, գործ. № № L-028, L-033, L-034
9. ՓԲԸ «Հայնախագիծ», Հուլիսի քաղաքի գլխավոր հատակագիծ: Երեւան, 1998
10. Հուլիսի շրջանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման տեղեկագիր (1994-1998): Հուլիս, 1999
11. ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կենտրոնական արխիվ (ՊԲԿԱ), Аппаратный журнал радиостанции: пачат 25 декабря 1991 г., окончено 5 марта 1992 г.
12. ՊԲԿԱ, Аппаратный журнал радиостанции: пачат 24 апреля 1992 г., окончено 12 мая 1992 г.
13. ՊԲԿԱ, Боевой приказ (Взятие Шуми).
14. ՊԲԿԱ, Рабочая тетрадь оперативного дежурного, 96 л., пачато 21 февраля- окончено 18 марта 1992г. По книге учета РТ № 140
15. ՊԲԿԱ, Рабочая тетрадь оперативного дежурного, 94 л., пачато 14 марта- окончено 5 июня 1992г. По книге учета РТ № 142
16. ՊԲԿԱ, План операции "Раздан", карта м 1: 100000 օбр. 1973 г.
17. ВК НКР, Книга учета погибших при защите территориальной целостности НКР, № 42

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

1. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն: Երեւան, 1982
2. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան: Երեւան, 1965
3. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին, Ռ. Տ. Տիտանյանի աշխատասիրությամբ: Երեւան, 1981
4. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հատոր Ա, կազմեց Ա.Խ. Սաֆրասյան: Երեւան, 1961
5. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, թրգմ. Լ. Մելիքսեթ Բեկ, հատոր Գ: Երեւան, 1955

Գրականություն

ա) Հայերեն

1. Աբրահամյան Ա., Սի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների եւ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից: Երեւան, 1952
2. Աբրահամյան Հրանտ, Թուրք նվաճողների դեմ Ղարաբաղի աշխատավորության մղած պայքարի պատմությունից (1918թ. օգոստոս-հոկտեմբեր): «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1989, № 2, էջ 162-177
3. Աբրահամյան Հրանտ, Արցախյան գոյամարտ: Երեւան, 1991
4. Աբրահամյան Հրանտ, Արցախի հերոսամարտը (1918): Երեւան, 1998
5. Ալիշան Ղեւոնդ, Արցախ: Երեւան, 1993
6. Անառյան Հրաչյա, Հայերեն արձատական բառարան, Բ հատոր: Երեւան, 1973
7. Առստամյան Գալյա, Սպասում (Հուլիս): Ստեփանակերտ, 1996
8. Առստամյան Գալյա, Իմ սերը ձեզ հետ է, ողջեր եւ նահատակներ (Վավե-րագրություն): Երեւան, 1998
9. Ասատրյան Գառնիկ, Գեւորգյան Նիկոլայ, Աղրեքյան. յուրացման սկզբունքը եւ իրանական աշխարհը: Երեւան, 1990
10. Ավետիսյան Հրանտ, Հայկական հարցը 1918 թվականին: Երեւան, 1997
11. Ավետիսյան Հրանտ, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը: Երեւան, 1998
12. Արամյան (Միսակ Տեր-Դանիելյան), Ղարաբաղի տագնապը (պատմու-թյան համար). օրագրություն (26 ապրիլի-26 հուլիսի): Երեւան, 1993
13. Արզումանյան Զավեն, «Մեծ» եւ «Փոքր» սղնախների հարցի շուրջ: ՀԱՍՏ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 4, 1985, էջ 85-92
14. Բաբայան Յաշա, Հիկաբարի արժիվ: Ստեփանակերտ, 1995
15. Բաղդասարյան Մելորա, Առանց մեկնաբանության: «Արցախ» հանդես, № 1, 1989, էջ 84-89
16. Բաղդյան Վարդգես, Ֆենոմեն: Ստեփանակերտ, 1998
17. Բաղդյան Վարդգես, Ավո (Հուշապատում): Ստեփանակերտ, 1993
18. Բալայան Զորի, Դժոխք եւ դրախտ: Երեւան, 1995
19. Բալայան Զորի, Բժիշկ Մարությանը եւ նրա «Պատերազմի հետքը երկար է մնում» գիրքը: Երեւան, 1999
20. Բարխուտարեանց Մակար, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ: Երեւան, 1999
21. Գաբրիելյան Գուրգեն, Աստղաշենի աստղերը: Երեւան, 1996
22. Գաբրիելյան Կիմ, Ստեփանյան Վոլոդյա, Անավարտ կենսագրություն: Ստեփանակերտ, 1996
23. Գեւորգյան Համլետ, Պետոն: Երեւան, 1994
24. Գեորգեան Համլետ, Պետոն: Պէյրուք, 1996
25. Գեւորգյան Համլետ, Դրո: Երեւան, 1999
26. Դադայան Գոհար, Կյանք՝ նվիրաբերված հայրենիքին: Ստեփանակերտ, 1992
27. Դանիելյան Արմեն, Բեկորը ինչպիսին որ կար (հուշապատում): Ստեփանակերտ, 2000
28. Դավթյան Բահաթուր, Բաղդասարյան Նիկոլայ, Դաս հայրենյաց: Երեւան, 1997
29. Թելունց Մ.Մ., Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը 18-րդ դարի երկրորդ կեսին եւ իրավաքաղաքական միտքը: Երեւան, 1995

30. Թօփճեան Յակոբ, Ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Ղաղեան. ժողոված 1878-1898, մասն Բ: Վաղարշապատ, 1900
31. Թումյան Հարություն, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920 թթ(պատմական ակնարկ), «Խորհրդային Ղարաբաղ», №№ 252, 253, 255, 256
32. Լեո, Անցյալից: Թիֆլիս, 1925
33. Լեո, Հայոց պատմություն, 3-րդ հ. գիրք 2-րդ: Երկերի ժողովածու, 3-րդ հատոր: Երեւան, 1973.
34. Լեո, Հայոց պատմություն, 4-րդ հ.: Երկերի ժողովածու, 4-րդ հատոր: Երեւան, 1984
35. Լեո, Երկերի ժողովածու, 8-րդ հատոր: Երեւան, 1985
36. Լէօ, Սահմանավիճեր (Հատուած), Ղարաբաղ, Բ հատոր: Աթէնք, 1990
37. Լալայան Երվանդ, Երկեր 5 հատորով, հատոր 2-րդ: Երեւան, 1988
38. Խանյան Սոկրատ, Մխիթարյան Արգիկ, Անմահության ճանապարհով: Երեւան, 1997
39. Խանյան Սոկրատ, Արցախյան պատերազմը եւ հայ պոեզիան: Ստեփանակերտ, 1998
40. Խոջաբեկյան Վ.Ե., Արցախը փորձության ժամին: Երեւան, 1991
41. Կարազեղեան Յովհաննէս, Սեպագիր տեղանուններ, Հայկական Լեռնաշխարհը սեպագիր աղբիւրներում, Հատոր Ա, Գիրք Ա: Երեւան, 1998
42. Կարապետյան Բակուր, Հարյուր տարվա երկխոսություն: Երեւան, 1990
43. Կարապետյան Բակուր, Շուշի բերդաքաղաքը(Պատմությունը մինչեւ 1920 թ.): Երեւան, 2000
44. Հասարակական Սենոր, Գոյամարտ (ԼՂՀ Պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ուղեցույց): Ստեփանակերտ, 1998
45. Հարությունյան Ա.Հ., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները: Երեւան, 1984
46. Հարությունյան Հ. Մ., Լեռնային Ղարաբաղ 1918-1921 թթ.: Երեւան, 1991
47. Հարությունյան Մ. Ա., Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի կազմավորումը: ԱրՊՀ «Գիտական տեղեկագիր», № 1, 2000, էջ 78-88
48. Հարությունյան Վ. Բ., Արցախ, հիմնահարցի ակունքները: Ստեփանակերտ, 1998
49. Հովհաննիսյան Աշոտ, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ: Երեւան, 1959
50. Հովհաննիսյան Գ. Ա., Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում: Երեւան, 1971
51. Ղահրամանյան Կիմ, Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար, գիրք Ա եւ Բ: Երեւան, 1993
52. Ղահրամանյան Կիմ, Հյուսիսային Արցախ(պատմության բնական վերլուծություն): Պատմագիտության դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր: Երեւան, 2000
53. Ղարիբյան Գ., Արթուրը. Արծվի թռիչք էր նա: Երեւան, 1999
54. Մարգարյան Սիրվարդ, Մարտակերտ. չհայտարարված պատերազմի կիզակետ: Ստեփանակերտ, 1999
55. Մելիք Շահնազարյան Զարեհ, Թուրքական ագրեսիան Ղարաբաղում Բաքվի կոմունայի անկումից հետո: «Արցախ» հանդես, 1990, № 5-6, էջ 25-29
56. Մելքունյան Սերգեյ, Լեռնային Ղարաբաղ: Երեւան, 1990
57. Միքայելեան Արսեն, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, №№ 7-12, 1923 թ.:
58. Սկրտչյան Արթուր, Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հայդուկում: Երեւան, 1992
59. Սկրտչյան Շահեն, Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները: Երեւան, 1985

60. Սկրտչյան Շահեն, Արցախ-պատմամշակութային համառոտ ակնարկ: Երեւան, 1991
61. Սկրտչյան Շահեն, Արցախում եւ ուրիշ պատերազմ տեսա: Երեւան, 1996
62. Սկրտչյան Լեոնիկ, Ղարաբաղի սղնախները 1723-24 թվականներին: «Գարուն», № 2, 2000, էջ 42-44
63. Սովետովա Տ., Հովանյան Ա., Բաքվի ջարդերը: Երեւան, 1992
64. Նաճարեան Եղիա, Արցախեան հարցի սեւ թղթածրարը, պրակ Ա, Բ եւ Գ: Պէյրուք, 1989
65. Նանագույան Սեդրակ, Շահեն: Երեւան, 1993
66. Նանագույան Սեդրակ, Արծիվները բարձունքներ են տենչում, գիրք Ա: Երեւան, 1992, գիրք Բ եւ գիրք Գ: Երեւան, 1993
67. Ներսեսով Սիրգա Յուսուֆ, Ճշմարտացի պատմություն: Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը եւ ծանոթագրությունները Բ. Պ. Կոստիկյանի: Երեւան, 2000
68. Չաքրյան Հակոբ, Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում: Երեւան, 1998
69. Պետրոսյան Ռ., Արցախի պաշտպանության դիրքերում: Երեւան, 1997
70. Պողոսյան Հ., Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները: «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, 1996, էջ 177-208
71. Պողոսյան Հ. Մ., Անդրանիկ գորավարի մի նամակը գեներալ Բագրատունուն: «Մանկավարժ», 1990, № 8, էջ 58-62
72. Պողոսյան Ա.Կ., Պանթուրքիզմը Երեկ եւ այսօր: Երեւան, 1990
73. Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, հատոր է: Թեհրան, 1982
74. Սարգսյան Ս. Վ., Հայ ռազմարվեստի պատմությունից, Երեւան, 1969
75. Սարգսյան Սլավա, Արցախ. պատմաաշխարհագրական ձգտումներ: Երեւան, 1996
76. Սարենց Մուշեղ, Բեկոր: Երեւան, 1993
77. Սարուր, Ղարաբաղի կցումը Ադրբեջանին: («Հայրենիք» ամսագիր, յունիս, 1929): «Դրօշակ», մարտ 1990, էջ 78-96
78. Սողոմոնյան Նվարդ, 1991. «Կոլցո», (Մարդոտություն), Առաջին մաս: Ստեփանակերտ, 1994, «Թեժ կետեր», Երկրորդ մաս: Ստեփանակերտ, 1995
79. Սեյան Վլադիմիր, Շուշի: Երեւան, 1991
80. Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից: Երեւան, 1991
81. Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ: Երեւան, 1996
82. Ստեփանեան Յովակ, Արցախեան կամ Շուշույ գնդի պատմությունը: «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, №№ 3-7, 1935
83. Տեր-Գասպարյան Ռ. Հ., Շուշի քաղաքը: Երեւան, 1993
84. Տոնոյեան Արմեն, Արցախեան ազատագրական պայքար: ԱՄՆ, 1998
85. Ուլուբաբյան Բագրատ, Արցախի պատմությունը (սկզբից մինչեւ մեր օրերը): Երեւան, 1994
86. Ուլուբաբյան Բագրատ, Արցախյան գոյապայքարը: Երեւան, 1994
87. Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն: Եր., 1997
88. Քանապյան Սեյրան, Ավոն մեր աչքերով: Երեւան, 1994

Ժողովածուներ

1. Ավետաբերները (Ազգային հերոսներ), Դիմանկարների ժողովածու, կազմ. Գր. Զանիկյանը, Երեւան, 1997
2. Ազգ. պետություն, բանակ, Հանրապետական գիտագործնական կոնֆերանսի նյութերը (Ձեկուցումներ, ելույթներ): Երեւան, 1998

3. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4-րդ: Երեւան, 1972
4. Հայ զինվորի գրադարան, թիվ 3 թողարկում, «Լրատվական զենքը 21-րդ դարի զենքն է»: Երեւան, 1999
5. Հասարակական-պետական պատրաստության ձեռնարկ: Ստեփանակերտ, 1999
6. ՀՀԳ Լիբանանի Կեդրոնական Կոմիտեի հրատարակութիւն, թիւ 3. Արցախի հետ, Ղարաբաղի համար: Խմբ. Կ. Երմեզեան: Պէյրուս, 1990
7. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատոր երրորդ: Երեւան, 1974

բ) Այլ լեզուներով

1. Библиотека центра русско-армянских инициатив, Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов. апрель-июнь 1991 года, составила Седя Вермишева. Ереван, 1995
2. Данные о беженцах, перемещенных лицах и запытых в ходе военных действий территориях в Нагорном Карабахе и Азербайджане, "Армянский Вестник". № 1, 1998, стр. 57-61
3. Карабахский вопрос: история и сущность в документах и фактах. Степанакерт, 1989
4. Нагорный Карабах в 1818-1923 гг., Сборник документов и материалов, под ред. В.А. Микаелян. Ереван, 1992
5. Нагорный Карабах. Историческая справка. Ереван, 1988
6. О некоторых политико-правовых аспектах проблемы Нагорного Карабаха, Сборник статей. Ереван, 1999
7. Правда о Нагорном Карабахе. Материалы и документы. Ереван, 1989
8. Правда о Нагорном Карабахе, сост. В.А. Товмасын, Ю.Б. Нерсисян. Степанакерт, 1989
9. Спорные границы на Кавказе (под ред. Бруно Конштерера). Москва, 1996
10. Сумгаит... Геноцид... Гласность? Ереван, 1989
11. Фонд общественно-политической информации. Аниссия и депортация. Степанакерт, 1998.
12. Фонд общественно-политической информации. НКР. История и современность. Степанакерт, 1998
13. Фонд общественно-политической информации. Геноцид армян в Азербайджане и Нагорном Карабахе. Степанакерт, 1998
14. Фонд общественно-политической информации. Непрощаемый геноцид. Степанакерт, 1998
15. Фонд общественно-политической информации. Павел Геворкян, Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита. Степанакерт, 1998
16. Фонд общественно-политической информации. Культура и духовное наследие Нагорного Карабаха. Степанакерт, 1998
17. Хроника. НКАО, февраль 1988- февраль 1990. Баку, 1990
18. Аветисян Г., Даниелян Э., Мелконян А., История Армении. С древнейших времен до наших дней. Ереван, 1999
19. Акопян Г.А., Осипов В.К., Гюлистан; страницы истории. Ростов на Дону, 1998
20. Артем Шушца, Проблема Северного Нагорного Карабаха. "Армянский Вестник". № 2, 1998, стр. 31-33

21. Арутюнян В.Б., События в Нагорном Карабахе, ч. 1. Ереван, 1990, ч. 2. Ереван, 1993, ч. 3. Ереван, 1993, ч. 4. Ереван, 1994, ч. 5 и 6. Ереван, 1997
22. Арутюнян В.Б., Предистория национально-освободительного движения карабахских армян. Эчмиадзин, 2000
23. Бабаев Игорь, Воеводский Константин, Карабахский кризис. СПб, 1992
24. Бальян Грайр, Нагорный Карабах (Библиотека журнала "Тесакет"). Ереван, 1994
25. Барсегов Ю.Г., Право на самоопределение — основа демократического решения межнациональных проблем. К проблеме Нагорного Карабаха. Ереван, 1989
26. Зубов П. П., Карабахский астролог или основание крепости Шуши в 1752 г. Ереван, 1993
27. Камалян Сейран, Карабах. На пути к бессмертию. Краснодар, 1994
28. Кюке Геролайн, Айбнер Джон, Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе. Ереван 1998
29. Манасян А.С., Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода. Ереван, 1998
30. Мелик — Шахназарян Левон, Гандзак. Неутраченный мир. Степанакерт, 1996
31. Мелик — Шахназарян Левон, Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской Республики. Ереван, 1997
32. Мкртчян Цаген, Давтян Шчоре, Шуши. город трагической судьбы. Ереван, 1997
33. Нерсисян М.Г., А.В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1780-х годах. Ереван, 1981
34. Оганесян Н., Карабахский конфликт: этапы, подходы, варианты решения. Ереван 1997
35. Нахоев Е.А., Краткий курс истории Азербайджана. Баку, 1923
36. Потто В., Первые добровольцы Карабага из эпохи водворения русского владычества (Мелик Вани и Аюмг- Юзбаша Атабековы). Тифлис, 1902
37. Потто В., Героическая оборона крепости Шуши. СПб, 1903
38. Сугишвили Владимир, Карабахский конфликт. 1992-1994. Москва, 1998
39. Hovhannisjan Nikolaj, The Karabakh problem, factors, criteria, variants of solution. Jerevan, 1999
40. Melik Shahnazarov, Sketches of Karabakh soldier. Moscow, 1996
41. Зияддин Султанов, Агдарадан калаи вар. Баку, 1993
42. Насиман Јагублу, Хочалы гыргыны. Баку, 1992

Հանդեսներ

ա) հայերեն

1. «Արցախ», հանդես, №№ 1, 5-6 1990, № 1 1992թ., № 1-2, 1993թ.
2. «Ազդակ» օրաթերթ: Բացառիկ: 10-ամեակ Արցախի պայքարին: 20 փետրուար, 1998թ.
3. «Դրօշակ», մարտ 1990թ.
4. «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, №№ 7- 12, 1923թ., №№ 3-7 1935թ.
5. Ղարաբաղ, հակամարտություն-համաձայնություն (պատմաքաղաքական ժողովածու): Երեւան, 1997թ.

բ) այլ լեզուներով

6. Солдат удачи, № 8, 9 1996.
7. Солдат удачи, № 6, 1998.
8. Спутник. Дайджест советской прессы. Сентябрь, 1990

Պարբերական մամուլ

1. «Խորհրդային Ղարաբաղ», №№ 212, 213, 252-257 1989թ., № 132 1991թ.
2. «Ազատամարտ», թիվ 29, 1992.
3. «Ավանգարդ», № 45 1990թ., № 35 1991թ.
4. «Ավետյաց երկիր», Ա տարի, թիվ 6, 1990 թ.
5. «Արցախ», № 9, 1992 թ., №№ 35, 40 1993 թ.
6. «ԼՂ Հանրապետություն», թ. 145 1996թ., թ.թ. 53, 55, 1997թ.
7. «Ազատ Արցախ», №№ 9, 16, 19, 22, 40, 41, 53- 55, 69, 108, 120 1999թ.
8. «Գրական թերթ», թիվ 7, 1990 թ.
9. «Երկիր», թ.թ. 81, 82- 84, 86-88, 90, 100, 1992թ.
10. «Խաչեն», թ.թ. 1, 1992 թ., 1, 3, 6-9 1993 թ., 4 1994 թ.
11. «Հայ զինվոր», թ. 51, 1998թ., թ.թ. 18, 19, 1999թ.
12. «Կումայրի», 6 օգոստոսի 1992թ.
13. «Հայաստանի Հանրապետություն», թ.թ. 42, 78, 90 1998թ.
14. «Հայրենյաց պաշտպան», թ.թ. 2, 3 2000 թ.
15. «Մարտիկ», №№ 7, 8, 20 1993թ., №№ 5, 8, 14, 19, 20, 24 1994թ., թ.թ. 17-18, 38, 1995թ., թ. 2-4, 6-10, 15, 16, 18-19, 21, 35 1996թ. 9, 14, 15, 17, 19 1997թ., 8, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 22, 24, 42, 46, 49 1998 թ., 2-4, 7-11, 14, 16-23, 27, 28, 30, 32-38, 41, 44, 45, 1999թ., թ.թ. 12, 18 2000թ.
16. «Մռավի ղողանջներ», թ.թ. 1, 7
17. «Շուշի», թ.թ. 1, 6 1994թ., թ. 2, 1996թ.
18. «Պաշար»-ի շաբաթվա լուրերը, ՀՀՊ ՄՏԿ Երեւանի գրասենյակ, թ.թ. 3, 4, 5 1991թ.
19. "Республика Армения", №№ 59, 61, 65, 71, 72, 83, 86, 88, 91, 101, 182 от 1992г.
20. "Бакинский рабочий", № 112, 1991 г
21. "Голос Армении", № 38 1999 г.
22. "Правда", 19 июля, 1988 г., 15 января, 30 ноября, 1989 г.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արախանյան Աշոտ 110
 Արախանյան Ջիվան 37
 Արախանյան Սեմյոն 101
 Աղիզյան Ռաֆայել 125
 Ալեքսանյան Արթուր 122
 Աղաբեկյան Արթուր 45
 Աղայան Սամվել 138
 Աշիկյանյան Սիմոն 20, 134
 Ասադով Մ. 38
 Ավագյան Վաղինի 119, 143
 Ավան հարյուրապետ 7
 Ավանեսյան Մարատ 52
 Ավանեսյան Աշոտ 101, 107
 Ավանեսյան Գառնիկ 104
 Ավանեսյան Սամվել 111
 Ավետիսյան Կարմեն 111, 122
 Ավշարյան Գագիկ 101, 107
 Արզումանյան Կարեն 118
 Աֆյան Վաղինի 115

Բաբայան Սամվել 92, 132
 Բաբաջանյան Համազասպ 17
 Բալայան Ջորի 10, 83, 88
 Բալայան Վալերի 38, 68, 113
 Բալայան Վաղինի 45
 Բալասանյան Վիտալի 120, 135, 143
 Բաղդասարյան Գոռ 106
 Բաղդասարյան Դենարիկ 10, 122
 Բաղդասարյան Մխիթար 111
 Բաղդանյան Հովհաննես 17
 Բադրյան Վարդգես 10
 Բադրյան Վալերի 103
 Բատակով 53
 Բարսեղյան Կամո 115
 Բարսեղյան Վասակ 117
 Բոյաջյան Մարատ 98
 Բուշ Ջորջ 87

Գաբրիելյան Արթուր 115
 Գաբրիելյան Վազգեն 118
 Գալստյան Ռաֆայել 105
 Գասպարյան Ժորա 95, 97, 134
 Գեյլ Ռոբերտ 83
 Գզոլյան Ֆելիքս 93, 96, 112, 122, 131

Գորբաչով Միխայիլ 29, 42
 Գրիգորյան Գրիգոր 103
 Գրիգորյան Մանվել 45
 Գրիգորյան Վիգեն 46
 Գրիգորյան Կամո 119

Դալիրաթայան Գուրգեն 54, 131
 Դանաթ Ալեքսանդր 96
 Դանիելյան Վալերի 107, 134
 Դանիելյան Միսաք 45
 Դանիելյան Սլավա 119
 Դանիելյան Սերգեյ 104
 Դերիկյան Տիգրան 80
 Դինսբիր Ի. 88

Ելցին Բորիս 44, 87
 Եղիազարյան Ալբերտ 117
 Եղիազարյան Մանվել 62
 Եսայան Օլեգ 68

Զաքարյան Ներսես 52
 Զաքարյան Վիլեն 103

Թադևոսյան Ռաֆիկ 124, 144
 Թավրիզյան Ռազմիկ 106
 Թեւանյան Աշոտ 106
 Թովմասյան Սերգեյ 102, 134

Ժինկին Ն. 48
 Ժուկով Վ. 50

Իշխանյան Վաչագան 111, 143
 Իսախանյան Վազգեն 115
 Իսրայելյան Ռուսլան 93, 103, 105

Լեո (Առաքել Բաբախանյան) 7
 Լորունց 53
 Լուկյանով Անատոլի 36

- Խաչատրյան Աշոտ 108, 109
 Խաչատրյան Էդիկ (Դահիրավ) 118
 Խաչատրյան Էդիկ 115
 Խաչատրյան Վազգեն 115
 Խաչիյան Յաշա 105
- Ծատրյան Հրանտ 108
- Կալիբերդեցի 53
 Կարաբեւ Թամերյան 50
 Կարապետյան Արմեն 106
 Կարապետյան Արկադի 68, 92, 93, 103, 132
 Կարապետյան Հայկ 108
 Կարապետյան Սամվել 100, 133
 Կարապետյան Վալերի 95
 Կիրիլով Վ. 33
 Կոզիրեւ Անդրեյ 75, 88, 89
 Կոլ Հելմոնտ 87
 Կրյուչկով Վ. 36
 Կրպեյան Թաթուլ 20, 134
 Կուրիչ Յա. 88
 Կուլչնիկ Բեռնար 88
- Հակոբյան Սամվել 115
 Հայրապետյան Ալիկ 100
 Հայրապետյան Արմեն 122
 Հայրիյան Վալերի 101
 Հարությունյան Արգամ 103
 Հարությունյան Անուշավան 95
 Հարությունյան Արմեն 112
 Հարությունյան Գեորգ 112
 Հարությունյան Գուրգեն 115
 Հարությունյան Սերգեյ 95
 Հարությունյան Վահան 10
 Հարությունյան Վալերի 104
 Հովակիմյան Մանվել 115
 Հովհաննիսյան Յուրի 119, 122, 133, 139
 Հովհաննիսյան Վահան 21
 Հովսեփյան Հովիկ 106
 Հովսեփյան Աշոտ 106
- Ղազարյան Վովա 118
 Ղալի Բուտրոս 87
- Ղահրամանյան Կիմ 22
 Ղարամյան Արշավիր 111, 113, 122, 133, 143
 Ղարիբյան Գոհար 10
 Ղարիբյան Վահան 100
 Ղարսոյան Վրեժ 112
 Ղուլյան Աշոտ 45, 62, 103, 105, 107, 132
- Մամեդով Յաղուբ 89
 Մանվելյան Ս. 99
 Մարտիրոսյան Կարեն 100
 Մարտիրոսյան Կիմ 107
 Մարտիրոսյան Լեոնիդ 95, 131
 Մարտիրոսյան Պարգել 143
 Մաշկով 20
 Մեղրյան Շահեն 30, 135
 Մելքոնյան Մոնթե 70, 175
 Մեյքեր Ջոն 87
 Մելիք-Շահնազարյան Լեւոն 89
 Մելքոնյան Ռազմիկ 97, 131
 Մինասյան Հրանտ 103
 Միրզաբեկյան Մամիկոն 97
 Միրզոյան Միշիկ 105
 Միտերան Ֆրանսուա 87
 Միքայելյան Սասուն 119
 Մկրտչյան Արթուր 68, 130
 Մկրտչյան Վլադիմիր 111
 Մնացականյան Լեւոն 103
 Մնացականյան Վ. 99
- Յազով Դմիտրի 35, 36
 Յանաեւ Գ. 36, 40
- Նազարբաեւ Նուրսուլթան 44
 Նազարյան Վալենտին 98
 Նաջարյան Վարդգես 83
 Ներսիսյան Կարեն 101,
- Շահ-Ղաջարներ 105
 Շապոշնիկով Եվգենի 41
- Ոսկանյան Սերգեյ 96

- Չախոյան Նվեր 112
 Չիբչյան Վալերի 92, 100, 132
 Չիլինգարյան Ա. 99
- Պավլով Վ. 36
 Պետրոսյան Արմեն 104
 Պետրոսյան Արմեն 117
 Պետրոսյան Գեորգի 38, 85, 138
 Պետրոսյան Լեոնարդ 32
 Պետրոսյան Մուրադ 38
 Պետրոսյան Ռազմիկ 10
 Պողոսյան Արթուր 100
 Պողոսյան Հենրիխ 31
 Պողոսյան Յուրի 135
 Պոլյանիչկո Վիկտոր 32, 40
 Պուգո Բորիս 36
- Ռադաեւ Ս. 40
 Ռաֆսանջանի Հ. 89
- Սահակյան Բակո 106, 143
 Սարգսյան Գագիկ 100, 132
 Սարգսյան Հրանտ 117
 Սարգսյան Շահեն 101, 107
 Սարգսյան Սերժ 38, 68, 71, 130
 Սարգսյան Սուրիկ 119
 Սարգսյան Վազգեն 84, 130
 Սարգսյան Վազգեն 115, 117
 Սաֆարյան Դավիթ 96
 Սաֆարյան Վիլեն 103, 133
 Սեֆիլյան Ժիրայր 113
 Սոկոլով Ս. 33
 Ստեփանյան Համլետ 108, 133
- Ստեփանյան Նելսոն 143
 Ստեփանյան Վարդան 93, 103
- Վանցյան Վ 99
 Վայազի Ս. 88
 Վարդանյան Միքայել 114
 Վելիցյան Վազգեն 106
 Վենս Սայրուս 88
 Վերդյան Վիտալի 104
 Վիրաբյան Ս. 99
 Վոստրոուխով Օ. 33
 Տեր-Թադեոսյան Արկադի 46, 54, 68, 92, 93, 97, 98, 105, 112, 131
 Տեր-Պետրոսյան Լեւոն 89, 130
 Տոնյան Մխիթար 106
 Տյուլովիչ 53
- Ուլուբաբյան Բագրատ 10, 58
- Փանահ խան 7
 Փափազյան Արթուր 97, 131
 Փիրումյան Օլեգ 106
- Քոչարյան Ռոբերտ 38, 68, 130
- Օհանյան Սեյրան 92, 114-116, 132
 Օհանյան Սուրեն 118
 Օսիպով Գագիկ 105, 106
- Ֆարաջանյան Լեւոն 106
 Ֆոտեւ Կ. 33

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աղբրեջան 9, 15, 17, 19, 20, 25, 27-43, 45, 48-51, 56, 64, 66, 67, 72, 75, 77, 79, 83, 86, 87, 98, 119, 121, 125, 128
 Ազատ 19, 22, 51
 Ալեքսանա-դուզ 110
 Ալիադալու 67
 Ալիբալի (տեղամաս) 63
 Ակնաղբյուր (Կարաբուլախ) 93, 111, 222, 123
 Աղայանուս 122, 123
 Աղբուլաղ (Ջրաբերդ), 25
 Աղբուլաղ (Սառնաղբյուր) 59, 75, 120, 121
 Աղդաբան 44, 53, 76
 Աղդան 48, 50, 54, 56, 59, 65, 69, 70, 76, 84, 96, 98, 120
 Ամիրանլար 48, 57, 62
 ԱՄՏ 87
 Այգեստան (Բալուջա) 114, 115, 123
 Աշան 62
 ԱՊՅ 77
 Ապշերոն 30
 Առաքել 25, 31, 32
 Ասկերան 16, 51, 54, 55, 59, 60, 65, 66, 68, 69, 71, 75, 76, 109, 120
 Աստղաշեն (Դաշբուլաղ) 52
 Ավդալ-Գյուլափալու 109
 Ավեստարանդ 93, 108, 109, 111, 122, 123
 Արաքս գետ 7
 Արանգամիս 120
 Արծվաշեն (Սեյսուլան) 59
 Արցախ 7, 15, 17, 31, 34, 35, 38, 40, 41, 49-55, 58, 61-64, 67, 68, 72, 75, 78, 81, 84, 96, 97, 114, 117, 123
 Արփազյաղուկ (Քարինգ) 25
 Արելաշտ (Դուլանլար) 32
 Բադարա 52, 93, 114, 118
 Բալուջա (Այգեստան) 93, 114, 116
 Բանագուր 25, 31
 Բաշ-Գյունեփայա 67, 69
 Բաշքենդ 78, 93
 Բաքու 17, 24, 30, 33, 34, 41, 51, 54, 66, 88, 123
 Բերդաձոր 21, 33, 51, 92, 93, 113, 122
 Բերդաշեն 48, 57, 62
 Բերքաձոր 52,
 Բինյաթլար (Կարմրաքար) 25
 Բլուֆան 47
 Բուզլուխ 35, 36, 38, 43, 44, 55, 56, 70, 75
 Գանձակ 7, 17, 30
 Գետաշեն 19, 20-22, 25, 33, 51
 Գերանբոյ 35, 51, 76
 Գերմանիա 87
 Գիշի 62, 63
 Գորիս 122, 123
 Դահրազ 120
 Դահրավ 52, 118
 Դաշուշեն (Քարաշեն) 93, 103, 106
 Դաշբուլաղ (Աստղաշեն) 118
 Դուլանլար (Արելաշտ) 32, 71
 Դուդուկչի 75
 Եղծահող 25, 33
 Եվրոպա 128
 Երեւան 58, 98
 Երկար-բարձունք 37
 Ետե-խամ (բարձունք) 67, 68
 Զառիստ (Զառիսլու) 92, 93, 107, 111-113, 121
 Զեյվա 77
 Էդիլու 47
 Էջմիածին 108, 109
 Էրքեջ 35-39, 44, 62, 70, 77
 Թալիշ 56, 76, 78
 Թարթառ (Միր-Քաշիր) 76
 Թափկարակոյունլու 78
 Թեիրան 89
 Թոդան 36, 77
 Ժելեզնոկոլոսկ 44

- Իմերեթ-Քերեվենդ 16, 39, 44, 53
 Ինջա (գետ, կիրճ) 56, 78
 Իրան 88, 89
 Լաչին 9, 33, 86, 91-93, 96, 101, 107, 109-111, 113, 117, 118, 121-123, 125
 Լեւոնարխ 76
 Լեւոնային Դարաբաղ 8, 11, 31, 33, 40-42, 50, 51, 64, 79, 80, 89
 Լեսնոյե 52, 53
 Լիսագոր 92, 93, 107-110, 113, 122
 ԼՂԻՄ 16, 27-29, 31, 34, 38, 41, 42, 49, 51
 ԼՂՅ 8, 11, 15, 41-45, 51, 53-58, 60, 61, 64-68, 70-72, 75, 77, 79, 80, 83-91, 93, 99, 100, 102, 107, 119, 121, 123, 128, 145, 146
 Լուսաձոր (Մեհտիշեն) 115, 116
 Խաթունբեյլու 69
 Խամսա 8
 Խանաբաղ (Ոսկեվազ, Ջրվեր) 59
 Խանաձախ 96, 115
 Խանձաձոր 25, 32
 Խանլար 19
 Խանցք 118
 Խաչին-յալ (բարձունք) 67
 Խաչին-խութ (բարձունք) 67
 Խծաբերդ 31-33, 54
 Խոջալու 16, 28, 51, 52, 64, 65, 88
 Խոջավենդ 16, 48
 ԽՍՀՄ 18, 19, 25, 27-32, 34-36, 39, 41, 42, 44, 50, 53, 89
 Խրամորթ 48, 55, 56, 59, 70
 Խրմանցուղ 47
 Խուրիատ (բարձունք) 59
 Ծամձոր 25, 47, 76
 Կաղարծի 62
 Կամո 19, 51
 Կասում Խամախլով 51
 Կարազյալ 72, 92, 93, 114, 117, 118
 Կարաչինար 55, 70, 71
 Կարմրաքար (Քինյաթլար) 25
 Կարմիր քար 110, 111
 Կարմիր գյուղ (Տոնավազ) 107
 Կարմիրավան 57, 59, 63, 64, 66, 68, 72, 76, 121
 Կարկառ 154
 Կըրդվերեն - խութ (բարձունք) 67, 68
 Կիչան 55, 60, 64, 66-68, 100
 Կիրով 25, 33
 Կոռնիձոր 123
 Կրկժան 28, 49-51, 53, 55-58, 84
 Կումայրի 93, 116
 Կուր գետ 7
 Զաղրուք 16, 21, 25, 28, 31-33, 39, 45-48, 51, 54, 55, 72, 75, 76
 Զաղորտի 62
 Զայկաջուր (Հասանդալա) 57, 59, 60, 76
 Զայաստան 7, 9, 16, 21, 25, 29, 31, 35, 38, 41, 43, 45, 84, 89, 123
 Զաթերք 39, 40
 Զալիֆշա 46
 Զախուլու 47, 57
 Զացոտ (լեռ) 65
 Զին Թաղեր 32, 33, 54
 Զին-Շեն 122
 Զյուսիսային Արցախ 17, 22, 28, 43, 51
 Զոդեր 72, 75
 Զոռաթաղ (Վերին) 39
 Զրագդան 119
 Դարաբաղ 42, 51, 86, 89, 125
 Դարաբաղյան լեռնաշղթա 52
 Դարադաղլու 61-63
 Դարաղլաղ 33
 Դազանչի 55, 67, 68, 72
 Դազախստան 44
 Դրին 36
 Դայբալիշեն 56, 59, 93, 119
 Դուշի-Արմավիր 19
 Դուշուլար (Ներքին եւ Վերին) 52, 60, 61
 Դուրուշլու (բարձունք) 70
 Դուրաթլու 123
 Եարտար 54, 62, 63
 Մագուբլու 123
 Մալիբեկլու 16, 49, 51
 Մալխալաֆ 123
 Մանաշիդ 22, 35, 36, 38, 44, 62, 75
 Մանիքլու 67, 69
 Մարաղա 59, 62-64, 68, 72, 76, 87, 121

Մարզուշավան 76	Ոսկեպար 24
Մարտակերտի շրջ. 15, 16, 39, 43-45, 51, 53, 54, 57, 63, 72, 76, 78, 87, 120, 121, 126	Ոսկեվազ (Խանաբադ, Ջրվեր) 59
Մարտակերտ քաղ. 16, 55, 58, 59, 62, 64, 66, 68, 70, 72, 75, 76, 121	Չախմախ-յալ (բարձունք) 91
Մարտունի քաղ. 13, 48, 72	Չալյու (Գետք) 121
Մարտունու շրջ. 16, 31, 48, 51, 53-55, 57, 61, 63, 64	Չարդախլու 17
Մարտունաշեն 19-21, 25, 44, 51, 57, 60, 61, 84	Չափար 44, 53, 66, 71, 75
Մեծ Թաղեր 57	Չեխոսլովակիա 88
Մեծ-Շեն (Շուշիի շրջան) 25, 122	Չեչմիա 128
Մեծ Բրիտանիա 87	Չիման 75
Մեհտիշեն (Լուսաձոր) 115	Պետրոսաշեն 25
Մինսկ 89	Պուլլուր-բլուր 95
Միր-Բաշիր (Թաթառ) 56, 63, 76, 78, 121	Ջաբրայիլ 33
Մխիթարաշեն 49, 55, 93	Ջամիլու 51, 52
Մյուրիշեն 109	Ջանհասան 49, 59, 61, 71, 72, 76-78, 84, 90, 93, 102, 114-118, 125, 139, 140
Մոսկվա (Կրեմլ) 33, 34, 41, 42, 89	Ջանյաթաղ 75
Մոռավ 35	Ջիջիմլի 123
Մուլբուդարա 25	Ջրաբերդ (Աղբուլաղ) 25, 47
Մուշկապատ 62	Ջրվեր (Ոսկեվազ, Խանաբադ) 59
Մուսուլմանլար 110	Ջրակուս 60
Մուսուլմանլար (Քյոհնա-Քյանդ) 122	
Յարմա 59, 66	
Նաբիլար 84, 108, 110, 111	Ռուսաստան 40, 44, 75, 87-89
Նախիջևան 7, 42	
Նախիջևանիկ 59, 60, 65, 120	Սալաթյաթին 47
Նարեշտար 78	Սահակի աղբյուր 111
Ննգի 62	Սարին - շեն 47
	Սարըսու 56, 77
Շահումյանի շրջան 15, 22, 30, 31, 35-38, 41-44, 51, 55-57, 62, 70, 72, 75-77, 126	Սարուշեն 111
Շահումյան ավան 71, 72	Սառնաղբյուր (Աղբուլաղ) 59, 75, 120, 121
Շար-քար (բարձունք) 63	Սեյսուլան (Արծվաշեն) 56, 57, 59, 60-64, 66
Շաֆագ 70	Սեւ (լեռ) 65
Շոշ 49, 92-94, 102-104, 114, 123	Սեւանա լիճ 7
Շոթլանդու 78, 121	Սեանի շրջ. 119
Շուշի 7-11, 28, 49, 50, 55, 56, 58, 59, 61, 75-86, 88-100, 101, 105, 107, 108, 110-126, 128, 136-138, 144, 147	Սզնեք 111
Շուշիի շրջ. 25, 58, 55	Սղմախ 91, 93, 96, 98, 108, 111-113
	Սպիտակաշեն (Չաղր. շրջան) 25, 31
	Սպիտակաշեն (Մարտունու շրջան) 62
	Սրխավենդ 51, 67, 69
	Ստեփանակերտ 31, 32, 38, 44, 45, 49, 50, 52-54, 56-59, 61, 63, 66, 71, 72, 75-84, 88, 90-92, 96,

98, 99, 100, 104, 108, 109, 115, 118, 119, 123, 140	Քաջավան 63, 66, 68, 72, 76, 121
Ստեփանավան 119	Քարագլուխ 25, 48, 53
Սուճալիթ 17	Քար (տե՛ս Շուշի) 154
	Քարինգ (Արվազյաղուկ) 25, 31
	Քարին- տակ 49, 54, 55, 58, 59, 76, 93, 98, 110, 111, 113
Վաղուհաս 77	Քարաշեն (Դաշուշեն) 93, 103, 106
Վեյսալու (Վերին) 63	Քելքաշար 123
Վերին-շեն 36, 37, 41, 75	Քյափագ լեռ 71, 76
	Քյոսալար 51, 72, 78, 92, 93, 114-125, 140
	Քյուրդամիր 30
Տիգլանց քերծ 110	Քիւս (Մեծ ու Փոքր) 92, 107-110, 112
Տող 16, 45, 57, 61, 70, 78	Քոչքեկ 57, 75
Տրնավագ (Կարմիր գյուղ) 107	Քուսանի 93, 103, 105, 106
Տումի 110	
Ցոր 25, 31, 39, 59	Օրթափայա 69
Ունուքու 39, 53, 66	Ֆաթալիփեյա 123
	Ֆիգուլիի շրջ. 33, 46, 56, 63
	Ֆրանսիա 87, 88
Փափրավենդ 61, 68, 78, 121	
Փրջամալ 120	

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

1. ԱԴՊԿ - Արտակարգ դրության պետական կոմիտե
2. ԱԿՄ - Ավտոմատ Կալաշնիկովա մոդեռնիզիրովված
3. ԱՏ - Աշխատանքային տեսք
4. ԲՄ - 21 - Բոյեվայա մաշինա - 21 (տես ՄՄ-21)
5. ԲՐԴՄ - Բոյեվայա ռազմաօդային տեխնիկա - դեսանտային մաշինա (տես ՀԻՄՍ)
6. ԳԽ - Գերագույն խորհուրդ
7. ԳԿԶՊ - Գոսուղարստվենիյ կոմիտետ չերեզվելյանոգ պոլոժենիյա (տես ԱԴՊԿ)
8. ԴՀԽ - Դիվերսիոն-հետախուզական խումբ
9. ԴՀԿ - Պոլեմոտ Դեգոյարեւա, Հպագինա ի Կալաշնիկովա
10. ԴՕՏ - Դոլգովրենենայա օգնելայա տոչկա - երկարաժամկետ կրակակետ
11. ԵԱՀԽ - Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհուրդ (այնուհետև՝ կոմիտե՝ ԵԱՀԿ)
12. ԶՈՒ - Զրնված ուժեր
13. ԶՓ - Զրահապատ փոխադրիչ
14. Ի ԴՈՒ - Ինքնապաշտպանության ուժեր
15. ԼԴԻՄ - Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ
16. ԼԴՀ - Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն
17. ԼԴՀ ՊԱ - Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական արխիվ
18. ԽՍՀ - Խորհրդային սոցիալիստական հանրապետություն
19. ԽՍՀՄ - Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն
20. ԿՊԿԴ - Կրուպնոկալիբրնիյ պոլեմոտ Վադիմիրովա ի Դեգոյարեւա (Վադիմիրովի եւ Դեգոյարեւի խոշոր տրամաչափի զնդացիր)
21. ՀԱՆ - Հակատանկային ավտոմատ նռնականետ
22. ՀԻՄՍ - Հետախուզական-իջազորային մարտական մեքենա (ԲՐԴՄ)
23. ՀՄՄ - Հետեւակի մարտական մեքենա (ԲՄՊ)
24. ՄԱԿ - Միավորված ազգերի կազմակերպություն
25. ՄՀՆՁ - Միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատ (ՕՍՕՆ)
26. ՄՄ-21 - Մարտական մեքենա -21 - «Գրադ» (տես ԲՄ-21)
27. ՆՁ - Ներքին գործեր
28. ՆԳՆ - Ներքին գործերի նախարարություն
29. ՊԲԿԱ - Պաշտպանության բանակի կենտրոնական արխիվ
30. ՕՍՕՆ - Օտրյադ միլիցիի օտբոգո նազնաչենիյա (ՄՀՆՁ)
31. ՕՊ - Օպերատիվ հերթապահ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսք ընթերցողին	5
Ներածություն	7

ԲԱԺԻՆ Ա

Ռազմաքաղաքական իրադրությունը Լեռնային Ղարաբաղում Հուլիի ազատագրման նախօրեին	13
--	----

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Աղբյուրների ազդեցության Արցախի դեմ: Արցախյան պատերազմի սկիզբը	15
--	----

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

«Օղակ» ռազմագործողությունը	19
----------------------------	----

ԳԼՈՒԽ ԵՐԲՈՐԴ

Ինքնապաշտպանական ջոկատների ստեղծումը	27
--------------------------------------	----

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

1991 թ. ամառային պատերազմաշրջանը	31
----------------------------------	----

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԼԴՀ հռչակումը: Ինքնապաշտպանական ուժերի համալուծված գործողությունները	41
--	----

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

1991 թ. աշնանային պատերազմաշրջանը	45
-----------------------------------	----

ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ

Ազատագրական եւ պաշտպանական մարտերը 1991 թ. դեկտեմբերին-1992թ. հունվարին	50
--	----

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Թշնամական ռազմականության վնասազերծումը 1992 թ. փետրվարին	60
1. Ռազմական նոր հաջողություններ	60
2. Ինքնապաշտպանության ուժերի կազմավորումը	64

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Մարտական գործողությունների ընդլայնումն ու հետագա սաստկացումը	67
---	----

ԲԱԺԻՆ Բ

Շուշիի ռազմագործողության նախապատրաստումը,
ընթացքը եւ արդյունքները 73

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Շուշիի ազատագրման պատմական պահի հասունացումը 75

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Շուշիի ազատագրման անհրաժեշտությունը 79

1. Տնտեսական գործոններ 79

2. Ռազմական գործոններ 85

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Ռազմագործողության նախապատրաստումը 87

1. Դիվանագիտական ջանքեր 87

2. Լրատվաքարոզչական աշխատանքներ 90

3. Ռազմական նախապատրաստություններ 91

4. Շուշիի ռազմագործողության հրետանային,
բժշկական ու կապի միջոցներով ապահովումը 94

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Ռազմագործողության սկիզբն ու ընթացքը 100

Ա. «26»-ի (հյուսիսային) ուղղություն 100

Բ. Շուշի (արեւելյան) ուղղություն 102

Գ. Լաչին (հարավային) ուղղություն 107

Դ. Ջանհասան-Քյոսալարի (հյուսիս-արեւմտյան) ուղղություն 114

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Խուլ շրջակայանի ճեղքումը:

Շուշիի ռազմագործողության արդյունքները 120

1. Ասկերանի եւ Մարտակերտի շրջանների պաշտպանությունը: 120

2. Լաչինի ռազմագործողությունը 121

3. Շուշիի ռազմագործողության արդյունքները: 123

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Շուշիի ազատագրման պատմական նշանակությունը 125

Վերջաբան 127

Լուսանկարային տարեգրություն 130

Ցուցակներ 145

Արցախյան պատերազմի ամփոփ ժամանակագրությունը 150

Ծանոթագրություններ 154

Օգտագործված գրականության ցանկ 158

Անձնանունների ցանկ 165

Տեղանունների ցանկ 168

Հասցեականներ 172

ՄՅԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶԲԸ****ԵՎ ՇՈՒՇԻԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ**

Պատասխանատու խմբագիր՝ Գ.Ս. ԳԵՂԱՄՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մ. ԱԶԻԶՅԱՆ
Համակարգչային շարվածքը՝ Բ. ԲԱՐՍՈՒԴԱՐՅԱՆԻ
Վերստուգիչ սրբագրիչ՝ Հ. ՎԱՆՅԱՆ

Հեղինակն իր շնորհակալությունն է հայտնում «Գառնի» ՍՊԸ տնօրեն
Ռուսլան Իսրայելյանին, Էլմիրա Աթայանին, Մարգարիտա Գասպարյա-
նին, Լյուդա Ջաքարյանին, Յուլյա Հայրապետյանին, Լիանա Ղարայանին,
Սուրեն Գրիգորյանին, Մաքս Սիվասյանին, Մարսել Պետրոսյանին, Աշոտ
Երամիշյանին, Արիս Գրիգորյանին, Սիրվարդ Մարգարյանին, Մարատ
Ավանեսյանին, Կարինե Ասծատրյանին եւ մյուսներին՝ աջակցության համար:

ՄՅԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԻԶԲԸ
ԵՎ ՇՈՒՇԻԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

Հանձնված է շարվածքի՝ 04. 04. 1999թ.:

Ստորագրված է տպագրության՝ 08. 12. 2000թ.:

Թուղթ՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ

Տպագր. 11 մամուլ:

Տպաքանակ՝ 500:

Գինը՝ պայմանագրային:

*

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 375019,

Երեւան, Մարշալ Բաղրամյանի պողոտա, 24Գ

Издательство "Гитутюн" НАН РА, 375019,

Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24Г.

*

Տպագրվել է «Սոնա» գրահրատարակչության տպարանում:

ք. Ստեփանակերտ, Ազատամարտիկների, 4:

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տղված է	Պետք է լինի
17	ծան.1 ն. 1	Էջ	Էջ 34
78	ն. 1-2	Ստեփանակերտի	Ստեփանակերտի
88	վ. 8	Բ. Կուշնի-	Բ. Քուշնի-
104	ն. 9	բացնայնդես	բայցնայնդես
108	վ. 5	Կարադետյանի	(Հայրադետ) Արադանյանի
150	վ. 24	Հոկտեմբերի 31	Հոկտեմբերի 30
155	ն. 2	1995թ. օգոստոսի 1	1993թ. օգոստոսի 1
158	ն. 18	Боевού	Βοευού
164	ն. 9	թ.թ. 1,7	թ.թ. 1,7 1994 թ.
165	սյ.1 վ. 11	119	118
	սյ. 2 վ. 6	119	118
	սյ. 2 վ. 12	119	118
166	սյ. 1 ն. 8	119	118
	սյ. 2 ն.22	119	118
167	սյ. 1 ն. 8	119	118
169	սյ. 2 ն.2	119	118
	սյ. 2 ն. 16	119	118
	սյ. 2 ն.26	119	118
170	սյ. 2 ն. 9	Սեանի շրջ. 119	Սեանի շրջ. 118
171	սյ. 1 վ.3	119	118

Մ. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ. Արցախյան դատերապմի սկիզբը եւ Շուշիի ազատագրումը

